

મજમુદાર મણિશંકર જટાશંકર કીકાણી અંધમાળાના

૩૧ પો દ્વા ત

કાઠીઆવાડના તરવણાની મજમુદાર મણિશંકર જટાશંકર કીકાણીની યાદગીરી કાયમ રાખવા સારૂ જુનાગઢમાં એક સ્મારક ફંડ કરવામાં આવ્યું હતું. તે ફંડમાં બસાયેલા રૂ. ૨૦૦૦) ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ટ્રસ્ટમાં સન ૧૯૮૧ ની સાલમાં તે ફંડના સેક્રેટરીઓએ સોંપ્યા હતા, તેની આડા ત્રણ ટકાની સરકારી ગ્રામીસરી નોટો સોસાયટીએ લીધેલી છે. તેના વ્યાજમાંથી ન્યાય, મીમાંસા, વેદાંત વગેરે સંસ્કૃત પુસ્તકો ઉપરથી વાપાન્તરરૂપે અથવા અસલ ગ્રંથો, તેમજ ઇંગ્રેજી પુસ્તકો ઉપરથી ન્યાય (સોફિસ્ટિક), અર્થશાસ્ત્ર, રસાયણ શાસ્ત્ર, ખગોળ વગેરે વિષયો ઉપર પુસ્તકો લખવાનો ઉદ્દેશ છે તે અન્વયે આજ સુધીમાં સદરકુ ફંડ ખાતેથી પારિતોષિક આપીને નીચેનાં પુસ્તકો રચાવી, “મજમુદાર મણિશંકર જટાશંકર કીકાણી અંધમાળા” તરીકે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે.

- (૧) દર્શનશાસ્ત્ર અંગ્રેજી ચમ્પો
- (૨) પાતોળજ યોગદર્શન
- (૩) શ્રી ધનસૂત્ર શાંકરભાષ્યાનુવાદ, પ્રથમ ભાગ
- (૪) “ “ “ દ્વિતીય ભાગ
- (૫) મુદ્રોપમાં બુદ્ધિ સ્વાતંત્ર્ય
- (૬) ઐરિસ્ટોટલનું નીતિશાસ્ત્ર
- (૭) અખાદ્ય કાવ્યો, ભા. ૧
- (૮) દાર્શનિક કોસ-પ્રથમ ખંડ

અમદાવાદ

તા ૧૭-૬-૧૯૩૭.

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ

આસિ. સેક્રેટરી

પ્રસ્તાવના

ભારતવર્ષનાં આસ્તિક તથા નાસ્તિક દર્શનોનો ઉડો, માર્મિક તથા તલસ્પર્શી અભ્યાસ તે તે દર્શનોમાં વપરાયેલા પારિભાષિક શબ્દોના મયાર્થ જ્ઞાન વિના સંભવિત નથી; તેમાં પણ ન્યાય, વૈશેષિક તથા વેદાન્તના ગ્રન્થો અત્યંત ગદન પરિષ્કાર તથા પરિભાષાઓથી વ્યાપ્ત હોવાને અંગે તેમને સમજવા માટે પારિભાષિક શબ્દોનું તથા પરિષ્કાર વગેરેનું જ્ઞાન અપરિહાર્ય છે. બંગાળામાં નદિયા વિઘાપીઠમાં ઉદ્ભવ પામેલો નવ્યન્યાય તો એટલી જટિલ પરિભાષાથી પરિષ્કૃત થયો છે કે દ્રાષ્ટ પ્રસિદ્ધ જ્ઞાતા પાસે અવિચ્છિન્ન અધ્યયન કર્યો વિના તેનો ભોધ સંભવતો નથી.

આર્વાચીન કાળમાં પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયનશાસ્ત્ર વગેરે ઐદ્યૌકિક સુખની અભિવૃદ્ધિના સાધનરૂપે માનવામાં આવતાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ વૃદ્ધિ પામ્યો છે. વ્યાપક સ્વરૂપમાં પ્રમરેલા યંત્રયુગે તત્ત્વજ્ઞાન તરફની જનતાની અભિરુચિને અત્યંત શિથિલ બનાવી દીધી છે. દુનિયાના રાજકીય વાતાવરણે વિષમ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે અને દ્રવ્ય પ્રબળશક્તિના અપૂર્વ સાધન તરીકે ગણાવા માંડ્યું છે. મનુષ્ય જીવન એટલું યન્ત્રમય થઈ ગયું છે કે નિર્વાહની મારામારીમાં તથા દ્રવ્યોપાર્જન માટે સતત હોડધામમાં ગંભીર ચિન્તન કે તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવાનો મયાર્થોગ્ય અવકાશ પ્રાપ્ત થતો નથી. જ્યારે આવી પરિસ્થિતિ છે ત્યારે જો પ્રગમમાં દરિદ્રતા પ્રવર્તતી હોય તેની દશાનું તો કહેવું જ શું? આમ છતાં ભક્તિપ્રધાન તથા જ્ઞાનપિસાસુ ભારતવર્ષમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રવાહ અત્યંત શિથિલ થયો હોવા છતાં સતત વણા કરે છે તથા ધણીખરી જનતાને તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવાની ઉત્કંઠા હોવા છતાં તેને સમજવાનાં સરળ સાધનોને અભાવે નિરાશ થવું પડે છે. આધુનિક સમયનાં લક્ષણો જોતાં, તત્ત્વજ્ઞાનને જો વહેતું અને પ્રાણુવાન રાખવું હોય તો તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકોને અતિશય સરળ ભાષામાં અને બની શકે ત્યાં સુધી તિનિ ભિન્ન પ્રાન્તીય ભાષાઓમાં પણ રચવાં થયે છે. આવી જાતનો પ્રયાસ સુરોપમાં વ્યાપક રીતે થતો જોવામાં આવે છે અને ત્યાંનાં ઘણાં દેશોમાં તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકો મરળ ભાષામાં અને સુગમ શૈલીમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં છે.

પ્રસ્તુત દર્શનકોશ ઉપર દર્શાવેલા પ્રયાસોના જોવાજ અત્યંત પ્રશંસનીય પ્રયત્ન છે. દર્શનશાસ્ત્રના પારિભાષિક શબ્દોનું હુંકું પણ આવશ્યક રથજો દષ્ટાન્તોથી સંપૂર્ણ એવું ગુર્જરગિરમાં હૃદયગમ વ્યાખ્યાન કરી આ મન્થના વિદ્વાન કર્તાએ ગુર્જરભાષામાં વર્ણેથી સેવાયેલી ખોટ પૂરી પાડી છે, જેથી અખિલ ગુજરાત તેમનું ઋણી છે. આ કાશની નોંધવા લાયક વિશિષ્ટતા તો એ છે કે કર્તાએ ગદનમાં ગદન શબ્દોની સમગ્નુતિ અતિ

સરળ ભાષામાં સાધારણ બુદ્ધિનો મનુષ્ય સમજી શકે તેવી રીતે આપી છે. આનું મુખ્ય કારણ તો એ છે કે આ કોશના પ્રણેતા ઉત્તમ શિક્ષક, અપૂર્વ કવિ, તત્ત્વરસી સાક્ષર, ઉડા વિવેચક તથા મહાન દાર્શનિક પંડિત છે. દર્શનકોશ શ્રીયુત છોટાલાલ નરબેરામ કવિની પરિપૂર્ણ વિદ્વતાના પરમ પરિપાકની પુનીત પ્રસાદી છે, કારણ કે આ કોશ તેઓ-શ્રીએ લગભગ ૫૦ વર્ષની વર્ષાની વયે શાસ્ત્રોનું મંથન કરી મનનપૂર્ણ રીતિથી રચ્યો છે. આ કોશમાં દર્શનશાસ્ત્રના સર્વ પારિભાષિક શબ્દોનો સમાવેશ કર્યો નથી પણ શાસ્ત્રાધ્યયનમાં ઉપયોગી એવા સર્વ મુખ્ય મુખ્ય શબ્દોનો સંગ્રહ કર્યો છે. જ્યાં જ્યાં જરૂર જણાઈ ત્યાં ત્યાં એક એક શબ્દની ભિન્ન ભિન્ન પુસ્તકોમાં તથા દર્શનોમાં દૃષ્ટિગોચર થતી વ્યાખ્યાઓ આપી છે જેથી તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાની સુગમતા પડે અથવા અમુક શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરનારને અમુક શબ્દનું તે શાસ્ત્ર શી રીતે વ્યાખ્યાન કરે છે તેની પણ સ્પષ્ટ સમજણ પડે. 'જાતિ' શબ્દની અથવા 'ઉપાધિ' શબ્દની વ્યાખ્યા વાંચી જોનારને કર્તાના આવા સુંદર પરિચયનો પરિચય થશે. આમ છતાં શબ્દોની સર્વ પ્રકારની વ્યાખ્યાઓ આ કોશમાં ઉપલબ્ધ થશે નહિ કારણ કે તેવો સંગ્રહ કરવાને ધણો વ્યક્તિઓની એકત્ર સહાય, ધણો સમય તથા દર્શનશાસ્ત્રોના સર્વ પુસ્તકોનું સમગ્ર પર્ચાસોચન આવશ્યક હોવાથી તે કાર્ય અતિ દુષ્કર છે. મુખ્યત્વે આ કોશ કર્તાના પોતાના વિસ્તૃત વાંચનમાંથી તારવી કઢાડેલા પ્રસિદ્ધ અને શાસ્ત્રાધ્યયનમાં ઉપયોગી એવા શબ્દોનો સંગ્રહ છે. આશા છે કે વિદ્યારસિક, સહૃદય ગુર્જર જનતા આ ગ્રંથને સહર્ષ વધાવી લેશે અને દર્શનશાસ્ત્રનું પુનરુત્થાન સાધી, તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રકાશ દિગ્દિગ્ધાન્તમાં પ્રસારી ગુર્જરભૂમિમાં ગીર્વાણભારતીને પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત કરશે.

પ્રસ્તાવનાની સમાપ્તિ કરતાં પહેલાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સેક્રેટરી શ્રીયુત હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ જેમના મૌજર-મથી આ ગ્રંથ પ્રકાશ પામ્યો છે તેમનો કર્તા તરફથી હાર્દિક આભાર માની હું વિરમું છું.

અનુપરામ ગોવિન્દરામ ભટ્ટ

દાર્શનિક કોશ

અ

અકસ્માત્વમ્—કારણાનધીનત્વમ્ ।—જે કાર્યને બનવાને માટે કારણની અપેક્ષા ન હોય તે કાર્ય 'કારણાનધીન' કહેવાય; કારણાનધીનપણું તે અકસ્માત્વપણું. આયા, સ્વપ્ન, મનોરથ, પ્રત્યાદિમાં 'અકસ્માત્વ' રહેલું છે. ૨. અનિશ્ચિતકારણકત્વમ્ । જેના કારણનો નિશ્ચય થઈ ન શકયો હોત તે.

અરુતાભ્યાગમઃ—પૂર્વે નહિ સંપાદન કરેલા ધર્મ કે અધર્મના સુખદુઃખરૂપ ફળની જે પ્રાપ્તિ તે.

અરુતોપાસ્તિઃ—આત્મઆક્ષાત્કાર થતાં પહેલાં જેણે સચુલ્લખાઈની સાક્ષાત્કાર થતાં સુધી ઉપાસના નથી કરી એવો જ્ઞાની પુરૂષ.

અક્ષૂરત્વમ્—મૃદુત્વમ્ । વૃથાપૂર્વપક્ષાદિ કરનારા શિષ્યાદિને પણ કઠોર વચન કહ્યા સિવાય બોધ કરવાપણું.

અલ્પજ્ઞત્વમ્—સજાતીયવિજાતીયસ્વગતભેદજ્ઞત્વત્વમ્ । સમતીય, વિમતીય, અને સ્વગત, એવા ત્રણ પ્રકારના ભેદથી રહિતપણું. (સમતીયાદિ શબ્દોનાં લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.) ૨. સત્પ્રાતિપદિકાર્યત્વમલ્પજ્ઞત્વમ્ । એટલે તેજ એક વસ્તુ માત્ર બતાવનારો જે અર્થ તે અખંડાર્થ કહેવાય. જેમ, પ્રકૃષ્ટપ્રકાશચંદ્રઃ (ઉત્તમ પ્રકાશવાળો ચંદ્ર.) એમાંના ઉત્તમ તથા પ્રકાશ શબ્દો ફક્ત ચંદ્રરૂપ વસ્તુ માત્રનો જ બોધ કરે છે. તેમ 'સત્યજ્ઞાનાનંદ' શબ્દો પણ બ્રહ્મવસ્તુનો જ બોધ કરે છે. માટે તે શબ્દોમાં અખંડત્વ છે, અને બ્રહ્મમાં 'અખંડાર્થત્વ' છે. અર્થાત્ સત્યજ્ઞાનાનંદ એ બિન્ન શબ્દો ન હોઈને એક પ્રાતિપદિકરૂપ શબ્દ છે. ૩. સંસર્ગાનવગાહિયથાર્થજ્ઞાનજનકત્વમ્ । (તાદાત્મ્ય સંબધ વિનાના બીજા

સંબંધોને સંસર્ગ કહે છે.) સંસર્ગરહિત થથાર્થજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવાપણું તે અખંડત્વ. (વે. પ.)

અલ્પજ્ઞાર્થત્વમ્—અપર્યાયાનેકશબ્દપ્રકાશત્વે સતિ અવિશિષ્ટત્વમ્ ।—પર્યાયરૂપ ન હોય એવા અનેક શબ્દોવડે જે વસ્તુ પ્રકાશિત હોય (એટલે જાણાવાતી હોય), તથા વિશિષ્ટ બાવથી રહિત હોય (એટલે વિશેષણથી વિશેષિત ન હોય) તે વસ્તુને અખંડાર્થવાળો કહે છે; અર્થાત્ તે વસ્તુમાં અખંડાર્થત્વ રહેલું છે. (એક અર્થના અનેક શબ્દોને પર્યાય કહે છે. જેમ-ધટ, કુંભ, કલશ, ઈં.) ઉદા. જેમ- "સચ્ચજ્ઞાનાનંદં બ્રહ્મ" એમાં સત્યાદિ ત્રણ શબ્દો ધટ, કુંભ, વગેરેની ચેડે પર્યાયરૂપ નથી પણ અપર્યાય છે; તેમ સત્યાદિ શબ્દો અનેક પણ છે; વળી જેમ નીલોત્પલં (કાળું કમળ) શબ્દમાં ઉત્પલ જેમ નીલ વિશેષણથી વિશિષ્ટ છે તેમ સત્યાદિ શબ્દો બ્રહ્મના વિશેષણરૂપ પણ નથી, માટે સત્યાદિ શબ્દો વડે જાણાવાતા બ્રહ્મમાં અખંડાર્થત્વ છે (કલ્પતરુ) ૨. અપર્યાયશબ્દાનાં સંસર્ગાગચરપ્રમિતિજનકત્વમલ્પજ્ઞાર્થત્વમ્ । પર્યાયરૂપ ન હોય એવા શબ્દોવડે સંસર્ગ સંબંધ રહિત પ્રમાણાનનું ઉત્પન્ન થવાપણું તે અખંડાર્થત્વ છે. (વિત્તુલી).

અલ્પજ્ઞોપાધિઃ—અનિર્વચનીયો ધર્મઃ અલ્પજ્ઞોપાધિઃ । જે ધર્મનું કોઈ પ્રકારે નિર્વચન હોઈ શકે નહિ તે ધર્મ અખંડોપાધિ કહેવાય છે; જેમ-પ્રતિયોગીત્વ, અનુયોગીત્વ, આદિક ધર્મો અખંડોપાધિ કહેવાય છે. તે અખંડોપાધિ ધર્મ દ્રવ્યાદિ સમ પદાર્થોથી અતિરિક્ત (બિન્ન) ન હોય છે. અર્થાત્ તે દ્રવ્યાદિમાં અંતર્ભૂત હોતો નથી. (ન્યા પ્ર.)

અધ્યાત્મિક:-(મીમાંસકને મતે) છીપમાં દ્વં રજતમ્ (આ રૂપું છે) એ જ્ઞાન અર્થાત્ જ છે, કેમકે કોઈ જ્ઞાન અર્થાત્ હોતું નથી. જેમ ઉપસા ઉદાદરણમાં દ્વં (આ) અંશ તો પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે, અને રજત (રૂપ) એ જ્ઞાન તો પૂર્વે જોયેલા રૂપાતી, સ્મૃતિરૂપ છે. માત્ર જોનાર આ જો જ્ઞાનનો ભેદ સમજી શકતો નથી તેથી તેને 'આ રૂપું છે' એવું ભેદાગ્રહ જ્ઞાન (ખન્ને જ્ઞાનમાં તદ્દાવત છે તે ન સમજવાથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન) ઉત્પન્ન થાય છે. એમાં ભ્રમજ્ઞાન જેવું કંઈ નથી. અર્થાત્ જ્યોત્સ્નાન એવાહ્યાત્મિક: (અધ્યાત્મિક અભાવ એજ અધ્યાત્મિક) એવા અર્થ કરવો. (પ્રમાણર.) ૨. સ્વરૂપો વિપયત્વા-ગૃહીતમેવેનેકજ્ઞાનમ્ । જે પદાર્થોના સ્વરૂપજ્ઞાનમાં ભેદ છતાં ભેદાગ્રહણ કરવામાં ન આવે, તથા જે જ્ઞાનના વિષયો ભિન્ન છતાં તે એકજ છે એમ સમજવામાં આવે, તે અધ્યાત્મિક. જેમ છીપ અને રૂપું સ્વરૂપથી ભિન્ન છતાં તે ભેદ સમજતો નથી, તેમ જ્ઞાનનો વિષય ભિન્ન થતાં એક રૂપજ્ઞાન માલમ પડે છે, ત્યાં 'અધ્યાત્મિક' જાણવી. (ન્યાય, મક.)

અગ્નિદોષમ્—અગ્નિધારણ કરીને તેમાં સાંજ સવાર હોમ કરશે ને.

અગ્ને પ્રકૃતયઃ પંચ-શુભ્રિન્દ્રા તવાલસ્ય સ્ત્રોત્તમઃપંચ વીતિતાઃ ।—મૂખ, તરસ, નિદ્રા, આજ્ઞા અને સંગ, એ પાંચ અગ્નિની પ્રકૃતિઓ છે.

અગ્રહણમ્—અપ્રત્યક્ષ. સમજી ન શકાવું તે.

અઘટકરૂપમ્—તદ્વિપયત્વાવ્યાપકવિપયતા-વત્ત્વમ્ । કોઈ પદાર્થના વિપયત્વમાં અધ્યાપક એવી જ વિપયતા, તે વાળા હોવાપણું. જેમ-ઘટ વિપયત્વમાં અધ્યાપકવિપયતાવત્ત્વ ગદ્-ભત્ત્વનું છે, માટે ગદ્ભત્ત્વમાં ઘટનું અઘટ-કત્વ રહ્યું છે.

અધ્યાત્મિકમ્પ્રકારઃ—(જન મતે) અધ્યાત્મિક પ્રકાર પ્રકારનું છે. (૧) વેદનીય, (૨) નામિક, (૩) ગોત્રિક, (૪) આયુષિક. જે

ચારે પ્રકારનાં કર્મ શ્રેયનું દનન કરતાં નથી માટે તે અધ્યાત્મિક કહેવાય છે.

અગ્નિ-અંગી (પ્રધાન કર્મ) ના મમીપમાંજ જે પદાર્થ કાંઈક જણાવવાય કર્તવ્યતારૂપે શ્રવણ કરવામાં આવે છે તે, એનેજ 'શ્રેય' તેમ 'સદકારી' પણ કહે છે. ઉદા-જેમ, દર્શ-પૂર્ણમાસ એ અંગી છે અને પ્રયાજ એ તેનું અંગ છે, અને તેની (દર્શપૂર્ણમાસની) સમીપમાં કહ્યું છે, તેમજ દર્શપૂર્ણમાસથી તેનું ભિન્ન જણાવેલું નથી માટે પ્રયાજ એ અંગ છે. ૨. તરીયપ્રધાનફલજનકવ્યાપાર-જનકત્વે સતિ તરીયપ્રધાનફલજનકત્વમ્ ।

વેદમાં યજ્ઞાદિ કર્મોમાં કેટલાંક પ્રધાનકર્મ હોય છે અને કેટલાંક એ પ્રધાનનાં અંગભૂત કર્મ હોય છે. 'જેમ દર્શપૂર્ણમાસ' યાગમાં 'પ્રયાજ' એ અંગભૂત કર્મ છે. અંગભૂત કર્મો પોતાના પ્રધાન કર્મોના જે ફલજનક વ્યાપાર છે તેમાં સદાય કરે છે; એમ છતાં અંગભૂતકર્મો એકલાં કરવામાં આવે તો તેથી પ્રધાન કર્મનું જણાવવાનું થતું નથી. અર્થાત્ જે કર્મનું પોતાનું કંઈક જણાવેલું નથી પણ પ્રધાન કર્મનું ફલ ઉત્પન્ન કરી આપે છે તે અંગ કહેવાય છે.

૩. વેદના અર્થનું જ્ઞાન થવામાં ઉપયોગી જે હ અર્થો છે, તેમાંના દરેકને પણ અંગ કહે છે, એ હ અર્થો-શિક્ષા, કર્મ, વ્યાકરણ, નિરૂપણ, હંદ્સ અને જ્યોતિષ, એ નામના છે.

અગ્નિસમાધિ.—કર્તા, કર્મ, કરણ, એ ત્રિપુટીના અનુસંધાન સહિત સમગ્રીય વૃત્તિ-ઓનો અજ્ઞાત પ્રવાહ તે. એને સવિકરપ સમાધિ પણ કહે છે,

અગ્નિ—જે પદાર્થ (અથવા કર્મ) સાક્ષાત્ જણના માધન રૂપે શ્રુતિમાં કહેલા હોય તે. એને જ 'શ્રેય' અથવા 'પ્રધાન' પણ કહે છે.

અચેતનઃ—'અજ્ઞાન' થી આરંભીને તમામ જટિલમૂલ, ચેતનથી ભિન્ન સર્વ પદાર્થ માત્ર.

અજન્યજ્ઞાનમ્—જ્ઞાન 'જન્ય' અને અજન્ય એમ બે પ્રકારનું છે: તેમાંથી પરાક્ષ

અને અપરોક્ષ જ્ઞાન એ જન્યજ્ઞાન છે; અને શુદ્ધબ્રહ્મરૂપ જ્ઞાન એ અજન્યજ્ઞાન છે.

અજન્યસુખમ—‘જન્યસુખ’ અને ‘અજન્યસુખ’ એવા સુખના બે પ્રકાર છે: તેમાંથી અંતઃકરણની વૃત્તિજન્ય સુખ તે જન્યસુખ કહેવાય છે; અને બ્રહ્મસુખ તે અજન્યસુખ કહેવાય છે.

અજહત્લક્ષણા—લક્ષ્યતાવચ્છેદકરૂપેણ લક્ષ્ય-
શબ્દ્યામયયોગપ્રયોજિકા લક્ષણા અજહત્લક્ષણા
લક્ષ્યતાવચ્છેદકરૂપે, લક્ષ્ય અને શક્ય બન્નેના
બોધની હેતુ જે લક્ષણા, તે અજહત્લક્ષણા
કહેવાય છે. જેમ—કોઈ માણસે બોજન માટે
રાખેલા દહીંનું કાગડાં, બિલાડાં, વગેરે પ્રાણી-
ઓથી રક્ષણ કરવા માટે એક છોકરાને કહ્યું
કે ‘કાગડાઓથી દહીંનું રક્ષણ કર.’ એ
વચન સાંભળીને તે છોકરો કાક (કાગડો)
પદની દહીંને બગાડનારાં તમામ પ્રાણીઓમાં
લક્ષણા કરે છે. એવાં પ્રાણીઓ, કાગડાં,
બિલાડાં, કૂતરાં, વગેરે છે. એવાં દહીં બગા-
ડનારાં કાગડાં, બિલાડાં, વગેરે લક્ષ્યો વિષે
જે ‘કાક’ પદની લક્ષ્યતા રહે છે. તે
લક્ષ્યતાનો અવચ્છેદક દધિ-ઉપધાતકત્વ (દહીં
બગાડવાપણુ રૂપ) ધર્મ છે. એ દધિ ઉપ-
ધાતકત્વરૂપ લક્ષ્યતાવચ્છેદકરૂપે કરીને કાક,
મિગલ, આન, વગેરે સર્વ શક્ય અને લક્ષ્ય
પદાર્થોના બોધ તે છોકરાને કાકપદની
લક્ષણાથી થાય છે. માટે કાકપદની દધિ-
ઉપધાતક વિષે લક્ષણા તે અજહત્ લક્ષણા
કહેવાય છે. (ન્યા. પ્ર.)

તેમજ છત્રિણા ગચ્છન્તિ—(છતરીવાળા
બંધ છે) એમાં પણ એકસાથેવાહી (એક
ટોળામાં જનારાં) પુરોમાં છત્રી (છતરીવાળો)
પદની લક્ષણા થાય છે. એ લક્ષણાપડે છત્રી-
વાળા તથા છત્રી વગરના બધા પુરોનાં બોધ
થાય છે, માટે એ પણ અજહત્ લક્ષણા છે.

૨. શક્યાર્થપરિત્યાગત તત્ત્વંવ યથાન્તરે
વૃત્તિઃ ૧—પદના શક્ય અર્થનો પરિત્યાગ કર્યા

વિના તે શક્ય અર્થના મંબધવાળા પદાર્થના
તે પદની જે લક્ષણાવૃત્તિ તે ‘અજહત્
લક્ષણા’ કહેવાય છે. જેમ “માળા માણ
હિંચા” એમાં ‘માળા’ શબ્દનો શક્ય અર્થ
જડ માળો (માંચડો) છે. તે અર્થનો ત્યાગ
ન કરતાં માળાના મંબધવાળા તે ઉપર
બેસેલા માણસ છે તેમાં લક્ષણા કરતી તે
‘અજહત્ લક્ષણા’ છે.

અજિહાદિભિશ્ચુપદકમ્—અજિહઃ પશુકઃ
પશુરુત્થો વધિર એવ ચ । મુગ્ધધતે સુવિજ્ઞેષા વદ્
મૂર્તોમિશ્વપુત્રકાઃ ॥૧૧॥—અજિહ્વ (જીભ વગ-
રનો) પંદ, પાંગળો, આંધળો, બહેરો અને મૂંઢ,
એ છ પ્રકારના લિશ્ચુ (મંન્માસી) શ્રેષ્ઠ
કહેવાય છે. (અર્થ તે તે શબ્દોમાં બેવા.)

અજિહોમિશ્ચુઃ—દ્વમિદમિદં નેતિ શોડધન્-
પિ ન જાતંતે । હિં રાત્વ મિં વક્તિ તમ-
જિદ્ધ પ્રસન્તે ॥—જે સંન્માસી બોજન કરતો
છતાં આ ધૃષ્ટ છે અને આ અનિષ્ટ છે, એવી
આસક્તિ રાખતો નથી; તથા હિતકર, સાત્ય
અને શોડું બોલે છે તે અજિહ્વ (જીભ વગ-
રનો) મંન્માસી કહેવાય છે.

અજીવઃ—(જૈનમતે) બોધ પદાર્થો. એ
અજીવ પદાર્થોમાંજ આચર, સંવર, નિર્જર,
બંધ અને મોક્ષ, એ પાંચ પદાર્થોનો અંત-
ભાવ થાય છે.

અજાતત્ત્વમ્—ગુરુમુખથી શાસ્ત્રાધ્યયન જેણે
કર્તું નથી તે અજ; અજનો ભાવ અજપણુ.
૨. આત્મજ્ઞાન ધન્યત્વ.

અજાતત્ત્વમ્—પ્રમાણજન્યજ્ઞાનાવિપયત્વમ્ ।
જે પદાર્થ પ્રમાણજન્યજ્ઞાનનો અવિપય હોય
તે અજાત કહેવાય છે. (અર્થાત અજાતપણું)

૩. અજ્ઞાનાધ્યાજ્ઞાનવિપયત્વમ્ ૧—અજ્ઞાન
જેનો આશય છે એવો અજ્ઞાનનો વિષય
અજાત; એવું અજાતપણું તે અજાતત્વ.

અજાતસત્તા—જ્ઞાન થયા પહેલાંના કાળમાં
વિષયની જે મતી ને. જેમ—જીવ અને બ્રહ્મની

એકતાનું જ્ઞાન થયા પહેલાં પણ તે એકતા
તો હતીજ, માટે એ અજ્ઞાતસત્તા છે.

અજ્ઞાનમ્—કાર્યમાત્રોપાદાનત્વે સદસદ્વ્યા-
મનિર્વચનીયરમ્ । કાર્યમાત્રનું જે ઉપાદાન
હોઇને ચત્ અને અચત્ શબ્દથી કહી શકાય
નહિ એવું (વેદાન્ત-તત્ત્વ-વિવેક.)

૨. અનાદિ-ભાવ-રૂપતે સતિ વિજ્ઞાનનિરા-
સ્યમ્ । અનાદિ ભાવરૂપ હોઇને જેનો વિજ્ઞાન
વડે નિગમ થઈ શકે છે તે અજ્ઞાન કહેવાય
છે. (ટિલક 'જ્ઞાનનો અભાવ તે અજ્ઞાન'
એમ કહે છે, પણ વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં તેને
અભાવરૂપ ન માનતાં ભાવરૂપ માન્યું છે.
(તત્ત્વદીપિકા.)

૩. મિથ્યાત્વે સતિ સાદાજ્ઞાનનિવર્ત્યત્વમ-
જ્ઞાનમ્ ।—જે મિથ્યા હોઇને આક્ષાત્ જ્ઞાન
થવાથી નિવૃત્ત થાય છે તે અજ્ઞાન.

૪. અનાદ્યુપાદાનત્વે સતિ મિથ્યાત્વમ્ ।—
જે અનાદિ ઉપાદાનરૂપ હોઇને મિથ્યા હોય
તે અજ્ઞાન (ભાષ્ય રત્નપ્રભા)

૫. સદસાદિલક્ષણમજ્ઞાનમ્—જે સત્ય પદા-
ર્થથી અને અસત્ય પદાર્થથી વિલક્ષણ હોય
તે અજ્ઞાન. અજ્ઞાન સત્ય નથી કેમકે તેનો
જ્ઞાનથી નાશ થાય છે; જેમ તે અસત્ય પણ
નથી, કેમકે 'હું બ્રહ્મને જાણ્યો નથી' એવો
અજ્ઞાનનો અનુભવ થાય છે. માટે એને
'અનિર્વચનીય' પણ કહે છે.

૬. સદિલક્ષણમનાદિજ્ઞાનનિવર્ત્યમજ્ઞાનમ્ ।—
સત્ વસ્તુથી વિલક્ષણ, અનાદિ, તથા જ્ઞાનથી
નિવૃત્ત થાય એવો પદાર્થ તે અજ્ઞાન. 'અસત્'
એ કાંઈ વસ્તુજ નથી માટે 'અસત્થી વિલ-
ક્ષણ' એમ આ લક્ષણમાં કહ્યું નથી. એનેજ
મૂલ પ્રકૃતિ, પ્રલમાવસ્થા, અચ્ચકત, અચ્ચાકૃત,
અક્ષર (જ્ઞાન વિના નાશ પામતું નથી માટે)
અવિદ્યા, તમ, ત્રોરે કહે છે,

૭. અનાદ્યુપાદાન જ્ઞાનનિવર્ત્યમજ્ઞાનમ્ ।—
અનાદિ ઉપાદાનરૂપ અને જ્ઞાનથી નિવૃત્ત
થાય તેનું નામ અજ્ઞાન. ('ઉપાદાન')
શબ્દથી અહીં પરિણામી ઉપાદાન સમાજતું.)

૮. પરિપદા વિજ્ઞાનસ્ય વાદિના ત્રિરર્મિદ્ધ-
તસ્યાપિ વાક્યર્થસ્વાત્તોષોડજ્ઞાનમ્ ।— પરિપદ-
માંના પુરૂષ જાણેલો તથા વાદીએ ત્રણ
વાર કથન કરેલો એવો જે વાક્યાર્થ છે, તે
વાક્યાર્થનો ભોધ ન થવો તેને 'અજ્ઞાન'
કહે છે. (એ એક નિઘડરચાન છે.)

અજ્ઞાનપ્રકારૈ—અજ્ઞાનના બે પ્રકાર
છે: (૧) સમાપ્ત અજ્ઞાન અને (૨) આદિ
અજ્ઞાન.

અજ્ઞાનભૂમિસત્ત્વકમ્—બીજાપ્રકારના
જાગ્રત્મહાજાગ્રત્ત્વેન ચ । જાગ્રત્સ્વપ્નસ્તથા સ્વપ્નઃ
સ્વપ્નજાગ્રત્સુપ્તિકૈ । एवं भेदात्ममारव्याता मत्ता-
જ્ઞાનસ્ય ભૂમયઃ ॥—અજ્ઞાનની સાત ભૂમિકાઓ
છે: (૧) બીજાગત્રત્વ, (૨) જનત્રત્વ, (૩)
મહાજનત્રત્વ, (૪) સ્વપ્ન (૧)સ્વપ્નજનત્રત્વ અને
(૭) સુષુપ્તિ, (લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

અજ્ઞાનશક્તી—અજ્ઞાનની બે શક્તિઓ છે:
(૧) જ્ઞાનશક્તિ અને (૨) ક્રિયા શક્તિ. વળી
(૧) વિશેષ અને (૨) આવરણ એવી પણ
બે અજ્ઞાનની શક્તિઓ છે.

અજ્ઞાનાવસ્થાસત્ત્વકમ્—અજ્ઞાનરૂપિ વિશેષ-
દ્વિવિધજ્ઞાનવૃત્તયઃ । દુઃસહાનિધ સર્વેના
અવસ્થાઃ પરિસીતિતાઃ ॥૧॥ અજ્ઞાનની ચાન
અવસ્થાઓ છે:—(૧) અજ્ઞાન, (૨) આવરણ,
(૩) વિશેષ, (૪) પરોક્ષપાન, (૫) અપરોક્ષ-
જ્ઞાન, (૬) તૃપ્તિ, અને (૭) દુઃખહાનિ.
(લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

અણુત્વમ્—સૂક્ષ્મપદાર્થત્વે સત્યારમ્ભકત્વમ્ ।
જે પદાર્થ સૂક્ષ્મ હોઇને, બીજા પદાર્થનો
આરંભ કરનારો થાય છે અને તેને 'આણુ'
કહે છે. આણુનો ભાવ તે અણુત્વ.

અણુજન- (શરીરમ્)—બીજાવતીના શરી-
રથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલું જે ઇંડું હોય છે,
તે ઇંડામાંથી જે શરીર ઉત્પન્ન થાય છે, તે
અંડજ કહેવાય છે. પક્ષી, મર્ધ, ગરેળા, વગે-
રેનાં શરીર અંડજ હોય છે.

અતલાદિસપ્તકમ્—અતલ ચિતલ મુતલ તલાલ કિલ રસાતલ ચૈવ । પાતાલસપ્તકમિદ મ્હાતલ ચાપિ પાતાલમ્ ॥૧॥ અતલ વગેરે માત ભેદ પાતાલના છે. (૧) અતલ, (૨) વિતલ, (૩) મુતલ, (૪) તનાતલ, (૫) આતલ, (૬) મહાતલ અને (૭) પાતાલ.

અતિદેશઃ—સ્વવિષયમુદ્ધૃધ્વાન્વિષય ઉપ-
લેક્ષ. ૧—પોતાના વિષયનું અતિક્રમણ કરીને
બીજા વિષયનો ઉપદેશ

અતિપ્રસન્નઃ—યસ્ય યોષો યત્રભિમતસ્ત-
દન્યસ્યાપિ યોષપ્રસન્ન. ૧—જે ધ્યેયે જેનો યોષ
થવો જોઈએ એમ માનેયુ છે, તે ધ્યેયે તેનાથી
અન્યનો પણ યોષ થવાનો પ્રભંગ આવે તે
અતિપ્રભંગ કહેવાય.

અતિવાદ-નિરર્થક અતિશય ક્ષવારે
કરવો તે.

અતિવ્યાપ્તિ—લક્ષ્યરૂપિત્વમત્યલ્લઘ્વરૂપિત્વમતિ-
વ્યાપ્તિ ૧—જે લક્ષણ પોતાના લક્ષ્ય
પદાર્થમા વર્તે છે અને તે માથે અલક્ષ્ય
પદાર્થમા પણ વર્તે છે તે અતિ-વ્યાપ્તિ જેમ
નાઇ માણસે ગાયનું લક્ષણ એવું કહ્યું કે
“ શીંગડાવાળી હોય તે ગાય ” ગાયને શીંગડા
હોય છે માટે શીંગડાવાળા હોવાપણું (નૃગિત્વ)
લક્ષણ ગાયમા તો છે, પણ જે ગાય નથી
એવી અલક્ષ્ય જે બેસ તેમા પણ તે લક્ષણ
લાગુ પડી જાય છે, માટે એ લક્ષણ અતિ
વ્યાપ્તિ ટોપવાળું કહેવાય છે.

અતિવ્યાપ્ત્યાદિદોષત્રયમ્—લક્ષણમા
અતિવ્યાપ્તિ, અવ્યાપ્તિ, અને અસંભવ
એવા ત્રણ દોષ ન હોવા જોઈએ (એ અતિ-
વ્યાપ્તિ આદિ દોષોનાં લક્ષણ તે તે સમ્બોધા
જેના.)

અતિશયતાપઃ—પોતાનાથી અતિશય
વૈભવવાળા દેવતાઓને જોઈને જે મર્ગમા
ગયેવાને પરિતાપ થાય છે તેને ‘ અતિશય
તાપ ’ કહે છે.

અતીતત્ત્વમ્—વર્તમાનપ્રસપ્રતિયોગિત્વમતી-
તત્ત્વમ્ ૧—ઇદાની યલ વિશે વર્તમાન જે
ધ્વંસ છે, તે ધ્વમનું જે પ્રતિયોગીપણું તેનું
નામ અતીતત્ત્વ જેમ—આ યજમા (વર્તમાન
કાળમા) ઘટનો જે ધ્વંસ (નાશ), એ
ધ્વમનો પ્રતિયોગી જે નાશ થનારો ઘટ,
તેને વિશે અતીતત્ત્વ રહેયુ છે. અર્થાત્ તે ઘટ
ભૂતકાળમા હતો, એમ કહેવાય છે

અતીન્દ્રિયમ્—લાકિક ઇન્દ્રિયોવડે જેનો
માક્ષાત્કાર થતો નથી એવું.

અત્યંતનિવૃત્તિઃ—કારણસંહિતકાર્મનિવૃત્તિ ૧
કાણુ મહિત કાર્યની નિવૃત્તિ તે. જેમ
જગત્પત્ની અસતનિવૃત્તિ એટલે જગત્ અને
તેનું યાજ્ઞ જે અવિદ્યા, એ બન્નેની નિવૃત્તિ.

અત્યંતાભાવ-નિત્ય સર્ગાનાંવાડ
ત્યંતાભાવ. ૧—જે અભાવ નિત્ય હોય છે
એટલે ઉત્પત્તિ વિનાશથી રહિત હોય છે,
તથા સર્ગાભાવરૂપ હોય છે એટલે અન્યોન્યા-
ભાવથી ભિન્ન અભાવરૂપ હોય છે, તે અભાવ
અત્યંતાભાવ કહેવાય છે. અર્થાત્ જે વસ્તુ
જે અધિકગુણમાં પ્રદીપ્ત વખત પણ રહેતી નથી,
તે વસ્તુનો મંબંધ કરીને તે અધિકગુણમા
અત્યંતાભાવ રહે છે જેમ વાયુ, આકાશ,
વગેરેમા રૂપ ગુણ કોઇ વખત પણ સમવાય
સંબંધે કરીને રહેતો નથી, માટે વાયુ અને
આકાશાદિકમા રૂપ ગુણનો અત્યંતાભાવ રહે
છે. એજ પ્રમાણે પૃથ્વીમાત્રમા રહેનારા ગદ્ય
ગુણનો પૃથ્વી સિવાય જલાદિક સર્વ પદાર્થોમા
અત્યંતાભાવ રહે છે, આકાશમાનૃત્તિ
ગદ્ય ગુણનો આકાશ સિવાય મર્વત્ર અત્યંતા-
ભાવ રહે છે, આત્મામાનૃત્તિ જાનાદિ
ગુણોનો આત્મા સિવાય સર્વત્ર અત્યંતાભાવ
રહે છે, ભૂતદ્રવ્યમાનૃત્તિ કર્મનો ભૂત
દ્રવ્યને છોડીને સર્વત્ર અત્યંતાભાવ રહે છે,
અને ભૂતવાદિકમા ઘટાદિક કદાચિત્ સયોગ
મળધવી મહે છે માટે તે સયોગ મળધે
કરીને તે ઘટાદિકનો ભૂતમાત્રમા અત્યંતાભાવ
રોનો નથી પણ મામયિકાભાવ હોય છે, એ

અત્યતાભાવ ઉત્પત્તિ-પિનારાથી રહિત હોવાથી નિત્ય પણ ૨ તથા અન્યોન્યાભાવથી ભિન્ન હોવાથી સમર્થભાવરૂપ પણ છે, માટે અત્યતાભાવનું ઉક્ત લક્ષણ મલબે છે

૨. ત્રૈકાલિકમસર્ગાલ્લક્ષ્યપ્રતિયાગિતાનોડ માત્ર — નિલયમસર્ગસંબધનાળા પ્રતિયોગીનો અભાવ જેમ-જળમાં ગધ ગુણનો અલતાભાવ છે એ અભાવનો પ્રતિયોગી ગધ ૬ એ ગધનો જળ સાથે હમેશા મમગ દોતો નથી, માટે ગધનો જળમાં અત્યતાભાવ કહેવાય છે

૩ પોતાના પ્રતિયોગીનો અમમાનાધિકરણ જે અભાવ તે અત્યતાભાવ જેમ પૃથ્વી વગેરેમાં વડનો અત્યતાભાવ છે તે પોતાનો પ્રતિયોગી જે વડ તે ॥ અધિકરણથી ભિન્ન અધિકરણમાં નહે છે

૪ જે વસ્તુ જગ નહિ, તેનો પણ અત્યતાભાવ કહેવાય છે જેમ-વધ્યાપુત્ર, શશંગ, ઈત્યાદિનો અત્યતાભાવ છે

અત્યન્તાયોગવ્યવસ્થેદઃ-જેમ નાગ સરત્ર ભવત્યવ (૧) કમળ થાય છે ૨) એમાં 'એવ' (જ) પદનક 'માત્ર કમળ નથી' થતુ એ વાતનો નિરાસ થોઈ છે, તે અત્યતાયોગ વચનક છે

અદષ્ટમ-વિધિનિષેધન્યયે સરતાન્દિ યત્તમ્ ૧-નિહિત મં ૩ગ્વાથી ધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે અને નિહિત કર્મ ૨ગ્વાથી અધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે તે ધર્માધર્મ લક્ષિ હદિયોથી ગમ્ય નથી માટે અર્તાન્દિય છે તેથી તે ધર્માધર્મને અદષ્ટ કહે ૩ એનું મીન્તુ નામ 'અપૂર્ન' છે

અદષ્ટવિશેષજન્ય (શરીરમ્)—જેશરીર ૧) પુણ્યપાપરૂપ અદષ્ટવિશેષવડે ઉત્પન્ન થાય છે તે અદષ્ટવિશેષજન્ય કહેવાય છે જેમ, મગમાં જેના દેવતાના શરીર તથા નગના રહેના નારથી જીવોના શરીર તેમાં પુણ્યવિશેષમહત્ત પરમાણુઓથી દેવતાના ઓ પાપવિશેષમહત્ત પરમાણુઓથી નારથી જીવોના શરીરો ઉત્પન્ન થાય છે

અદ્ભુત-સિદ્ધિ ધર્મિણા ધર્મન્તરાવર્ચન યોગ ૧-મિદ્ધ એના 'ખીનો ખીન ધર્મીના અપયવો માથે યોગ ૨ મિન્નમ ન્યાસાભારથી ન્યકત થતા રમતુ નામ

અદ્વૈતમ્—અનતીય, પિ નતીય, અને અવગત બેદથી રહિત

અધમ-મયદનાગ્જાગ્ન્ય ૧-ભય, યા અને વાજથી ગ્રહિત ૨ (ગમશાન્તમાં) કર્તૃય-અત્યવ્યનો જેને મિત્યાગ ન દોય તે

અધર્મ-દુરાસાધારણકારણ અમ ૧- દુષ્ટનું જે અસાધારણ કાન્ધુ તે અર્ધ કહેવાય છે પ્રાણીઓને જે દુષ્ટ થાય છે તે અધર્મ રહેજ થાય છે અધર્મ વિના દુષ્ટ પ્રાપ્ત થાય નહિ માટે ઉત્ત લક્ષણ મલબે છે

૨ નિષિદ્ધક્રમચન્યતરકચનગ્તિગુણત્વ વ્યાપ્તિમાનધમ ૧-શુતિ-અનિષ્ટ શાન્ત વડે નિહિત જે હિ અદિ કમ ૭, તે નિહિત કર્મન- જે વસ્તુ ન્ય દોય છે તથા નન્ની જગ દોય છે તે વસ્તુમાં નર્તનારી, તથા શુણ્ણત્વગતિ (મામાન્ય) ની ન્યાય જે (અધર્મત્વ) જાતિ છે, તે જાતિ (મામાન્ય) વાળો શુણ્ણ તે અર્ધ કહેવાય છે

૩ વેદાદિનિષિદ્ધકર્મચપાપમ્ ૧-વેદાદિએ નિહિત ગણેના કર્મ ઉત્પન્ન થયેનું પાપ તે અધર્મ

૪ યલવદનિષ્ટપ્રયાત્તકવે સતિ વદ પ્રમાણિતત્તમ્ ૧-અત્યત અનિષ્ટનો હેતુ હોઈને વેદમાં જેનો નિષેધ કરેલો છે તે અધર્મ

૫ વદવોધિતાનિષ્ટસાધનતામ્ ૧-વેદે કહેલું હોઈને જે અનિષ્ટ સાધન ૮૫ તે અધર્મ જેમ-દિઆયુક્ત અભિચાર ગો વેદે કહેલા છતાં તે અનિષ્ટના હેતુ છે માટે તે અધર્મ છે

અધર્મપદાર્થ-(જન મતે) ૨-ની નનાગ વિા જે ચિતિ છે, તે ચિતિરૂપ

હેતુથી જેનું અનુમાન થાય છે તે અધર્મ
પર્યર્થ ૮

અધિકમ—અધિકહેત્વાદિકથનમધિકમ્ ।—
એક હેતુ તથા એક દષ્ટાન્ત વડે આધ્યત્મી
મિદ્ધિનો સંભવ છતાં જે અધિક હેતુનું તથા
અધિક દષ્ટાન્તનું કથન, તેને અધિક કહે છે
જેમ—પરતો વલિમાનુ ધૂમાત આલમાત મહાન
સવત ચત્વરવત ।—આ અનુમાનમાં એક ધૂમ
૨૫ હેતુથી તથા એક મહાનમ (૨સોકુ)
૩૫ દષ્ટાન્તથી પર્વતમાં અગ્નિરૂપ આધ્યત્મી
મિદ્ધિ થઈ ગઈ છે એમ છતાં આલોક
(પ્રતીક) ૨૫ હેતુનું અને ચત્વર (આગણીની
જગો) ૩૫ દષ્ટાન્તનું કથન કર્યું છે તે અધિક
કહેવાય છે

અધિકરણ—જે પ્રધાનપણ વસ્તુનો આધાર
હોય તે અધિકરણ કહેવાય છે

૧ સામાન્યરૂપરૂપા વા ત્રિયાશ્રય ।—
નાસ્તાત્ ૨ પરપરાથી જે ક્રિયાનો આશ્રય
હોય તે

૨ નેવકવાક્યમુદાય ।—પ્રોધ આપ
આપનારા ના-યોનો અમુદાય

૪ એદ વચારાત્તેજાન્યાય ।—વેદવિચારરૂપ
ન્યાય એ ન્યાયરૂપ વિચાર નીચેના પાત્ર
અગોનો આધાર છે માટે એ પાત્ર અગનાણું
અધિકરણ કહેવાય છે જેમ—

૫ વિપયસશ્ચયસગતિર્પૂર્વપક્ષાસિદ્ધાન્તનિર્ણ
ચાત્મકપક્ષાજ્ઞાચારત્વમ્ ।—નિર્ણય, અશય,
સગતિ, પૂર્વપક્ષ, અને સિદ્ધાન્તરૂપ નિર્ણય,
એવા પાત્ર અગના આધારરૂપ જે ન્યાય તેને
અધિકરણ કહે છે એ વિશે શ્રોક પણ
છે કે—

વિપયો વિદાયથૈવ પૂર્વપક્ષસ્તયોત્તરમ્ ।
સજ્ઞાતિવેતિ પક્ષાજ્ઞા શાસ્ત્રચિકરણ સ્મૃતમ્ ॥૧॥
અર્થ ઉપર જીવો તેજ છે
૬ કર્તૃકર્મકારણકર્મ વ્યાપારાધાર ।—
કર્તા અને કર્મકારા કળ ઉત્પન્ન કરના માટે

જે વ્યાપાર, તે વ્યાપારના આધારને અધિકરણ
કહે છે જેમ—‘ તપેલીમાં ભાત રાધે છે ’
તપેલી આધિકરણ છે

અધિકરણસિદ્ધાન્ત—યત્મિદ્ધાવમ્યપ્રકરણ
સિદ્ધિ સોઢધિરણસિદ્ધાન્ત ।—જેની સિદ્ધિ
થવાથી બીજા પ્રકરણની સિદ્ધિ થાય
તે અધિકરણ મિદ્ધાન્ત, જેમ—નેત્રાડે
જેનારો અને ત્વચાવડે રૂપરૂપ અનુભવનારો
એકજ છે, એમ સિદ્ધ થયા પછી ‘ દેહ અને
ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાતા ભિન્ન છે ’ એ પ્રકરણની
સિદ્ધિ થાય છે માટે એ અધિકરણ
સિદ્ધાન્ત છે

અધિકાર—ફલભોક્તૃત્વે સતિ કર્મકર્તૃત્વમ્ ।
ફળનું ભોક્તાપણ હોઇને જે કર્મનું કર્તાપણ તે
૨ ઉત્તરોત્તરસમ્યક્ત્વમ્ ।—એક પ્રસ-
ંગનો તેની પડીના પ્રસંગ સાથે, તેનો વળી
તેની પડીના પ્રસંગ સાથે, એમ ઉત્તર
(પડીના) અબધ બધા સુધી આક્ષેપ્યા સુધી
અધિકાર કહેવાય

૩ (ધર્મશાસ્ત્રમાં) યથેજ ક્ષયવિક્રયાદિ-
કર્તૃત્વસમ્યાદકસ્વામિત્વમ્ ।—પોતાની ઇચ્છા
પ્રમાણે વસ્તુને લેવા વેચના વગેરેની ક્રિયા
વગેરે કરનાનો હક્ક અપાદન કરી આપનાર
ધાણીપણ, તે અધિકાર

૪ બનવદ્દહારામ્ભત્વે સતિ ચલત્તપ્રારબ્ધ
કર્મફલત્વમ્ ।—અનેક દેહોનો આરંભ કરનારા
કર્મો છતાં બળનાન એવા પ્રારંભ કર્મનું
ફળ તે અધિકાર

અધિકારવિધિ—ફલસ્વામ્યવોષકો વિધિ—
કર્મજન્ય ફળનું ભોક્તાપણ તે ફલ
આમ્ય કહેવાય, જે વિધિ એવા ફલસ્વામ્યનો
બોધ કરે છે તે અધિકારવિધિ

૨ સેતિર્કર્તૃવ્યતાકસ્ય કરણસ્ય યાગદે
ફલસમ્યગ્બોધકા વિધિ ।—ઇતિર્કર્તૃવ્યતા
સહિત કરણરૂપ યાગનો ફળની સાથે જે
સબધ છે, તેનો બોધ કરનારો વિધિ
(ઇતિર્કર્તૃવ્યતા ઇતિ શબ્દો જુઓ)

અધિકારી (અનુચયઃ):- કિંચિદ્ પ્રવા-
જનપ્રાપ્તિતમોઽધિકારી :- શાસ્ત્રનાં પ્રયોજન
મુખ્ય અને ગૌણ એવા બેદથી એ પ્રકારનાં
હોય છે. એ બન્ને પ્રકારના પ્રયોજનની
કામનાવાળો મનુષ્ય મોક્ષ શાસ્ત્રનો અધિકારી
માન્ય છે.

૧. તત્તત્ત્વમર્મજન્યમ્ અર્થવિત્તમ્ ।—તે તે
કર્મથી ઉત્પન્ન થતાં ફળની ઈચ્છાવાળો.

૨. તત્તત્ત્વમર્મજન્યમ્ યોગ્યત્વમ્ ।—તે તે કર્મ
ફલની યોગ્યતાવાળો.

૪. મલવિક્ષેપરહિતત્વે સતિ સાધનચતુષ્ટય-
મમ્યપ્રત્યે સતિ સ્વસ્વરૂપાગ્રાનવત્ત્વમ્ ।—જે પુર-
ષમાં પાપરૂપ મળ અને મનની અંચળતારૂપ
વિક્ષેપ ન હોય; તેમજે પુરૂષ વિવેક, વૈરાગ્ય,
શમ વગેરે છ ગુણો અને મુમુક્ષુતા એવાં
આર સાધનથી મંપન્ન હોય; એમ છતાં માત્ર
જેનામાં પોતાના (આત્મ) સ્વરૂપનું અજ્ઞાન
હોય તે અધિકારી કહેવાય. (વેદાંતમતે)

૫. કોષ્ઠપિણ્ય શાસ્ત્ર સમજવાને યોગ્ય
હોય તે. જેમ મોક્ષશાસ્ત્ર સમજવાને વિવે-
કાદિ આર સાધનવાળો યોગ્ય ગણાય છે તે
તેમાં અધિકારી કહેવાય.

અધિદૈવ્યત્વમ્—મન, ઇન્દ્રિયો, વગેરેની
દેવતાઓ. જેમ મન એ અધ્યાત્મ છે, મંત્રવ્ય
(મન વડે વિચારવાનું) એ અધિજીત છે,
અને અંદ્રમા તેનો અધિદેવ છે. (‘અધ્યા-
ત્માદિત્રય’ શબ્દ જુઓ.)

— **અધિભૂતત્વમ્**—અંતઃકરણ અને ઇન્દ્રિયોના
વિષયને અધિજીત કહે છે. જેમ-ચક્ષુ અધ્યાત્મ
છે. દ્રશ્ય વિષય અધિભૂત છે, અને સૂર્ય
એ અધિદેવ છે. (‘અધ્યાત્માદિત્રય’
શબ્દ જુઓ.)

અધિષ્ઠાતૃત્વમ્—સમિધાનમાત્રેણ તત્તત્ત્વદા-
યાનાં તત્તત્ત્વમેતુ નિયન્તૃત્વમ્ ।—માત્ર સમીપમાંજ
હોવાપણુને લીધે તે તે પદાર્થોનું તે તે કર્મોમાં
જે નિષ્પત્તાપણું તેને અધિષ્ઠાતૃત્વ કહે છે.

અધિષ્ઠાનમ્—યદાધારમારોપ્ય માગતેતત્ ।—
આરોપિત પદાર્થ જે આધાર ઉપર ભાસે છે
તે પદાર્થ. જેમ-છીપમાં રૂપ ભાસે છે. તેમાં
રૂપ એ આરોપિત (એટલે કલ્પિત કે પ્રમ-
રૂપ) પદાર્થ છે અને તે છીપના આધારે
ભાસે છે, મારે છીપ એ રૂપનું અધિષ્ઠાન
છે. એ રીતે આખું જગત્ આરોપિત
હોવાથી તેનો આધાર જે ધ્વજ તે જગત્નું
અધિષ્ઠાન છે.

૨ સત્તાસ્ફુર્તિપ્રદાનત્વમધિષ્ઠાનત્વમ્ ।—
અધિષ્ઠાનની સત્તાથી કલ્પિત પદાર્થ સત્તા-
વાળો ગણાય છે. કલ્પિત પદાર્થને સત્તાસ્ફુર્તિ
આપવાપણું તે અધિષ્ઠાનત્વ કહેવાય છે.

૩. સત્ત્વિજ્ઞાનવિષયત્વમ્ ।—જગત્રૂપ
પ્રપચસહિત અજ્ઞાનનો જે વિષય તે અધિષ્ઠાન
કહેવાય છે.

અધોધાવન્ત્યનવસ્થા—‘અનવસ્થા’
નામે દોષના એ પ્રકાર છે: (૧) અધોધાવન્તી
અને (૨) ઊર્ધ્વધાવન્તી. તેમાં અધોધાવન્તી
પોતાની પૂર્વ પૂર્વ સ્થિતિના પ્રવાહમાં કોઈ
જગાએ વિરામ પામતી નથી. તે જેમ-ધટ
થવામાં કપાલની અપેક્ષા; કપાલ થવામાં
કપાલિકાની અપેક્ષા; તેની ઉત્પત્તિમાં તેના
અવયવોની અપેક્ષા છે.

અધ્યયનમ્—અધરમાત્ર પાઠ ઇતિ વૈદિકા: ।
વૈદિકોને મતે અક્ષરમાત્રનો પાઠ તે અધ્યયન
કહેવાય છે.

૨. સર્વાધરમ્હનમિતિ મીમાંસકા: ।—
મીમાંસકોને મતે અર્થ સહિત અક્ષરનું અર્થ
તે અધ્યયન.

૩. શુરુમુગતઃ શાસ્ત્રાર્થજ્ઞાનમધ્યયનમ્ ।
શુરુના મુખથી (શુરુની પાસેથી) શાસ્ત્રના
અર્થનું જ્ઞાન તે અધ્યયન.

૪. પૂર્વશુરુમુગ્ધોચારણત્વે સત્યુત્તરં શિષ્યો-
ચારણમિતિ (વેદાન્ત સિદ્ધાન્તલેખા:) ।—પ્રથમ
શુરુ બોલે તે સાંભળીને પછી તે પ્રમાણે શિષ્ય
બોલે તે અધ્યયન, એમ વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત
લેખમાં કહ્યું છે.

અધ્યવસાયમૈથુનમ્—ભોગ્ય બુદ્ધિથી સ્ત્રીઓની પ્રાપ્તિનો જે નિશ્ચય કરવો તે.

અધ્યસ્તત્ત્વમ્—દાયકસંપ્રયોગસસ્કારજન્યત્વમ્ । પ્રમાતાદિગત દોષ, શુકિલ આદિક સાથે ચક્ષુ આદિકનો સંયોગ, અને રજતાદિકનો (રૂપું વગેરેનો) સંસ્કાર, એ ત્રણથી ઉત્પન્ન થવાપણું

૧ સપ્રયોગજન્યત્વે સતિ પ્રત્યભિજ્ઞામિન્નત્વે સતિ સસ્કારજન્યત્વમ્ । ઇદ્રિયાદિના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલો છતાં પૂર્વાનુભવના રમરણરૂપ પ્રત્યભિજ્ઞાથી જે ભિન્ન હોય, અને જે સંસ્કાર માત્રથી ઉપજેલો હોય તે અધ્યાસ કહેવાય છે. એ અધ્યાસ જેના વિષે હોય તે અધ્યગત કહેવાય. જેમ છોપમાં રૂપાનો અધ્યાસ થાય છે, અથવા ખીજી રીતે કહીએ તો છોપમાં રૂપું અધ્યગત છે. અધ્યગતપણું તે અધ્યગતત્વ.

અધ્યાત્મમ્—જાતમાન હૈન્દ્રિયાદિકં ક્ષેત્ર પ્રજ્ઞવાડધિત્વ વર્તમાનમ્ । આત્મા એટલે દેહ, ઇદ્રિયાદિ, ક્ષેત્ર, બ્રહ્મ, વગેરેના મધ્યધી આત્માનું જે નિરૂપણ તે અધ્યાત્મ (જ્ઞાન) કહેવાય છે.

૭. આત્મા એટલે શરીરને અનુવક્ષીને જે કંઈ કહેવામાં આવે તે અધ્યાત્મ, એવો સામાન્ય અર્થ છે.

૮. અંત કરણ અને ઇદ્રિયાને પણ કાર્યિત 'અધ્યાત્મ' નામથી ઓળખવામાં આવે છે—(જુઓ 'અધ્યાત્માદિત્રયમ્')

અધ્યાત્મશાસ્ત્રમ્—આત્માનમધિત્વ પ્રજ્ઞ શાસ્ત્રમ્ । આત્માનું પ્રજ્ઞરૂપે કથન કરનાર અર્થાત્ આત્મવિષયક જે શાસ્ત્ર તે

સાધ્યાત્માદિત્રયમ્—અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદૈવ, એમની ત્રિપુટી. શરીર એટલે દશ ઇદ્રિયો અને ચાર અંત-ગણ મગીને ચૌદને અધ્યાત્મ કહે છે, એ અધ્યાત્મનો જે વિષય તે અધિભૂત છે, અને તેની દેવતા તે અધિદૈવ છે દરેકનું પોતાનું શરીર અધ્યાત્મ છે, પણ ખીજાનું શરીર જેનાગ્ની પોતાની

અપેક્ષાએ અધિભૂત છે ઉપર કહેલી ચૌદ ત્રિપુટીઓ આ પ્રમાણે છે—

અધ્યાત્મ	અધિભૂત	અધિદૈવ
૧ મન.	મંતવ્ય—	ચંદ્રમા
	(વિચારનો વિષય)	
૨ બુદ્ધિ.	બોદવ્ય—	બૃહસ્પતિ
	(જાણવાનો વિષય)	
૩ અહંકાર.	અહંકર્તવ્ય—	રૂદ્ર.
	(નાદાત્માભિમાન નો વિષય) ... }	
૪ ચિત્ત.	ચેતયિતવ્ય—	ક્ષેત્રજ.
	(કંપનાનો કેમ્બુતિ નો વિષય) ... }	
૫ શ્રોત્ર.	શ્રોતવ્ય—	દિશાઓ.
	(સાંભળવાનો વિષય)	
૬ ત્વક્.	અપર્શયિતવ્ય—	વાયુ.
	(અડવાનો વિષય)	
૭ ચક્ષુ.	દ્ર્ષવ્ય—	સૂર્ય.
	(જોવાનો વિષય)	
૮ નિર્લેપી.	સ્માયિતવ્ય—	વરુણ.
	(આખવાનો વિષય)	
૯ નામિકા.	શ્રાવ્ય—	અશ્વિનો.
	(સુધવાનો વિષય).	
૧૦ વાક.	વક્તવ્ય—	અગ્નિ.
	(બોલવાનો વિષય)	
૧૧ પાણિ—(હસ્તઇદ્રિય)	આદાતવ્ય—	ઇન્દ્ર.
	(મહણ કરવાનો વિષય) ... }	
૧૨ પાદ (પગ ઇદ્રિય)	મંતવ્ય—	ઉપેન્દ્ર.
	(જવાનું સ્થગ)	
૧૩ પાણુ (શુદ્ધ ઇદ્રિય)	વિસ્તવ્ય—	મિત્ર કે મૃત્યુ
	(કાઠી નાખવાનો વિષય) ... }	
૧૪ ઉપગ્રહ.	શ્રી આદિ મંબધ પ્રગપતિ	
	આનંદ	

અધ્યાત્મરોષ—ચિદાત્મારૂપ વસ્તુમા અવસ્થુરૂપ જગતનો આરોપ. એના ખીજાં વક્ષણો—

૧. પરત્વ પૂર્વદશ્યમાસઃ । પૂર્વે જોયેલા પદાર્થનો બીજા પદાર્થમાં ભાગ થવો તે અધ્યારોપ.

૨. દામ્યવચ્છેદન રમ્યજન્યમાને સ્વાલ્યન્તા-માવત્યવમાસઃ । જે પદાર્થમાં જે પદાર્થનો અત્યંતાભાવ હોય તે પદાર્થમાં તે પદાર્થનો એકજ પદાર્થ હોય એવો અવભામ તેનું નામ અધ્યારોપ. જે પદાર્થમાં અવભામ થાય છે તે આખા પદાર્થમાં અવભામવાળો ન હોવો જોઈએ; તેમ પહેલાં કે પછી પણ અવભામ-વાળા પદાર્થનો તેની માથે મંબધ ન હોવો જોઈએ. એ એ મરતો હોય તોજ અધ્યારોપ કહેવાય એ ધ્યાનમાં રાખવું.

આ અધ્યારોપ અથવા અધ્યામ એ પ્રકારનો છે:—(૧) જ્ઞાનાધ્યામ અને (૨) અર્થાધ્યામ. વળી (૧) સ્વરૂપાધ્યામ અને (૨) મંસર્થાધ્યાસ એવા પણ અધ્યામના બે ભેદ છે. વળી (૧) સોપાધિક અને (૨) નિરૂપાધિક એવા પણ અધ્યાસના બે ભેદ છે. (એનેજ સોપાધિક ભ્રમ અને નિરૂપાધિક ભ્રમ કહે છે.) વળી એ સોપાધિક અને નિરૂપાધિક ભ્રમ પણ બાહ્ય અને આંતર એમ બે પ્રકારનો છે. (આ બધા ભેદોનાં લક્ષણ તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

૩. વસ્તુન્યવસ્ત્વરોપઃ । વસ્તુમાં અવસ્તુનો આરોપ તે અધ્યારોપ. જેમ, છોપ એ વસ્તુ છે, તેમાં રૂપનો (અવસ્તુનો) આરોપ એ અધ્યારોપ. તેમજ બ્રહ્મ વસ્તુ છે, તેમાં અવસ્તુરૂપ પ્રપંચનો આરોપ તે પણ અધ્યારોપ. (વિશેષ માટે ‘અધ્યાસ’ શબ્દ જુઓ.)

અધ્યાસ.—પરત્વ પૂર્વદશ્યમાસઃ । અન્યમાં અન્યનો અવભાસ તે અધ્યામ. જે પદાર્થ ભાસે છે તે અવભાસ એવો અર્થ કરીએ તો, છોપમાં રૂપું ભામે છે માટે રૂપું એ અવભાસ થયો; માટે એ પદાર્થરૂપ અવભાસ હોવાથી તેને અર્થાધ્યામ કહે છે. પણ બે પદાર્થનો ભામ જેના વડે થાય છે તે અવભામ, એવો

અર્થ કરીએ તો અવભામનો અર્થ ‘જ્ઞાન’ થવાથી એ જ્ઞાનાધ્યામ કહેવાય, કેમકે અધ્યાસ-રૂપ જ્ઞાનથી પદાર્થનો ભામ થાય છે. (પગ્મિશાસ્ત્રિ.)

૪. રામાવાધિરૂપેન્દ્રમાસોઽધ્યામઃ । —જે પદાર્થનો અવભામ થાય છે તેના અભાવરૂપ અધિકરણમાં તે પદાર્થનો અવભામ તે અધ્યામ.

૧. અધિષ્ઠાનવિષમમત્તાવાગમાસઃ । અધિકરણની મત્તાથી વિષમ મત્તાવાળો અવભામ જેમ-છોપમાં રૂપનો અવભામ છોપ એ અધિષ્ઠાન બ્યાવદાર્થિક સત્તાવાળું છે અને તેમાં રૂપાનું રૂપું એ પ્રાતિભાસિક સત્તાવાળું છે, માટે છોપની અને રૂપાની મુશાન મત્તા નથી પણ વિષમ મત્તા છે, માટે છોપમાં રૂપનો અવભાસ એ અધ્યાસ છે.

૨. દોષજન્યત્વે નતિ સત્સ્વરજન્યત્વમ્ । —જે નેત્રાદિના દોષથી ઉત્પન્ન થયેલો હોઈને અતઃકરણમાં દ્વેષા મંદકારથી જન્મ હોય તે અધ્યાસ.

૩. અધિષ્ઠાનસામાન્યજ્ઞાનજન્યત્વે સતિ દોષ-જન્યત્વમ્ । જે અધિષ્ઠાનના સામાન્ય જ્ઞાનથી જન્મ હોઈને નેત્રાદિ દોષથી જન્મ હોય તે અધ્યાસ. જેમ છોપમાં રૂપું જોનારને પ્રથમ ‘આ’ એવું અધિષ્ઠાનનું સામાન્ય જ્ઞાન થાય છે, પછી નેત્રાદિ દોષથી તેને છોપ ન જણવાં રૂપું જણે છે, એ અધ્યાસ છે.

૪. પારમાર્થિક્યવાવચ્છિન્નસ્વાવ્યન્તામાવાધિ-રૂપે પ્રતીયમાનત્વમ્ । પારમાર્થિક મત્તા વડે અવચ્છિન્ન એવું જે અધ્યરત પદાર્થના અત્યંતાભાવવાળું અધિકરણ તેમાં જે જણાવાપણું તે અધ્યામ. પારમાર્થિક સત્તા માત્ર ચૈતન્યની છે; તેનાથી અવચ્છિન્ન (વ્યાપ્ત) જગત્નો અત્યંતાભાવ છે, એ અત્યંતા-ભાવવાળું અધિકરણ ચૈતન્ય છે. તેમાં જગત્ પ્રતીત થાય છે. માટે જગત્ની પ્રતીતિ એ અધ્યામ છે. એજ રીતે પારમાર્થિક સત્તાવાળા ચૈતન્યથી અવાચ્છિન્ન છોપમાં રૂપનો અત્યંતા-ભાવ છે. એ અત્યંતાભાવવાળો છોપમાં રૂપું

પ્રતીયમાન થાય છે માટે છીંપમાં રૂપાનો અધ્યાસ છે.

અધ્યાસપ્રકારો—અધ્યાસ બે પ્રકારનો છે. (૧) જ્ઞાનાધ્યાસ અને (૨) અર્થાધ્યાસ. (અધ્યાસ શબ્દ જુઓ). તે સિવાય સ્વરૂપાધ્યાસ અને સંસર્ગાધ્યાસ એવા પણ બે પ્રકાર છે. સ્વરૂપાધ્યાસમાં આખા પદાર્થનું અધ્યસ્ત પદાર્થ સાથે સ્વરૂપથી જ તાદાત્મ્ય જણાય છે, જેમ-દોરડીમાં સાપ. આત્માદિ પારમાર્થિક હોવાથી તેમાં સ્વરૂપાધ્યાસ હોઈ શકતો નથી. સંસર્ગાધ્યાસમાં રૂઢિકને રાતા ફૂલનો મેળધ થવાથી રૂઢિક રાતો જણાય છે; શંખમાં આંખની પીળાશથી પીળાશ જણાય છે; માટે એ સંસર્ગાધ્યાસ કહેવાય છે.

વળી સોપાધિક અને નિરૂપાધિક એવા પણ અધ્યાસના બે ભેદ છે; વળી તે ફરક બાહ્ય અને આંતર એવા ભેદથી બે પ્રકારના છે: જેમ-‘રાતો રૂઢિક’ એ બાહ્ય સોપાધિક ભ્રમ છે, કેમકે રાતા ફૂલરૂપ બાહ્ય ઉપાધિથી તે ઉપજ્યો છે. ‘હું કર્તા’ એ રીતે કર્તૃત્વાદિક ભ્રમ એ આંતર સોપાધિક ભ્રમ છે, કેમકે કર્મરૂપે પરિણામ પામેલી અવિદ્યારૂપ આંતર ઉપાધિથી એ ભ્રમ થયો છે. હવે છીંપમાં રૂપાનો ભ્રમ થયો છે. બાહ્ય નિરૂપાધિક ભ્રમ છે; તેમ આકાશમાં નીલતાદિક ભ્રમ છે; તે પણ બાહ્ય નિરૂપાધિક ભ્રમ છે. ‘હું અનુ છું’-બ્રહ્મને જણીતો નથી એ આંતર નિરૂપાધિક ભ્રમ છે.

અધ્યાહાર:—અશ્રુતપદાનામનુસન્ધાનમ્ । વાક્યમાંનાં પદોના તાત્પર્ય ઉપરથી, જે પદો વાક્યમાં કહેલાં નથી, તે પદોનું અનુમનધાન કરી લેવું તે અધ્યાહાર કહેવાય છે.

૨. આકાંક્ષાવિષયકદાનુસન્ધાનમધ્યાહાર: । આકાંક્ષાનો વિષય એવાં જે પદો હોય તેનું અનુસન્ધાન કરી લેવું તે પણ અધ્યાહાર છે.

અદ્યોષણા—(મીમાંષાએ મતે) લિટ્થઃ, વિધિઃ । લિટ્ પ્રત્યયનો અર્થ જે વિધિ બોધક થાય છે તેને અદ્યોષણા કહે છે.

અનતિરિક્તત્વમ્—સ્વાન્યૂનરૂપિતિ (અન-તત્ત્વમ્ । પોતાનાથી અન્યૂન દેશમાં રહેનાર જે પદાર્થ તેપણુ જેમ-પ્રમેયત્વ પદાર્થ ન્યાં હોય છે ત્યાં અલિધેય પણુ હોય છે, માટે અલિધેય એ પ્રમેયત્વનો અન્યૂનરૂપિતિ કહેવાય. તેથી અલિધેયત્વમા પ્રમેયત્વનું અનતિરિક્તત્વ છે.

અનધ્યવસાયઃ—વસ્તુના વિશેષ રૂપના અદર્શન વડે જન્ય જે ‘આ કાંઈક છે’ એ પ્રકારનું જ્ઞાન; તેને અનધ્યવસાય કહે છે. (એનો તર્કના વિષયવર્ગમાં સમાવેશ થાય છે.) વિષયવર્ગ; સંશય.

। **અનનુમાપણમ્—**પરિપદાન્નિરબિહિતસ્યાપિ અનનુવાદોડનનુમાપણમ્ । પરિપદમાંના પુરૂષે ત્રણુ વાર કહેલા અર્થનો પણુ જે અનુવાદ ન કરવો તે અનનુમાપણુ કહેવાય છે. (એ એક નિષ્કરસ્થાન છે.)

અનમ્યાસદ્દશાપન્નજ્ઞાનમ્—વિશેષ દર્શનાજ્ઞાનમ્ । વિશેષ દર્શનથી અજ્ઞન્ય જ્ઞાન અર્થાત્ જે પદાર્થનું માત્ર સામાન્ય જ્ઞાન થયુ છે, પણુ વિશેષ જ્ઞાન થયુ નથી, એવુ જ્ઞાન તે સંશય કહેવાય છે.

અનવસ્થા—વિભ્રામથી રહિત કારણો વગેરેની ધારા (પ્રવાહ) માનવી તે અનવસ્થા. જેમ-વ્યભક્ત એ પરમાણુરૂપ અવયવજન્ય છે; પરમાણુરૂપ પણુ અવયવજન્ય છે, છત્પાદિ પાર ન આવે ત્યાં લગી માન્યા કરવું તે.

૨. ઉપપાદ્યોપપાદકપ્રગ્રહોડનવધિરનવસ્થા । ઉપપાદ્ય અને ઉપપાદકના પ્રવાહનો જેમાં છેડો ન આવે તે અનવસ્થા.

૪. પૂર્વસ્વોત્તરોત્તરાષેષિનત્વમ્ । પૂર્વ પદાર્થને તેની પછીના પદાર્થની અપેક્ષા હોય, તેને વળી તેની પછીનાની, છત્પાદિ આપાજ કરે તે અનવસ્થા.

૪. (ન્યાયમતે) જાતિવાચકદોષાડનવસ્થા । મત્તા, ડબ્બતા, ગુણત્વ, કર્મત્વ, પૃથ્વીત્વ, જનત્વ, રૂપત્વ, રંગત્વ, ઘટત્વ, પટ ૧, છત્પાદિ

નતિરૂપ સામાન્ય છે. તે સધળાં સામાન્યોમાં રહેલો જે એક સામાન્યત્વ ધર્મ છે—જેને નતિરૂપ પણ કહે છે—તે સામાન્યત્વ ધર્મના નતિરૂપણમાં અનવસ્થા હોય બાધક છે. કેમકે જે સામાન્યત્વ ધર્મને નતિરૂપ માનીએ તો જેમ સત્તા, દ્રવ્યત્વાદિક નતિરૂપોમાં સામાન્યત્વરૂપ નતિ માની છે, તેમ તે સામાન્યત્વરૂપ નતિમાં પણ દ્રાઢ નતિ માનવી પડશે. જે-કે સામાન્યત્વરૂપ એક વ્યક્તિમાં ધર્મને આકાશત્વાદિની પેઠે નતિરૂપતા સંભવતી નથી, તથાપિ સામાન્યત્વરૂપ નતિને, તથા તેના આશ્રયભૂત સત્તા, દ્રવ્યત્વાદિક નતિઓને મેળવીને તે બધામાં એક બીજી નતિ માનવી પડશે; વળી તે બીજી નતિને તથા તેની આશ્રયભૂત સર્વ નતિઓને મેળવીને તે સર્વ નતિઓમાં એક ત્રીજી નતિ માનવી પડશે. એ રીતે અનવસ્થા હોયની પ્રાપ્તિ થશે. એ અનવસ્થા હોય સામાન્યત્વના નતિરૂપણનો બાધક છે.

અનવસ્થાદોષત્રયમ્—(૧) પ્રાગ્ભાવ, (૨) અવિનિગમ્યત્વ અને (૩) પ્રમાણાપગમ, એ ત્રણ અનવસ્થાના દોષ છે. એટલે અનવસ્થાનો અંગીકાર કરવાથી એ ત્રણ દોષ અ.વે છે.

અનવસ્થાપ્રકારૈ—અનવસ્થા હોયના બે પ્રકાર છે: (૧) અધોધાવન્તી અનવસ્થા અને (૨) ઉર્ધ્વધાવન્તી અનવસ્થા. (તે તે શબ્દો જુઓ).

અનાતમભૂતલક્ષણમ્—ચલક્ષણં વસ્તુસ્વરૂપાનનુપવિષ્ટમ્ । જે લક્ષણ વસ્તુના સ્વરૂપમાં પ્રવિષ્ટ ન હોય તે. જેમ દંડવાળાનું 'દંડ' એ લક્ષણ છે, તે દંડવાળાના સ્વરૂપમાં પ્રવિષ્ટ નથી, માટે એ અનાતમભૂત લક્ષણ છે. (જેન પરિભાષા).

અનાદરઃ—યથાર્થચિન્ત્યવૃત્તિઃ; અનુત્સાહઃ । દ્રાઢ કાર્યમાં જ્યાં ત્યાં કરીને પ્રવૃત્તિ થવી તે; ઉત્સાહરહિતપણું.

અનાદિપટ્ટકમ્—જીવ દેશાં વિચુલ્લા નિત્તૃત્થા જીવંતયોમિદા । અવિચોતચિત્તોયોગઃ પટ-સ્માક્મનાદયઃ ॥૧૧॥ છવ, ઈશ્વર, શુદ્ધ ચૈતન્ય, છવ ઈશ્વરનો ભેદ, અવિદ્યા અને ચૈતન્યનો યોગ, એ છ વેદાન્તવાદીઓને મતે અનાદિ છે. (પંચદસ્યાદિને મતે આ વાત લખી છે; સંક્ષેપશારીરકમાં તો અનુાન પદોની એમની ઉત્પત્તિ હોવાથી અનાદિત્વ માન્યું નથી.)

અનાયતિઃ—અત્યંતરામાયઃ । બીજી ગતિનો અભાવ; બીજો દ્રાઢ રસ્તો ન હોવો.

અનારમ્બ્યાધીતઃ (મંત્રઃ)—યસ્ય મન્ત્રસ્ય કર્મ-વિશેષે વિનિયોગો નાંકઃ । વેદના જે મંત્રને દ્રાઢ પણ કર્મમાં વિનિયોગ કહી ન હોય, તેવો મંત્ર 'અનારમ્બ્યાધીત' કહેવાય છે. (મીમાંસકોને મતે.)

અનારમ્બક સંયોગઃ—ધડા બે કપાલોના સંયોગથી થાય છે. તે કપાલોના જે આકાશાદિરૂપ પૂર્વ દેશ સાથે સંયોગ છે, તે સંયોગ ધટનો આરંભક નથી, માટે તે સંયોગ અનારંભક સંયોગ કહેવાય છે.

અનિચ્છાપ્રારબ્ધમ્—અકસ્માત્ કાંટા વાગવો વગેરે જે પ્રારબ્ધભોગ આવી પડે છે તે.

અનિત્યઃપ્રાગમાવપ્રતિયોગિતરન્ધ્રસંપ્રતિયોગિત્વાન્યતરવાનનિત્યઃ । જે 'પદાર્થ' પ્રાગભાવનો કે પ્વંસનો પ્રતિયોગી હોય—અર્થાત્ જેનો પ્રાગભાવ કે પ્વંસ સંભવતો હોય, તે પદાર્થને અનિત્ય કહેવો.

અનિત્યવિભૂતિઃ—(ધીરાભાનુજ દર્શન પ્રમાણે) 'પાદોડસ્યસર્વામૂતાનિ ' એ મંત્રમાં કહેલી 'એકપાદ વિભૂતિ'—અર્થાત્ સંમાર, તે અનિત્ય વિભૂતિ કહેવાય છે; 'ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ' એ મંત્ર પ્રમાણે 'ત્રિપાદ વિભૂતિ' તે નિત્યવિભૂતિ કહેવાય છે.

અનિત્યસમઃ—સાચર્મ્યાત્ તુલ્યધર્મોપપત્તેઃ સર્વાનિત્યત્વપ્રસાદાત્ અનિત્યસમઃ । વાદી એવો ઉત્તર આપે કે જેમાં મમાન ધર્મપણાનડે તમામ પદાર્થો અનિત્ય થઈ જવાનો પ્રસંગ

આવે, તે ઉત્તર 'અનિત્યમ્' કહેવાય છે. જેમ વાદી કહે કે 'અનિત્ય એવા ધડના મમાન ધર્મપણા વડે શબ્દ પણ અનિત્ય છે.' એવી રીતે ધડનું સાધર્મ્ય તો સર્વ ભાવ પદાર્થોમાં રહેલું હોવાથી સર્વ અનિત્ય યર્થજન્ય. એવી રીતે અનિત્યત્વરૂપ સમાનધર્મપણાવડે દ્રવ્ય-આપનારો ઉત્તર અનિત્યસમ કહેવાય છે.

અનિર્વચનીયમ્—સદસદિલક્ષણમ્ । સત્ અને અસત્થી વિલક્ષણ તે—અજ્ઞાન.

૨. સદન્યત્વે સત્યસદન્યત્વે સત્યમયાત્મકાન્યત્વમ્ । જે સત્થી, અસત્થી અને તે બન્નેથી અન્ય હોય તે અનિર્વચનીય.

૩. સત્ત્વરહિતત્વે સત્યમત્ત્વરહિતત્વે સતિ સદસત્ત્વરહિતત્વમ્ । સત્ત્વથી, અસત્ત્વથી અને તે બન્નેથી પણ જે રહિત હોય તે અનિર્વચનીય.

૪. સત્ત્વાસત્ત્વાભ્યાં વિચારાસહિષ્ણુત્વે સતિ સદસત્ત્વેન વિચારાસહિષ્ણુત્વમ્ । જે પદાર્થનો વિચાર સત્ત્વરૂપે, અસત્ત્વરૂપે અથવા સદસદ્ધરૂપે પણ કરી શકાય નહિ તે અનિર્વચનીય (અદ્વૈતસિદ્ધિ.)

૫. સત્ત્વાનધિકરણત્વે સત્યસત્ત્વાનધિરણે સતિ સદસત્ત્વાનધિકરણત્વમ્ । જે પદાર્થ સત્ત્વનું, અસત્ત્વનું કે સદસત્ત્વનું અધિકરણ હોય નહિ તે અનિર્વચનીય કહેવાય છે. (ન્યાયમકરંદકીકા.)

અનિર્વચનીયયાતિ:—'છીપમાં રૂપ દેખાય છે.' એ ઉદાહરણમાં છીપમાં અનિર્વચનીય રૂપાની ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ માનવું તે. ખુલાસો:—સત્ય રજત (રૂપા) ના અનુભવજન્ય સંરકારવાળા પુરૂષની ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો ન્યારે મોંઘા આગળ પડેલી છીપની સાથે સંયોગ સંબંધ થાય છે, તે વખતે ચક્ષુદ્વારા બહાર નીકળેલા અંતઃકરણની તે શુક્તિ (છીપ) ના ઇદમાકાર ('આ' એવા આકારની) તથા ચક્રચક્રિતાકાર જૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. ચક્રચક્રિતપણા રૂપ માદૃશ્યના દર્શનથી પ્રથમ જોયેલા રજતના સંરકાર ઉદ્ભવ

થાય છે. એ ઉદ્ભવપણા રૂપ દોષ છે. સદ-કારી જેના એવી-ઈદમંશા વચ્ચિન્ન ચૈતન્યમાં રહેનારી અને છીપના નીલપટ ત્રિકાણા કૃતિ વગેરે વિશેષ અંશને આચ્છાદન કરનારી—અવિદ્યા ક્ષોભ પામીને રજતાકાર પરિણામને પ્રાપ્ત છે. એનું નામ અનિર્વચનીય ખ્યાતિ છે. (ખ્યાતિ એટલે જ્ઞમ.)

અનિર્વચનસંઘ:—અનમિતાર્થાપાદનમ્ । જે અર્થ પોતાને અભિમત ન હોય તે અર્થનું સંપાદન કરવું તે.

અનુકરણત્વમ્—સદશક્રિયાદિકરણત્વમ્ । દોષના જેવી ક્રિયા વગેરેનું કરવાપણું.

અનુકરણ:—ગોળ: કલ્પ: । પ્રતિનિધિ: । પ્રતિનિધિ અથવા મુખ્ય નહિ એવી કદમના તે અનુકરણ છે.

અનુકૂલત્વમ્—સ્વપક્ષપાતિત્વમ્ । પોતાના પક્ષમાં આવવાપણું.

૨. કાર્યસદ્વારિકારણત્વમ્ । કાર્ય ઉત્પન્ન થવામાં સદાયક જે કારણ હોય તેપણું.

અનુક્રમ:—યસ્યોત્તરં યસ્ય પાટકરણમ્ । (શાસ્ત્રમાં) જે પાઠની પછી જેનો પાઠ આવતો હોય તે પ્રમાણે પાઠ કરવો તે.

અનુગતત્વમ્ । દુઃસ્વે સત્યનેશ્વરત્તિત્વમ્ । જે પદાર્થ એક હોઇને અનેક પદાર્થમાં વર્તેલો હોય તે.

અનુગ્રહ:—દુઃખિનાં દુઃખાપાકરણે પ્રવૃત્તિ: । દુઃખીનું દુઃખ નિવારણ કરવાની પ્રવૃત્તિ.

૨. અતિશ્ચિત્તિવારણપૂર્વકેષ્ટસાધનક્રિયા । અનિ-દના નિવારણપૂર્વકે ઇષ્ટ સાધનના ઇચ્છા.

અનુચિન્તનમ્—ધૃતાર્થવિપચયસુક્તાયુક્તલા-ક્ષિપ્તચયનિર્વર્તકયુગ્ધયનુસન્ધાનમ્ । (શાસ્ત્રાદિમાંથી) સાંભળેલો અર્થ ઘટે છે કે નથી ઘટતો ઇત્યાદિ મંશયોનું નિવારણ કરનારી યુક્તિઓનો વિચાર કરવો તે.

અનુજ્ઞા—વર્તુણ્ય સતિ વચ્ચુમતત્વમ્ । જે કર્મનો તેના કરનારને ઇષ્ટ હોઈને ખીજ કોઈ કહેનારની તેમાં જે અનુમતિ તે અનુજ્ઞા.

અનુત્પત્તિસમ —ગ્રાણ્યવેત્તે કારણાભાવાદ-
મુત્પત્તિસમ । પદાર્થ ઉત્પન્ન થયા પહેલાં તેનું
કારણ હોતુ નથી એમ ઉત્તર આપવો તે
અનુત્પત્તિસમ ઉત્તર કહેવાય છે (આ પણ
અમત્ત ઉત્તર હોવાથી જાતિ છે ગીતામયતે)

અનુદ્વિત્તત્ત્વમ્—અતીન્દ્રિયવિશિષ્ટગુણત્વમ્ ।
જેમા રૂપ એપર્યાદિક વિશેષ ગુણો ઇન્દ્રિયો
વડે પ્રત્યક્ષ કરના થોગ્ય હોતા નથી, તે અનુદ્વિત્ત
કહેવાય

અનુપકારસમ—કાર્યકારણભાવસ્ય ઉપકાર
નિયતત્વેડનવસ્ત્વા । કારણુપર કાર્ય થાયજ
નહિ, અર્થાત્ કારણુ એ કાર્યનું નિયત
ઉપકારક છે, એવો નિયમ જેને વિશે થઈ
શકે નહિ તે

અનુપલલિધિપ્રમાણમ્—યાગ્યત્વ સત્યનુ
લ્ખમેડઅભાવપ્રમાણરૂપમ્ । જે સ્થળે જે વસ્તુ
પ્રાપ્ત થવાની થોગ્યતા છે, તે વસ્તુ તે સ્થળે
નથી એવી અભાવપ્રમાણુ જે કરણુ તે અનુપ-
લલિધિ પ્રમાણુ (અને એ અભાવરૂપ પ્રમાણે
અનુપલલિધિ કહે છે)

જ્ઞાનકરણાન્યામાભાવ નુભાસાધારણકારણમ્ ।
જ્ઞાનના કરણરૂપ અનન્ય અભાવના
અનુભવનું અસધારણુ કારણુ તે અનુપલલિધિ
પ્રમાણુ કહેવાય એમ છતાં લક્ષણને નિર્દોષ
કરવાને અન્યકાર આ લક્ષણમા કેટલાક વિશેષ
પણો મૂક્યા છે જે ‘અદૃષ્ટ’ જે સધળા
જનાવાનું સાધારણુ કારણુ છે, તેની વૃત્તિ
કરવાને ‘અમાધાનુ કારણુ’ એવું પદ લક્ષ-
ણમા મૂકે છે, ઇત્યાદિ (વિદ્યાન્ત પર્ગ)

અનુપલક્ષમ્—અનુપનલિધિનો અભાવ
(ઉપગ્રન્થ શાંદ ગુઓ)

અનુપસંહારો—અન્યવ્યતિરેકદૃષ્ટાન્તરહિતા
રેતુ અનુપગદારી અનેગાન્તિરહત્વામાસ) જે
હતુ અવયવ દૃષ્ટાન્તથી પણ રહિત હોય તથા
વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્તથી પણ રહિત હોય તે
હતુ ‘અનુપમદારી’ કહેવાય છે એ એક
પ્રકારનો અનેગાન્તિરહત્વા હેત્વાભાસ છે જેમ

‘સર્વમનિત્ય પ્રમેયત્વાત્ ।’ મર્વ પદાર્થ માન
અનિત્ય હોવા થોગ્ય છે, પ્રમેયધર્મવાળા
હોવાથી આ અનુમાનમા મર્વ પદાર્થ માન
પક્ષ રૂપ હોવાથી તે પક્ષથી ભિન્ન નઈ અન્યથ
દૃષ્ટાન્ત - વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્ત છે નહિ, માટે
પ્રમેય હેતુ અનુપમદારી કહેવાય છે

અનુવચ્ચ—અથમા વિપથ, પ્રયોજન,
અધિકારી, અને મળધ, એ ચાર બાબતો
કહેલી હોય છે એ ચાર બાબતો કાલા
માણુમેની અન્યમા પ્રવૃત્તિ કરાવવાના હેતુ
છે, માટે એ ચાર અનુમધ કહેવા છે. એ
અર્થનો સ્લોક છે કે—

“સર્વોપામેવ શાસ્ત્રાણામનુવચ્ચચતુષ્ટયમ્ ।”
પૃથક્ પૃથક્ ભવત્યતઃજ્ઞાત શાસ્ત્રે પ્રવર્તકમ્ ॥
અર્થ—જ્ઞાણ શાસ્ત્રોના ચાર અનુમધ હોય છે
અને તે દરેક શાસ્ત્રના ભિન્નભિન્ન હોય છે
એ અનુમધો જાણીનેજ જિજ્ઞાસુઓ તે તે
શાસ્ત્રોમા પ્રવૃત્ત થાય છે.

૨ મહાભારતગ્રાહિતાસરમેવ પ્રમાદાવનુવચ્ચ
માન । પ્રથમ મગધાચરણુ કર્યા પછી તરતજ
અથના આગળમા જે કહેનામા આવે છે તે
અનુમધ

૩ સ્વવિવચ્ચજ્ઞાનદ્વારા શાસ્ત્રે પ્રવર્તક ।
પોતાના વિષયનું જ્ઞાન આપીને તે દ્વારા
શાસ્ત્રમા પ્રવૃત્તિ કરાવનાર જે વિપથ તે
અનુમધ

અનુભવ—સ્મૃતિભિન્ન જ્ઞાનમનુભવ ।
સ્મૃતિથી ભિન્ન એવા જ્ઞાનને અનુભવ કહે
છે જેમ—પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુવડે ઉત્પન્ન
થયેલું ‘આ ઘડો’ ઇત્યાદિ જે જ્ઞાન છે, તે
જ્ઞાન સ્મૃતિથી ભિન્ન છે અને જ્ઞાનરૂપ પણ
છે, માટે ‘આ ઘડો’ ઇત્યાદિક જ્ઞાન અનુભવ
કહેવાય છે એને અનુભૂતિ પણ કહે છે

એ અનુભવ પ્રત્યક્ષ, અનુભૂતિ, ઉપમિતિ
અને શાબ્દ, એમ ચાર પ્રકારનો હોય છે. એ
અનુભવ જે સ્વપરિચય હોય તે, વસ્તુપરિચય
અનુભવજન્ય સરકાર પણ હોય છે. તેમ તે

સંસ્કારજન્ય સ્માતીજ્ઞાન પણ તેજ વસ્તુવિષયક હોય છે. એ પ્રમાણે અનુભવ, સંસ્કાર અને સ્મૃતિ એ ત્રણેનો સમાનવસ્તુવિષયક કાર્ય-કારણભાવ હોય છે. (અહીં ‘સંસ્કાર’ શબ્દ વડે ભાવનાખ્ય સંસ્કાર બળુલો.) અનુભવના એ પ્રકાર છે:—(૧) યથાર્થાનુભવ અને (૨) અયથાર્થાનુભવ. (લક્ષણે તેને શબ્દોમાં બેલો.)

અનુભૂતિ.—(અનુભવ શબ્દ બુઝો.)

અનુભૂયમાનારોપ:—પ્રત્યક્ષાનુભવ વિષયારોપ. । જે વિષય પ્રત્યક્ષ અનુભવનો હોય તે વિષયનો આરોપ.

અનુમતમ:—સાબુદતમનેનેત્યાચનુભોદનરુપ-માનસપરિણામપ્રદર્શનમ્ । ‘આણે સાડ કંઈ’ ઇત્યાદિ અનુભોદનરૂપમનની વૃત્તિ દેખાડવી તે.

અનુમાનપ્રમાણમ્—અનુમિતિપ્રમાવરણમનુ-માનમ્ । અનુમિતિ પ્રમાણ જે કંઈ હોય તે અનુમાન કહેવાય. જેમ—‘આ પર્વત અગ્નિવાળો છે’ અ. પ્રકારના અનુમિતિ જ્ઞાનનું ‘આ ધૂમાડો અગ્નિની વ્યાપ્તિવાળો છે’ એ પ્રકારનું વ્યાપ્તિજ્ઞાન કરણ છે માટે એ વ્યાપ્તિજ્ઞાન અનુમાન પ્રમાણ કહેવાય છે.

૨. જ્ઞાતમન્યસ્પર્શકરેશદર્શનાદેકદેશાન્તરેડ-સમિદૃષ્ટાયેતુદિ: । એક દેશ (અંશ) માં જે બેનો સંબંધ જાણ્યો હોય તેમાંથી એક દેશને જાણવાવડે કરના એક દેશમાં ગેલેવા બીજા પદાર્થનું જ્ઞાન તે અનુમાનપ્રમાણ. (સાગરસ્વામી)

અનુમિતિ:—પરામર્શજન્ય જ્ઞાનમનુમિતિ: । પરામર્શ વડે જન્ય જે જ્ઞાન તે અનુમિતિ કહેવાય છે. જેમ—‘ધૂમાડો અગ્નિની વ્યાપ્તિ-વાળો છે,’ એ વ્યાપ્તિજ્ઞાન છે એનેજ અનુમાન પ્રમાણ કહે છે. એનેજ અનુમિતિ જ્ઞાનનું કરણ કહે છે. એ વ્યાપ્તિજ્ઞાનરૂપ કરણના વ્યાપારને લિંગપરામર્શ કહે છે. જેમ—‘અગ્નિની વ્યાપ્તિવાળો જે ધૂમ છે, તે ધૂમવાળો આ પર્વત છે.’ એવા જ્ઞાનનું નામ લિંગપરામર્શ છે. એ પરામર્શ તે વ્યાપ્તિ વડે જન્ય હોય છે, અને વ્યાપ્તિજન્ય જ્ઞાન અનુમિતિનું જનક

હોય છે, માટે તે પરામર્શમાં વ્યાપ્તિજ્ઞાનરૂપ કરણની વ્યાપારરૂપતા મંલવે છે. અર્થાત્ ‘પરામર્શ વડે જન્ય જ્ઞાનને અનુમિતિ કહે છે’ એ લક્ષણ સંભવે છે. (પરામર્શ શબ્દ બુઝો).

૨. લિજ્જજન્યજ્ઞાનમનુમિતિ: । લિંગના એટલે હેતુના જ્ઞાનથી જન્ય જે જ્ઞાન તે અનુમિતિ.

૩. વ્યાપ્તિજ્ઞાનવરણ જ્ઞાનમ્ । વ્યાપ્તિજ્ઞાન-રૂપ કરણનું જે જ્ઞાન તે અનુમિતિ.

૪. વ્યાપ્તજ્ઞાનાદ્યાપચ્છજ્ઞાનમ્ । વ્યાપ્તના જ્ઞાનથી વ્યાપકનું જે જ્ઞાન તે અનુમિતિ. જેમ—ધૂમ વ્યાપ્ત છે, તે વડે વ્યાપક જે અગ્નિ, તેનું જ્ઞાન તે અનુમિતિ જ્ઞાન કહેવાય.

૫. વ્યાપ્તિવિશિષ્ટપક્ષધર્મતાજ્ઞાનજન્યજ્ઞાનમ્ । વ્યાપ્તિથી વિશિષ્ટ એવી પક્ષધર્મતાના જ્ઞાનથી જન્ય જે જ્ઞાન તે અનુમિતિ, જેમ—ધૂમાડામાં અગ્નિવ્યાપક છે એ વ્યાપ્તિજ્ઞાન છે, પર્વત એ પક્ષ છે. પર્વત ધૂમાડાવાળો છે અને ધૂમાડો અગ્નિનું વ્યાપ્ત છે. એ જ્ઞાન છે પક્ષ ધર્મતા જ્ઞાન છે. એ વ્યાપ્તિ વિશિષ્ટ પક્ષ-ધર્મતાના જ્ઞાનથી ‘પર્વત અગ્નિવાળો છે’ એવું જે જ્ઞાન થાય છે તે અનુમિતિ.

૬. સાધનધર્મદર્શનાત્ સાધ્યવિશિષ્ટે બુદ્ધિ: । સાધનનો ધર્મ જોવાથી સાધ્યવિશિષ્ટમાં જે બુદ્ધિ તે અનુમિતિ. જેમ—ધૂમ એ સાધન (હેતુ) છે; અગ્નિવ્યાપ્ત એ ધૂમનો (સાધ-નનો) ધર્મ છે. એ ધર્મ પર્વતમાંથી જોવાથી અગ્નિમત્પરૂષ સાધ્યવિશિષ્ટ એ પર્વત છે, એવી બુદ્ધિ થાય છે તે અનુમિતિ છે.

૭. લિજ્જલિજ્જિપૂર્વક સ્વજ્ઞાનદ્વારા હેતુપક્ષજન્ય-સાધ્યજ્ઞાનમ્ । લિંગ (હેતુ) લિંગી (હેતુમાન) એ બેના ત્રિપથમાં પોતાને જે જ્ઞાન થકી હોય તે ઉપરથી હેતુ અને પક્ષ વડે ઉપજેનું જે સાધ્યનું જ્ઞાન તે અનુમિતિ (આખ્ય મતે). જેમ—ધૂમ એ લિંગ છે અને અગ્નિ એ લિંગી છે. એટલે જ્યાં ધૂમ હોય છે ત્યાં અગ્નિ હોય છે, એવું જ્ઞાન ઝોડા વગેરેમાંથી પોતાને

થેલું હોય છે. એ જ્ઞાનદાગ વ્યાપ્તિ મદલ કરીને ધ્રુવરૂપે તેનું તથા પર્વતરૂપે પક્ષ જોઈને તે વડે પર્વત અગ્નિવાળો છે એવું સાધ્યું જ્ઞાન તે અનુભિતિ. અનુભિતિ એ પ્રકારની છે: (૧) સ્વાર્થાનુભિતિ અને (૨) પદાર્થાનુભિતિ, (લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં).

अनुयोगो—स्वरूपसम्बन्धविशेषः । अमुः
प्रकारेण स्वयं मध्यं ते अनुयोगी. (प्रति-
योगी शब्दं लुप्तो).

૨. યસ્મિન્નભાવઃ સમ્યગ્ધઃ સાદૃશ્યં વાસ્તિ ।
 ને અધિશ્ચરણુમાં અભાવ, સંબંધ કે માદૃશ્ય
 હોય તે અનુચોગી.

અનુવાદ:—પ્રમાણાન્તરેણ નિર્ણયાર્થજ્ઞાપકઃ
 શબ્દઃ અનુવાદઃ । પ્રત્યક્ષાદિક પ્રમાણુવડે નિર્ણયિત
 જે અર્થ છે, તે અર્થનું યોગ્ય જે વાક્ય
 તે અનુવાદક કહેવાય છે. જેમ, “અગ્નિદિમસ્ય
 મેયજમ્-અગ્નિ એ ટાંદની નિષ્ક્રિયા ઉપાય
 છે.” આ વાક્ય અનુવાદ કહેવાય છે. કમરે
 અગ્નિમાં દિમની નિષ્ક્રિય કરવાપણું રહેલું છે
 એ સર્વ સંકોચને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુથી નિશ્ચિત
 છે. એવા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુથી નિશ્ચિત અર્થનું
 યોગ્ય કરનારું હોવાથી એ વાક્ય ‘અનુવાદ’
 નામે અર્થવાદ કહેવાય છે. (પૂ. મી.)

૨. ડક્કત્ય પુનર્વચનમ્ । એકવાર કહેલું
 ફરીથી બોલવું તે પણ અનુવાદ કહેવાય છે.
 જેમ—“ જુહોતિ જુહોતિ ” इत्यादि.

અનુવાદકત્વમ્—શ્રીતપ્રાચીનભામાત્રજ-
નકત્વમ્ । એક જણે જે વિષય જોવી રીતે
અદાણ કર્યો હોય તેને તેવીજ રીતે ‘અહીં
પણ અદાણ કર્યો છે’ એવા અનુભવ માત્રનું
જે જ્ઞાનકપણું તે અનુવાદત્વ

अनुवृत्तिः—पठितस्य पुनः पठनम् । पठनं कर्तुं छेदय तेन पुनः पठनं कर्तुं ते अनुवृत्तिः ।

२. दक्षिणस्थानान्तरस्थितस्थानुगन्धानम् । ६२
स्थानभां रहेला पदार्थानु अनुगन्धान करवु ते
(दिनकरी)

અનુવ્યવસાયજ્ઞાનમ—ગ્રીનવિષયજ્ઞાનસ્વમ્ ।
જ્ઞાનને વિષય કરનારે જે જ્ઞાન તે અનુવ્યવસાય
જ્ઞાન કહેવાય છે, એ અનુવ્યવસાય જ્ઞાન મન-
રૂપ ઇન્દ્રિય વડેજ ગ્રાહ્ય હોવાથી ‘માનસ
પ્રત્યક્ષ’ કહેવાય છે. જેમ-‘આ ઘડો છે’
એવું જ્ઞાન એ વ્યવસાય જ્ઞાન કહેવાય છે તે
પછી એ અવસાય જ્ઞાનને વિષય કરનારે
એટલે ‘ષટ્કવેન ષટમહ જ્ઞાનામિ’ (ઘટત્વે
કરીને ઘટને હું જાણું છું) એ પ્રકારનું માનસ
પ્રત્યક્ષરૂપ જે જ્ઞાન ઉપજે છે તે અનુવ્યવસાય
જ્ઞાન કહેવાય છે.

અથવા જેમ-પરતમાં ધૂમ દેખીને અમિતુ
અનુમાન કર્યા પછી, ‘પરતમાં અમિ છે એવું
મેં અનુમાન કર્યું છે’ એવું જે અનુમિતિ
જ્ઞાતવું જ્ઞાન થાય છે, તેને અનુચ્ચવસાય
જ્ઞાન કહે છે.

અનુપદ્ધઃ—**एत्रान्वितपदस्यान्यत्रान्वयः ।**
એક સ્થળમાં જે પદનો અન્વય (મ'બ'ધ)
હોય તેનો બીજો સ્થળે અન્વય કરવો તે
અનુપદ્ધ.

૨. વાક્યાન્તરે જનિતાન્વયોદ્ધપદસ્ય વાચ્યા-
ન્તરેऽન્વયાનુસંગાનમ્ । એક વાક્યમાં જે પદના
અન્વયનો યોદ્ધ થયો છે, તે પદના અન્વયાર્થનું
બીજા વાક્યમાં અનુસંગાન કરવું તે.

३. नैरीयस्थानान्तरस्थितस्यानुसन्धानम् ।
नञ्चकना स्थानभां रक्षेत् पदार्थानु अनुसन्धान
ते अनुपग.

૪. અસ્પૃશ્યેશ્વરેણ પ્રવૃત્તસ્ય તત્ત્વાનરિક વિધયા-
 ડન્યાસદ્ધિઃ । ખીન્ન દ્રાઘ ઉદ્દેશથી પ્રવૃત્ત
 થનારને તેણે ન ધાર્યું હોય તેવા ખીન્ન જ
 દ્રાઘ અર્થની મિદ્ધિ થાય, અને તે પણ દ્રાઘ
 ખીન્ન નિષ્પાદકના યત્નથી ઉત્પન્ન થયેલી
 હોય, જેમ—જ્ઞાનને અર્થે સરોવરમાં જનારને
 તૃપ્તિ પણ મટે છે; કેરીની આશાથી આંખો
 તળે જનારને દુઃખ અને મુગ્ધ પણ મળે છે;
 રત્નેહીને ત્યાં લગ્ન પ્રસંગે જનારને મિષ્ટ
 ભોજનાદિ પણ મળે છે. એ ગદ્યાં આનુપંગિક
 દુઃખ કહેવાય છે.

અનુષ્ઠાનમ્—વિહિતકર્માદિકરણમ્ । સાચે
કહેલાં કમોદિ કરવાં તે.

અનુસન્ધાનમ્—સ્મરણમ્ । સ્મરણ.

અનેકત્વવિશિષ્ટભાવત્વમ્—દ્રવ્યના નવ
પ્રકાર, ગુણના ચોવીસ પ્રકાર, કર્મના પાંચ
પ્રકાર, સામાન્યના બે પ્રકાર, વિશેષના અનંત
પ્રકાર એ સર્વ ભાવ રૂપ છે અને અનેક પણ
છે, માટે તે સર્વમાં અનેકત્વ વિશિષ્ટ ભાવત્વ
એ સાધાર્ય રહેલું છે.

અનૈકાન્તિક,—વિરુદ્ધાન્યપક્ષગતિત્વે
સત્યનુમિતિવિરોધસમ્યગ્ચારુત્તઃ । જે હેતુ
બીજા (સાધ્ય) વિરુદ્ધ પક્ષમાં પત્તો
હોઈને અનુમિતિ જ્ઞાનના વિરોધ સાથે મંબધ
રાખી ગયો હોય તે; અર્થાત્ જે હેતુ સાધ્યમાં
પ્રવર્તતો હોય તેમ સાધ્ય રહિતમાં પણ
પ્રવર્તતો હોય તે અનૈકાન્તિક હેતુ કહેવાય.

અન્તઃકરણમ્—સર્વજ્ઞાનાદિ પ્રવ્યવરણમ્ ।
સર્વ જ્ઞાન વગેરેને પ્રત્યક્ષ કરનાર સાધન.

૨. શરીરાન્તઃસ્થત્વે સર્ત્તન્દ્રિયસહાયકત્વમ્ ।
શરીરની અંદર રહેલું હોઈને સર્વ ઇન્દ્રિયોને
સહાય કરનાર જે માધન છે તે.

૩. જ્ઞાનશક્તિપ્રધાનત્વે સતિ મિલિતસમસ્તા
પચિદૃતપચમહાભૂતનાત્વિકાકાર્યત્વમ્ । જેમાં
જ્ઞાનશક્તિ પ્રધાન છે અને અપચીકૃત
પંચ મહાભૂતોના સાત્વિક અંશના બેગા
મળવાથી જે ઉત્પન્ન થયું છે તે અન્તઃકરણ.

અન્તઃકરણદેવતા—અન્તઃકરણની ચાર
દેવતા છે. જેમ મનની દેવતા ચંદ્રમા, બુદ્ધિની દેવ
બ્રહ્મા, અહંકારનો મહાદેવ, અને ચિત્તનો
વિષ્ણુ દેવ છે.

અન્તઃકરણ પ્રકારાઃ—મન, બુદ્ધિ, અહંકાર
અને ચિત્ત એવા અન્તઃકરણના ચાર પ્રકાર છે.

અન્તઃકરણરુપમનોધર્માઃ—રાગઃસર્વજ્ઞો
વિચિવિચ્છિન્નપ્રદાઃપ્રદા, ધૃતિરઘૃતિર્હર્ષમોઃ સર્વ મન
એવ । કામ, સંકલ્પ, વિચિકિત્સા (મંશય),
શ્રદ્ધા, અશ્રદ્ધા, ધૃતિ (ધીરત્વ—વેગને અટકા-
વવાની શક્તિ), અધૃતિ, ડ્રો (લજ્જા), ધી

(વૃત્તિજ્ઞાન), બી (ભય), એ
સર્વ મન છે. (શ્રુતિનો અનુવાદ.)
અન્તઃકરણસ્ય વૃત્તિદ્વયમ્—અન્તઃકરણની
બે વૃત્તિઓ છે, (૧) નિશ્ચય વૃત્તિ, અને (૨)
સુખાકાર વૃત્તિ.

અન્તઃકરણવૃત્તિરૂપવિપર્યયઃ—સ્વપ્ન
મનોરાગ્ય નષ્ટ પુત્રાદિકાનું પ્રત્યક્ષ વગેરે
અન્તઃકરણ વૃત્તિરૂપિ વિપર્યયનું છે.

અન્તરરૂપસાધનામિ—શમ, દમ, ઉપરતિ,
તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા અને મમાધાન એ છે; તથા
શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન એ ત્રણ; એ બધાં
અંતરંગ સાધન કહેવાય છે.

અન્તરનિદેવપાધિકાશ્રમઃ—હું અજ્ઞાની
હું, હું બ્રહ્મને બળુતો નથી એ પ્રકારનો શ્રમ.

અન્તરપ્રત્યક્ષપ્રમા—(શરીરની) અંદ-
રના પદાર્થોને વિષય કરનારી પ્રત્યક્ષ પ્રમા.

અન્તરમોકાસંઘાતઃ—(બાધમને) (૧)
રૂપરકંધ, (૨) વિશાનરકંધ (૩) વેદના-
રકંધ, (૪) સંતારકંધ, (૫) સંસ્કારરકંધ,
એ પાંચ રકંધોના સમૂહ તે અંતરમોક્તા
સંઘાત છે, એમ બીજો માને છે.

અન્તરશૌચમ્—મૈત્રી, કરુણા આદિકથી
અન્તઃકરણને રાગદોષ વિનાનું કરવું તે.

અન્તરમોપાધિકાશ્રમઃ—હું કર્તા છું.
લોકતા છું એવા પ્રકારની આત્મામાં જે
કર્તૃત્વભોક્તૃત્વતા બુદ્ધિ છે તે.

અન્તરાયકર્મ—(જૈન મતે) અન્તરાયમાં
પ્રવૃત્તિનો પ્રતિબંધ કરનાર વિદ્ય છે તેનું નામ
અંતરાય છે.

અન્તરિન્દ્રિયમ્—(વાચસ્પતિ મતમાં)
મનને ‘અન્તરિન્દ્રિય’ કહે છે. આચાર્ય તો
મનને અગિયારમી ઇન્દ્રિય ગણતા નથી,
કેમકે વૃત્તિનું ઉપાદાન છે, પણ કંચુ નથી.

અન્તર્ધર્મત્વમ્—સ્વવિષયપ્રવચનવિરોધ-
વ્યાપારત્વમ્ । પોતાના શરીર મંબધી જે
પ્રત્યક્ષ, તેના વિરોધી વ્યાપારપણું—પોતાને

અત્યંત ક્ષુદ્રાપણુ જેમ ગુપ્તી વિદ્યાર્થી
અન્તર્ધાન પામે છે—અતઃ ઓ [વ્યુત્પત્તિનાદ]
અન્તર્મદાદૃઢ—મુમિરાપાડનલાયુ ન
સૂર્યથ શક્તા તથા । આત્મા ચલદૃમૂર્તાનામદ્યોમદા
અર્ધારતા ॥૧૧॥ (સદ્ગદર્શનાદ) આદ્ય અન્તર્મદ
નીચે પ્રમાણે છે —

૧ મુમિમદ —તમે ગુણનાગને વૃષ્ણાદિ
ધ્મજનો હેતુ જે મદ તે

૨ જન્મદ —અમારીને આ માટે જન્મ
છે એવી ચિન્તાનો હેતુ મદ તે

૩ અમિમદ —કામી પુરનાને અમિમો
જેનાથી તેને અનુકૂળ વ્યાપારનો હેતુ મદ તે

૪ વાયુમદ —પ્રયાણુ ઝરનાગને પરજેશની
ધ્મજનો હેતુ જે મદ તે

૫ આવાશમદ —નાહનાગને હાથી
ધોની ઈજાનો હેતુ જે મદ તે

૬ સૂચમદ —કોધાગ્રિથી ભરેનાને 'આનો
મહાર જી ન ખવો' એવી ધ્મજનો હેતુ જે
મદ તે

૭ ચન્દ્રમદ —ચિતા ભરેના માણુમને
આ ના ધારેલુ વર્ષ પાગ પશ્ચે કે નહિ
હત્યાદિ મનયથી મૌન નેનાનો હેતુ જે
મદ તે

૮ આત્મમદ —અહ મરથી ભરેલાને 'મારા
જેલુ વિદ્યાદિ પુ જાણે છે' એવી બુદ્ધિનો
હેતુ જે મદ તે

અન્તર્યાયયવી—અવયવનન્તરે સત્યવચ્ચ
જનકાડત્યવયવી । જે દ્રવ્ય અનયવોવડે
જન્ય હોઈને ધીમ ટોઈ અનયવીનુ જનક
ન હોય હે અત્યાવયવી કહેનાય છે જેમ-
મનુષ્યન શરીર હરતપાદાદિ અનયવોવડે
જન્ય છે, પણ પેતાનામા સમવાય મળ્યે
જીને ધીમ મધ અનયવીનુ જનક નથી, માટે
મનુષ્ય શરીર અત્યાવયવી છે

૯ વ્યાનારમ્મરૂપે મનિ વર્ણવ્યતામ્ ।
દર્શ્ય દ્રવ્ય ટોંને ને ધીમ દ્રવ્ય આગભક
ન હોય તે

અન્ધઃ—શ્રુતિસ્મૃતી ચ વિપ્રાણા ચક્રુષી દેવ-
નિર્મિત । વાણસ્તનૈવયા દીનો દ્વામ્યામન્ધ પ્રદી
તિત ॥૧૧॥ શ્રુતિ અને શ્રુતિ એવી બે
આખ્યો બાહ્યોની પરમેશ્વરે બનાવી છે
તેમાથી એક બે ન હોય તો તે જાણો કહેવાય
અને મને ન હોય તો તેને આધારો કહેવામા
આવે છે

અન્ધતામિમ્મ—અગ્નિનાદિગુણસમ્પત્તો દ-
શ્યુશ્રવિકવિપયપ્રત્યુપસ્યાન ચ કલ્પાન્તે સવમેતન્ન
દૃશ્યતીતિ ચલાસસ્તદધતામિમ્મ । અણિમા
વગેરે નિદ્રિઓ તથા આ લોકના અને પર-
લોકના વિષયો પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ જ્ઞાને
અત ત સધળા નાથ પામશે એવો જે નામ
તેને અધતામિસ કહે છે ૨ પાંચ પર્વવાળી
અવિદ્યાનુ પાંચમુ પર્વ અભિનિવેશ-તેજ અધ
તામિસ છે અવિદ્યાનુ પાંચ પ્રેશ એજ
અવિદ્યાના તમ આદિ પાંચ પર્વ કહેવાય છે.

અન્ધોમિશ્રુ—(મિશ્રુપટ્કમ્ એ શબ્દ
જુઓ)

અન્નમયકોશ—માતૃપિતૃસુજાનનુકશો-
ણિતકાર્ય સ્વચ્ચરીરમ્ । માતા અને પિતાએ
ખાવેના અન્નમાથી ઉપજેના શ્કત તથા
નીચનુ મર્થ જે રૂપ રાગી તે અન્નમયકોશ.

અન્નસત્ત્વમ્—નાર્યાદિક તથા દર્શનપૂર્ણમા
સાવધા મન । પ્રાણા કાર ચ વાચ ચ વ સ્વા-
દન્ન સત્ત્વ મતમ્ ॥૧૧॥ (૧) જાગર વગેરે
ધાન્ય, (૨) દર્શ ચત, (૩) પૌર્ણમામ ચત,
(૪) મન, (૫) પ્રાણ, (૬) દ્વધ, અને (૭)
નાણી, એ માત પ્રકારના અન્ન કહેવાય
છે તેમાથી —

(૧) જાગર વગેરે મનુષ્યોનુ સાધારણ
અન્ન છે

(૨)-(૭) દશ અને પૌર્ણમામ એ બે
દેવોનુ અન્ન છે

(૬) દ્વધ એ વાજગડા વગેરે પશુઓનુ
અન્ન છે

(૪-૫-૭) મન, વાગી, અને પ્રાણ, એ
પણુ આત્માનુ અન્ન છે.

અન્યતમઃ—(વ્યાકરણે) અનેકમથ્યે નિર્ધારિતકઃ । અનેકમાંથી જે એકનો નિશ્ચય કર્યો હોય તે.

૨. (ન્યાયમતે) અનેકમેદાવદ્ધિન્નપ્રતિયોગિતાભેદઃ । અનેક ભેદથી અવધિન્ન પ્રતિયોગીપણાવાળો ભેદ,

૩. સ્વેતરચાવદ્ધિયોગિભેદવત્ત્વમન્યતમત્વમ્ । મોતાનામાંથી અન્ય તમામ પ્રતિયોગીના ભેદવાળું તે અન્યતમ.

૪. તદ્ધિન્નત્વે સતિ તદ્ધિન્નત્વે સતિ તદ્ધિન્નભિન્નત્વમ્ । મયા ઘટપટદ્વાન્યતમઃ । જેમ, ઘટ, પટ અને ધર, એમાંનું અન્યતમ. એટલે ઘટથી ભિન્ન તથા પટથી ભિન્ન હોઇને ધરથી પણ ભિન્ન એવું ભિન્નત્વ. અર્થાત્ એ ત્રણમાંનું એક એવો અર્થ છે.

અન્યતરઃ—(વ્યાકરણમાં) બેમાંથી જે એકનો નિશ્ચય કર્યો હોય તે.

૨. (ન્યાયમાં) દ્વયાવદ્ધિન્નપ્રતિયોગિભેદઃ । બેપણાથી અવધિન્ન એવા પ્રતિયોગીના ભેદ.

૩. ભેદદ્વાસાવદ્ધિમન્યતરત્વમ્ । બે (બંને) ભેદના અભાવવાળું તે અન્યતર.

૪. એતદ્ધિન્નત્વે સત્યતદ્ધિન્નિન્ના ચત્તદ્ધિન્નત્વમ્ । આનાથી ભિન્નપણું હોઇને જે આનાથી પણ ભિન્ન હોય, તેનું ભિન્નપણું તે અન્યતરત્વ. જેમ ઘટ અને પટમાંથી અન્યતર, એટલે ઘટથી ભિન્ન હોઇને તેનાથી ભિન્ન જે પટ તેનું ભિન્નપણું. મતઃકથા કે ઘટથી ભિન્ન એવા પટનું ભિન્નત્વ ઘટમાં રહે છે, અને પટથી ભિન્ન એવા ઘટનું ભિન્નત્વ પટમાં રહે છે, માટે એ ભિન્નપણું તે અન્યતરત્વ છે.

૫. તદ્ધિન્નત્વે સતિ તદ્ધિન્નભિન્નત્વમ્ । તેનાથી ભિન્ન હોઇને, તેનાથી ભિન્ન જે ભિન્નત્વ, છે અન્યતરત્વ. (ઉપર લખેલા ખુલાસા પ્રમાણે જ સમજી લેવાનું છે.)

અન્યતરકર્મજચિમાગ. —જે વિભાગ એક દ્રવ્યની ક્રિયાવડે જન્ય હોય તે. જેમ—નિષ્ક્રિય પર્વતમાં રહેલા પક્ષીની ક્રિયા વડે

પક્ષીનો તે પર્વતથી વિભાગ થાય છે, તે અન્યતર કર્મજ વિભાગ કહેવાય.

૨. ક્રિયાડભાવવત્તમત્વે સતિ ક્રિયાવત્તમત્વેત્વિમાગઃ અન્યતરકર્મજચિમાગઃ । જે વિભાગત્વજનક ક્રિયાના અભાવવાળા દ્રવ્યમાં સમવેત હોય છે, તથા સ્વજનક ક્રિયાના અભાવવાળા દ્રવ્યમાં સમવેત હોય છે, તે વિભાગ અન્યતરકર્મ જ વિભાગ કહેવાય છે. જેમ—પક્ષીની ક્રિયા વડે ઉત્પન્ન થયેલો તે પક્ષીનો પર્વતથી વિભાગ—પક્ષી અને પર્વતનો વિભાગ—સ્વજનક પક્ષીની ક્રિયાના અભાવવાળા પર્વતમાં પણ સમવાય સંબંધથી રહેલો છે, તથા ક્રિયાવાળા પક્ષીમાં પણ સમવાય સંબંધથી રહેલો છે; માટે તે પક્ષી પર્વતનો વિભાગ અન્યતર કર્મજ વિભાગ કહેવાય છે

અન્યતરકર્મજસંયોગઃ—જે મયોગ એક દ્રવ્યની ક્રિયાવડે જન્ય હોય છે, તે અન્યતર કર્મજ મયોગ કહેવાય છે. જેમ—પર્વતની સાથે જે બાજ પક્ષીનો મયોગ છે તે કેવળ બાજ પક્ષીની ક્રિયા વડે જન્ય છે, માટે બે મયોગ અન્યતર કર્મજ મયોગ છે.

૨. ક્રિયાડભાવવત્તમત્વે સતિ ક્રિયાવત્તમત્વે સંયોગઃ અન્તરકર્મજ સંયોગઃ । જે સંયોગ સ્વજનક ક્રિયાના અભાવવાળા દ્રવ્યમાં સમવાય સંબંધે કરીને રહે છે; તથા સ્વજનક ક્રિયાવાળા દ્રવ્યમાં સમવાય સંબંધે કરીને રહે છે, તે સંયોગ અન્યતર કર્મજ મયોગ કહેવાય છે. જેમ બાજ પક્ષીની ક્રિયા વડે જન્ય તે બાજ પક્ષીનો પર્વત સાથે મયોગ છે. એ પક્ષીપર્વતનો મયોગ સ્વજનક ક્રિયાના અભાવવાળા પર્વતમાં સમવાય સંબંધથી રહેલો છે; અને સ્વજનક ક્રિયાવાળા પક્ષીમાં પણ સમવાય સંબંધથી રહેલો છે. માટે એ સંયોગ અન્યતર કર્મજ મયોગ છે.

અન્યથાચ્ચાતિઃ—અન્યઘટજ્ઞાનચ્ચાત્મનમ્ । મૂળ પદાર્થનું અન્ય પદાર્થ રૂપે જ્ઞાન થવાનું જે આલંબન તે અન્યથાચ્ચાતિ.

૨. (ભાદ્ર અને વૈશેષિકના મતમાં) તદભાવવતિ તત્પ્રકારકમાનમ્ । જે પદાર્થનો જેમાં અભાવ છે, તે પદાર્થમાં તે પ્રકારનું જ્ઞાન થવું તે.

૩. (નૈયાયિક મતમાં) 'છીંપમાં' રૂપું દેખાય છે' એ દષ્ટાન્તમાં જોનારનાં દોષયુક્ત નેત્રને લીધે છીંપને જોધને પૂર્વે જોયેલા રૂપાને સ્મૃતિરૂપ સંસ્કાર અગ્રત યદને પામેની છીંપમાં તે રૂપા રૂપે દેખાય છે, અર્થાત્ સ્મૃતિ-જ્ઞાનના વિપયશ્રુત રજત (રૂપા) નો રજતત્વ ધર્મ તે પુરોષવર્તિ (મોઢા આગળ પડેલી) છીંપમાં 'આ રૂપું છે.' એ પ્રકારે દેખાય છે. એનું નામ અન્યથાપ્તિ છે.

અન્યથાપ્તિપત્તિ—સ્વાભાવપ્રયોગ્યાસમ્મર । વસ્તુના પોતાના અભાવથી બીજી કોઇ વસ્તુનો અસંભવ જણાતો હોય ત્યારે તે અસંભવને અન્યથાપ્તિપત્તિ કહે છે; જેમ અગ્નિના અભાવથી ધૂળનો અસંભવ છે માટે એ અસંભવ એ અન્યથાપ્તિપત્તિ છે.

અન્યથાપ્તિપત્તિદોષ.—આ અર્થોપત્તિ પ્રમાણના એક દોષનું નામ છે. દિવસે ભોજન નહિ કરનાર દેવદત્તનું રાત્રિભોજન વિના પુષ્ટત્વ ઘટતું નથી, માટે તે ઘટાવવાને રાત્રિ-ભોજન રૂપ અર્થાન્તરની કલ્પના કરવામાં આવે છે, એ અર્થોપત્તિનું દષ્ટાન્ત છે. એમાં પુષ્ટત્વ ઘટતું નથી એટલે પુષ્ટત્વ ઉત્પન્ન થતું નથી. એમ શાસ્ત્રીય લાપામાં કહી શકાય. રાત્રિભોજન વિના અન્યથા પુષ્ટત્વ ઉત્પન્ન ન થતું હોય, તોજ એને નિર્દોષ અર્થોપત્તિ કહી શકાય; પણ જો રાત્રિભોજન વિના અન્યથા પુષ્ટત્વ ઉત્પન્ન થતું હોય તો તેને અર્થોપત્તિ પ્રમાણ કહેવું એ દોષ છે; માટે અર્થોપત્તિ પ્રમાણ એવું હોવું જોઈએ કે, જે અનુપપન્નમાન અર્થના જ્ઞાન ઉપરથી જે ઉપપન્નમાન અર્થની કલ્પના કરવાની હોય તે અર્થોન્તર અન્યથા ઉપપન્ન થઈ શકે નહિ. આ નિર્દોષ અર્થોપત્તિનું દષ્ટાન્ત કથું: હવે સદોષ અર્થોપત્તિ માટે એક બીજું દષ્ટાન્ત લેઈએ. જ ની આંખો રાત્રી જોધને વ એ અર્થો

પત્તિ પ્રમાણથી કહેવા માંડ્યું કે, જ ની રાત્રી આંખ રાતના ઉગ્મગરા સિવાય ઉત્પન્ન થતી નથી માટે તેણે રાત્રે ઉગ્મગરા ક્યોં હોવો જોઈએ. આ અર્થોપત્તિ પ્રમાણ 'અન્યથાપ્તિપત્તિ' દોષવાળું છે. કેમકે ઉગ્મગરા સિવાય નેત્રાભિપ્પદ રોગથી પણ આંખો રાત્રી ચાય છે.

અન્યથાસિદ્ધ:—કારણમામર્પિવાચત્તમ્ । જે કાર્ય જનવા માટે જેટલી કારણ સામગ્રી હોવી જોઈએ, તેનાથી જે વસ્તુ જિન હોય છે (છતાં કારણ રૂપ જણાતી હોય) તે વસ્તુ તે કાર્યમાં અન્યથાસિદ્ધ કહેવાય છે. અર્થાત્ કોઈ કાર્યનું જે પ્રત્યક્ષ કારણ ન હોય પણ પરંપરાથી કારણ હોય તે અન્યથાસિદ્ધ કારણ કહેવાય છે. અથવા—

૨. જે પદાર્થ વિદ્યમાન ન છતાં પણ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તે પદાર્થ કાર્યનું કારણ કહેવાતો નથી પણ 'અન્યથાસિદ્ધ' કહેવાય છે. જેમ-ઘટ રૂપ કાર્યમાં માટી વહી લાવનારો મધેકો વગેરે અન્યથાસિદ્ધ (કારણ) કહેવાય છે.

અન્યથાસિદ્ધપ્રકારા:—અન્યથાસિદ્ધ પદાર્થ પાંચ પ્રકારના હોય છે. તેનીયે પ્રમાણ:—

૧. પ્રથમ અન્યથાસિદ્ધ:—જે કાર્યની પ્રતિ કારણનું પૂર્વજ્ઞતિપણું જે રૂપે કરીને મદલ્ય કરવામાં આવે છે, તે કાર્યની પ્રતિ તે રૂપ અન્યથાસિદ્ધ હોય છે. જેમ-ઘટાદિ રૂપ કાર્યની પ્રતિ દંડ ચક્રાદિ રૂપ કારણોનું પૂર્વજ્ઞતિપણું દંડત્વ, ચક્રત્વ, આદિ રૂપેજ મદલ્ય કરાય છે, માટે તે દંડત્વ, ચક્રત્વ, આદિક ધર્મ ઘટની પ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ કહેવાય છે. એ રીતે જે જે કાર્યની પ્રતિ જે જે કારણનું જે જે રૂપે પૂર્વજ્ઞતિપણું મદલ્ય કરવામાં આવે તે તે કાર્યની પ્રતિ તે તે રૂપ અન્યથાસિદ્ધ કહેવાય.

૨. દ્વિતીય અન્યથાસિદ્ધ:—જે કાર્યની પ્રતિ જે પદાર્થનો સ્વતંત્ર અન્યથા વ્યતિરેક થઈ શકતો નથી, પણ પોતાના કારણને લેધને

જ અન્ય વ્યતિરેક ગ્રહણ કરાય છે તે પદાર્થ પણ તે કાર્ય પ્રતિ અન્યથામિદ્દ હોય છે જેમ—ધટાદિક કાર્યો પ્રતિ દડાદિક કારણોના રૂપરસાદિક ગુણોનો સ્વતંત્ર અન્ય વ્યતિરેક થતો નથી, અર્થાત્-રૂપ હોય તો ધટો હોય, રૂપ ન હોય તો ધટો પણ ન હોય, એવો અન્ય વ્યતિરેક થતો નથી—પણ તે રૂપ રૂપરસાદિક ગુણોના કાન્સ્યુત ને દડાદિક છે તે દડાદિકનું ગ્રહણ કરીનેજ તે રૂપરસાદિક ગુણોનો અન્ય વ્યતિરેક તે ધટાદિક પ્રતિ ગ્રહણ કરાય છે, અર્થાત્-દડરૂપ હોય તો ધટો હોય, દડરૂપ ન હોય તો ધટો પણ ન હોય, એ પ્રમાણે દડાદિક કારણોનો અગીયાર કરીનેજ તે રૂપ રૂપરસાદિક ગુણોનો અન્ય વ્યતિરેક ગ્રહણ કરાય છે—માટે તે દડાદિક કારણોના રૂપરસાદિક ગુણ તે ધટાદિક કાર્યો પ્રતિ અન્યથામિદ્દ હોવાય છે

૩. તૃતીય અન્યથામિદ્દ—જે પદાર્થનું પ્રથમ અન્ય કોઈ કાર્ય પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિ પાડે ગ્રહણ કરાયા પછી જે કાર્યની પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિપણ ગ્રહણ કરાય છે, તે પદાર્થ પણ તે કાર્યની પ્રતિ અન્યથામિદ્દ કહેવાય છે અર્થાત્ જે પદાર્થ પ્રથમ એક કાર્યનું કાન્સ્યુ થયા પછીજ બીજા કાર્યનું કાન્સ્યુ ગણાતો હોય તે પદાર્થ તે બીજા કાર્યનું અન્યથામિદ્દ કાન્સ્યુ હોવાય છે જેમ—આકાશ એ ધરરૂપ કાર્યપ્રતિ અન્યથામિદ્દ છે અહીં, આકાશમા રાગગુણનું સ્મરણની કાન્સ્યુપણ છે, એજ તે આકાશમા આકાશત્વ છે એના આકાશત્વ રૂપરસ તે આકાશનું ધર્માદિ। પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિ પણ કહેવું જોઈએ, પણ તે આકાશનું પ્રથમ રાગ ગુણની પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિપણ ગ્રહણ કરાયા પછીજ ધર્માદિ। પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિપણ ગ્રહણ કરાગે, માટે એ આકાશને ધર્માદિક પ્રતિ અન્યથામિદ્દ છે

૪ ચતુર્થ અન્યથામિદ્દ—જે પદાર્થનું જે કાર્યના જનક પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિપણ ગ્રહણ

કરાયા પછી જે કાર્યની પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિપણ ગ્રહણ કરાય છે, તે પદાર્થ પણ તે કાર્યપ્રતિ અન્યથામિદ્દ કહેવાય છે અર્થાત્ જે પદાર્થ કાર્યનો જનક હોય, તે પદાર્થની પણ જે પૂર્વવૃત્તિ હોય, તે પૂર્વવૃત્તિ તે કાર્ય પ્રતિ અન્યથામિદ્દ કહેવાય છે જેમ—ધરરૂપ કાર્યની પ્રતિ કુનાન (કુલાર) નો પિતા અન્યથામિદ્દ હોય છે એમ કુનાનના પિતાનું ધરરૂપ કાર્યના જનક કુનાનરૂપ પુત્રની પ્રતિ પ્રથમ પૂર્વવૃત્તિત્વ ગ્રહણ કરાયા પછી તે ધરરૂપ કાર્યની પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિપણ ગ્રહણ કરાય છે. માટે કુનાન પિતૃત્વરૂપે તો તે કુનાનનો પિતા ધરરૂપ કાર્યની પ્રતિ અન્યથામિદ્દ છે અને કુનાનત્વરૂપે તો તે કુનાનનો પિતા તે ધરનું કાન્સ્યુ કહેવાય

૫. પાંચમ અન્યથામિદ્દ—જે કાર્યની પ્રતિ જે કારણ નિયમથી પૂર્વવૃત્તિરૂપે મિદ્દ છે, તે કાણોથી લિન્ન પદાર્થ (જદાય કાન્સ્યુ-રૂપ થયા હોય તોપણ) પણ તે કાર્યની પ્રતિ અન્યથામિદ્દ કહેવાય છે જેમ ધરરૂપ કાર્યની પ્રતિ નિયમથી પૂર્વવૃત્તિત્વરૂપે મિદ્દ એના જે દડ, ચક્ર, કુનાનાદિક કારણ છે, તે કાણોથી લિન્ન જે ગમ (ગવેડ), કુનાન પાણી આદિ પણ ધરરૂપ કાર્યની પ્રતિ અન્યથામિદ્દજ હોય છે

અન્યથામિદ્દિ —અવરત્તનિયતપૂર્વવૃત્તિનિયત કાર્યસમ્ભરે તદ્દમિન્નત્તમન્યચડસિદ્ધિ । કાર્યની ઉત્પત્તિથી નિયમે કરીને પૂર્વે હોનાર, તથા અવગમ્ય થીતે પ્રાપ્ત, એવા જે મરણો છે તે કારણોથીજ તે કાર્યની ઉત્પત્તિનો મલવ રોગ જતા તે કાણોથી જે લિન્નપણ તેનું નામ ‘અન્યથામિદ્દિ’ છે જેમ-અવસ્થા કરીને પ્રાપ્ત તથા નિયત પૂર્વવૃત્તિ એવા જે દડ ચક્રાદિક કાણો છે, તે દડચક્રાદિક કાણો કરીને ધરરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ મલવી રહે છે એના દડાદિક કારણોથી લિન્નપણ તે દડ પ (દડનું રૂપ), દડત્વ, રામભ, આદિ-મા છે.

અન્વયવ્યભિચાર.—કારણત્વે કાર્યાભાવ ।

કાંચુ હોવા હે છતા કાર્ય ઉત્પત્તિ ન થવા
રૂપ જે અભાવ છે તે અન્વયવ્યભિચાર. જેમ—
કાદંબી વગેરે પ્રથેમાં મગજ કયો છતા
પણ પ્રથ સમાપ્ત થયો નથી, માટે અન્વય-
વ્યભિચાર છે. અર્થાત્ ‘મગજ’ એ અન્વય-
વ્યભિચારી હેતુ છે.

અન્વયવ્યાપ્તિ:—હેતુસમાનાધિકરણત્વતામાગ-
પ્રતિયાગિમાધ્યસમાનાધિવરણ્ય અન્વયવ્યાપ્તિ. ।
હેતુના અધિકરણ વિશે વર્તનારો જે અત્યંતા-
ભાવ છે, તે અત્યંતાભાવનું અપ્રતિયોગી એવું
જે માધ્ય છે, તે સાધ્યની માથે જે તે હેતુનું
મમાનાધિકરણપણ છે, એવું તે હેતુમા સાધ્યની
અન્વયવ્યાપ્તિ છે. જેમ—‘પર્વતો વહિમાન ધૂમાત્’
‘પર્વત અગ્નિવાળો છે, ધૂમાડથી’ આ
અનુમાનમા ધૂમ એ હેતુ છે, અને અગ્નિ
સાધ્ય છે. તેમા ધૂમરૂપ હેતુના આધિકરણરૂપ
જે પર્વત, મહાનસ (ગોરુ) આગ છે,
તેમા અગ્નિરૂપ સાધ્ય તો વિવિધમાન હોય છે,
માટે અગ્નિરૂપ સાધ્યનો અત્યંતાભાવ તો
ત્યા સંભવનો નથી, પણ ત્યા ધટનો અત્યંતા-
ભાવ ન લેવે છે, માટે એ ધટનો અત્યંતાભાવ
તે હેતુમમાનાધિકરણ કહેવાય છે એ અત્યંતા-
ભાવનું પ્રતિયોગીપણ તે ધટ વિશેષ છે,
અગ્નિરૂપ સાધ્ય વિશે નથી, માટે તે અગ્નિરૂપ
સાધ્ય, તે હેતુ મમાનાધિકરણ અત્યંતાભાવનો
અપ્રતિયોગી કહેવાય છે. એવા અગ્નિરૂપ
સાધ્યની માથે ધૂમરૂપ હેતુનું મમાનાધિકરણ-
પણ છે એવું તે ધૂમરૂપ હેતુમા અગ્નિરૂપ
સાધ્યની વ્યાપ્તિ છે. એને અન્વયવ્યાપ્તિ કહે છે

અન્વયસદ્ધાર—કારણત્વે કાર્યસત્ત્વમા
કાંચુ હોય તો નિયમથી (જગ) કાર્યની
ઉત્પત્તિ થાય છે એવા સદ્ધાર (હમેશ માથે
હોવાપણ) ને અન્વય સદ્ધાર કહે છે. જેમ—
માટી, કુહાર, દંડ, ચક્ર, વગેરે કારણો હોય
તો જગ ધડાની ઉત્પત્તિ થાય છે, માટે તે
માટી વગેરે કારણો અન્વય સદ્ધાર-વાળા
કહેવાય છે.

અન્વયાર્થ્યાનમ્—તાત્પર્યવાગ્ધર્મ્ય પ્રતિ-
પાદનમ્ । તાત્પર્યનો નિશ્ચય કરવાને જે
પ્રતિપાદન કરવું તે.

અન્વાચય—ઉદ્દેશ મિલક્યાં ઉદ્દેશસિદ્ધ્યર્થો-
પ્રેમ. । ઉદ્દેશની મિલ્કિની માથે જેનો ઉદ્દેશ
નથી તેની મિલ્કિનો પણ ઉપદેશ કરવો તે.
જેમ, ‘મિત્રા ગચ્છ, વદિ મા પરચક્તા ચાનય ।’
‘મિત્રા માગવા ન, અને જે કદી ગાય
નજરે પડે તો તેને પણ ક્ષેતો આવજો’
અહીં ઉદ્દેશ મિલ્કા માગવા જવાનું કહેવાનો
છે, પણ ગાય ગાધવા મોકલવાનો ઉદ્દેશ નથી,
એમ છતા માથે માથે તેનો પણ ઉપદેશ કર્યો
છે, માટે એ ઉપદેશને ‘અન્વાચય’ કહે છે.

અન્યતાભિધાનવાદ:—શક્તિજ્ઞાન વિષયસ્વ
શબ્દત્રોવાપિપરચનિમ્ન ક્ષતિ વાદ । શક્તિ
જ્ઞાનનો જે વિષય હોય તે શબ્દજ્ઞોધનો પણ
હોય એવો નિયમ થઈ શકે નહિ, એવો વાદ.

અપકર્ષત્ત્વમ્—વિદ્યમાનવર્માપચયત્વમ્ । જે
પદાર્થમા જે ધર્મ હોય તે ધર્મનું કમી થવાપણ

અપકર્ષપરિમાણમ્—ધન ગચ્છવાળા
અવયવો વડે આરંભાયલા દ્રવ્યનું પરિમાણ

અપશય (ભાવધિકાર)—જાવંત,
અસ્તિ. વર્જત, વિપરિણમત, અપ્રમીયત, ચિનિચનિ,
એટલે જન્મે છે, અગ્નિ વમા આવે છે, વર્ધ
છે, પરિણામ પામે છે, અપલય પામે છે અને
નાશ પામે છે, એવા છ પદાર્થ માનના ધર્મો
છે તેને ભાવવિદાગ કહે છે એમાનો પાચમો
ભાવવિદાગ ‘અપશય’ છે. એટલે—વણા અવ-
યવોનો નાશ થઈને વટવું જવું તે, ધમાવું
(શરીર વગેરેનું), શરીરની ક્ષીણતા થવી તે.

અપક્ષેપણમ્ (ધર્મ)—લઘુ સ્વાગાસમવાત્રિ-
કારણ કર્મ અપક્ષેપણમ્ । મૂર્ત દ્રવ્યનો જે નીચેના
દેશ સાથે મયોગ થાય છે, તેને અધમયોગ
કહે છે. એ અધમયોગનું અસમવાયિ ડાગણું
જે ધર્મ છે, તે ધર્મ અપક્ષેપણ કહેવાય છે.
(વિશેષ ખુલાસા માટે ‘ઉત્કલ્પ’ શબ્દ જુઓ.)

અપરોક્ષકરણમ્—સ્વેતરમૂતચતુષ્ટયામિત્રો-
ચરણમ્ । પાંચ જૂતોમાંથી એક જૂતનું પોતાના
સિવાયના ચાર જૂતો સાથે મિશ્ર ન થવું. (દરેક
સક્ષમજૂત છુટું છુટું હોય ત્યારે તે અપરોક્ષક
કહેવાય છે.)

અપરંપ્રશઃ—સાધુચરણ- શક્તિવેક્ષ-
પ્રયુક્તાન્યયોચારણયુક્તોડપશબ્દઃ । શુદ્ધ 'શબ્દને
ખોલવાની શક્તિ નિષ્કર્ષ નીવડવાથી શબ્દનું
જે ખીજે પ્રકારે ઉચ્ચારણ થાય છે તે શબ્દ
અપરંપ્રશ કહેવાય.

અપરત્વમ્—અપરવ્યવહારવિષયગુણત્વવ્યાપ્ય
જાતિનિદર્શનમ્ । અપરવ્યવહારના વિષયમાં
એટલે આ મૂર્તદ્રવ્ય આ મૂર્તદ્રવ્યથી અપર
(નિકટ, પાસે નાનું) છે. આ પ્રકારનો જે
પ્રત્યક્ષતાનાનો વિષય તેમાં-વર્તનારી, અને
શુદ્ધત્વભૂતિની વ્યાપ્ય જે ભૂતિ (અપરત્વ)
છે, તે ભૂતિવાળો જે શુદ્ધ તે અપરત્વ
કહેવાય છે.

૨. અપરવ્યવહારમાધારણમરણમ્ । આ અપર
છે (પર નથી) એવા વ્યવહારનું અસાધારણ
કારણ તે અપરત્વ.

અપરત્વગુણઃ—(૧) દૈશિક દિશ-રથળ
સંબંધી અપરત્વ અને (૨) કાલિક અધરત્વ
એવા બે પ્રકારનો અપરત્વ શુદ્ધ છે, તથા
પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને મન, એ પાંચ
મૂર્તદ્રવ્યોમાં રહે છે. તેમાં પણ કાલિક
અપરત્વ તો જન્ય મૂર્ત દ્રવ્યોમાંજ રહે છે.
અપરત્વ શુદ્ધ અનિત્ય છે.

અપરમોક્ષઃ—છત્ર-મુક્તિ.

અપરવૈરાગ્યમ્—વ્રજ્જ્ઞાનાન્યવિષયવૈતુલ્યમ્ ।
બ્રહ્મજ્ઞાન સિવાય બીજા વિષયમાં તાત્પર્યરહિત
હોવાપણું. (એના ચત્તાન, બહિરેક, એકેન્દ્રિય
અને વશીકાર, એવા ચાર ભેદ છે, લક્ષણો
તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

અપરસામાન્યમ્—ન્યૂનદેશશક્તિત્વમ્ । જે
સામાન્ય થોડા દેશમાં રહે છે તે અપરસામાન્ય.

જેમ-મનુષ્યત્વ ભૂતિ મનુષ્ય માત્રને સમાન
હોવાથી 'સામાન્ય' છે; અને બ્રાહ્મણત્વ
ભૂતિ બ્રાહ્મણમાત્રને સમાન હોવાથી 'સામાન્ય'
છે; પણ એ બેમાં 'મનુષ્યત્વ' 'પરમામાન્ય'
છે અને 'બ્રાહ્મણત્વ' અપરસામાન્ય છે. કેમકે
તે મનુષ્યત્વ કરતાં ન્યૂન દેશમાં રહેનારી છે.

અપરાધન્વમ્—દલ્લેગ્યવર્મકરણત્વમ્ ।
શિક્ષા કરવા થોડા કર્મ કરવાપણું.

૨. સ્થોચિત્તકર્મકરણત્વમ્ । પોતાને થોડા
કર્મનું ન કરવાપણું.

૩. જ્ઞાન્વિશુદ્ધિધનત્વે સત્તિ નિષિદ્ધતેવન
જાતદુરિતવિશેષત્વમ્ । શાસ્ત્રવિધિનું ઉધ્ધન
કરવાની સાથે નિષિદ્ધ પદાર્થનું સેવન કરવાથી
જે ખામ પાપ થાય છે તેપણું.

અપરિગ્રહઃ—વેદ્યાન્નાનિર્વાહનિરિક્ષમેગમા-
ધનામાનન્દીકારઃ । દેહનિર્વાહથી અધિક ભોગ
સાધનોનો અસ્વીકાર તે અપરિગ્રહ.

૨. સમાધ્યનુધ્યાનાનુપક્તસ્ય વસ્તુમાત્રસ્યાત્વમ્ ।
અમાધિના અનુધ્યાનમાં નિરુપયોગી એવી લાભ
વસ્તુઓનું અગ્રહણ.

અપરોક્ષજ્ઞાનમ્—વિપગજિજ્ઞાસાત્માપન્નં
પ્રમાણચૈતન્યમ્ । પ્રમાણ ચૈતન્ય બ્યારે વિષય
ચૈતન્યની સાથે તાદાત્મ્ય પામ્યું હોય ત્યારે તે
અપરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાય છે.

૨. અનાધિગતાબધિતવર્તમાનદોગ્યવિષયવૈનન્યા-
મિન્ન પ્રમાણચૈતન્યમ્ । જે વિષય પૂર્વે જાણેલો
ન હોય, તથા જે વિષય આધિન ન
હોય, તથા જે વર્તમાન કાળમાં હોય, તેમજ
પ્રત્યક્ષને થોડા હોય, એવા વિષય ચૈતન્યની
સાથે અભિન્ન એવું જે પ્રમાણ ચૈતન્ય તે
અપરોક્ષ જ્ઞાન એનેજ પ્રત્યક્ષપ્રમા કહે છે. (આ
અપરોક્ષ જ્ઞાનથી અજ્ઞાન અજ્ઞાનાવરણ નાશ
પામે છે.)

અપરોક્ષત્વમ્—યોગ્યવિષયસ્થાનાનુભવ-
તાદાત્મ્યમ્ । પ્રત્યક્ષ થોડા વિષયનું જે
અનાવૃત સાક્ષી ચૈતન્યની સાથે તાદાત્મ્ય તેજ
તે વિષયનું અપરોક્ષપણું છે.

અપરોક્ષવ્યવહારઃ—આ ધટ છે, આ પટ છે, એવો આક્ષાત્પણનો વ્યવહાર.

અપવર્ગઃ—એકવીસ પ્રકારનાં દુઃખની જે નિવૃત્તિ તે અપવર્ગ. (ગૌતમ ન્યાય.)

અપવાદઃ—ઉત્તર્ગત્યેકદેશે વાષોડપવાદઃ । ઉત્સર્ગના કોઇ એક દેશ વિશે જે બાધ છે તેને અપવાદ કહે છે. (ઉત્તર્ગ શબ્દ જુઓ) જેમ—'ત્યાં ત્યાં ચેતનત્વ હોય છે ત્યાં ત્યાં કર્તૃત્વ હોય છે.' એવો ઉત્સર્ગ (શ્રુતોદર્શન-વારંવાર જોવામાં આવવું) કયાં પછી, 'ચેતનનો એક દેશ જે મુક્તાત્માઓ, તેઓ ચેતન છતાં તેઓમાં કર્તૃત્વ ધર્મ નથી,' એવી રીતે એ ઉત્સર્ગનો અપવાદ કરવામાં આવે છે તે.

૨. અધિષ્ઠાને દ્રાવ્ય પ્રતીતસ્યાધિષ્ઠાનવ્ય-તિરેક્ષેનામારનિશ્ચયઃ । અધિષ્ઠાનમાં જે વસ્તુ ત્રણે કાળમાં ન છતાં આંતરિક પ્રતીત થાય છે, તેના અધિષ્ઠાન સિવાય અભાવ નિશ્ચય કરવો તે અપવાદ. જેમ—છાંપમાંથી આંતરિક પ્રતીત થતા રૂપાનો અધિષ્ઠાન રૂપ છાંપથી બિન્ન એવા રૂપાનો અભાવનાનો જે નિશ્ચય તે અપવાદ.

૩ કથ્યારોપિતસ્યાધિષ્ઠાનમારપર્યવશેષમ્ । અધ્યારોપિત પદાર્થનો બાધ કરીને અધિષ્ઠાન માત્ર શેષ રાખવું તે અપવાદ. એનેજ બાધ કે વિલાપન કહે છે.

૪. "નેદ નાનાસ્તિ વિચ્છન ।" "અહીં કાંઈ બિન્ન બિન્ન પ્રપંચ જેવું છે જ નહિ." ઈલાદિ શ્રુતિઓ વડે આરોપિત પ્રપંચનો જે નિરેષ તે અપવાદ.

અપસિદ્ધાન્તઃ—અપસિદ્ધાન્તમતમાધિત્ય કથાપ્રવૃત્તો તદ્વિદ્વદ્મિદ્ધાન્તમતમાલબ્યોત્તરદાનમપ-સિદ્ધાન્તઃ । એક સિદ્ધાન્ત મતનો આશ્રય કરીને કથા (વિવાદ) પ્રવૃત્ત થયા છતાં તે સિદ્ધાન્ત મતથી વિરુદ્ધ સિદ્ધાન્ત મતનો આશ્રય કરી પ્રતિવાદીને જે ઉત્તર દેવો તેને 'અપસિદ્ધાન્ત' કહે છે. (આ એક નિમદ્ધારણ્ય છે.)

અપાદાનત્વમ્—પરદીયક્રિયાજન્ય નિમાગા-ધયત્વમ્ । જે પદાર્થની એક પદાર્થથી જુદા પડવાની ક્રિયા બીજા દ્રાવ્યને લીધે થતી હોય તે પદાર્થપણ. જેમ—'આથી પાંદડું પડે છે' એમાં પાંદડાંની જુદા પડવાની ક્રિયા બીજા દ્રાવ્યને લીધે થતી નથી માટે આ અપાદાન નથી; પણ 'આથી પાંદડાં પાડે છે' એમાં આ અપાદાન છે, એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. (કારકવાદ.)

અપાનઃ—અધીગમન કરનાર (શરીરના નીચેના ભાગમાં ગતિ કરનાર) વાયુ તે અપાન વાયુ.

અપાર્થકમ્—પરસ્પરાનન્વિતાર્થક પદતમૂલઃ । જે પદોના અર્થનો પરસ્પર અન્વય થતો નથી એવા પદોના સમૂહનું નામ અપાર્થક છે. જેમ—શબ્દઃ ઘટઃ પટઃ નિરવઃ અનિરવઃ ચ પ્રમેયસ્વાત્, ઈત્યાદિ પદોના સમૂહ અપાર્થક કહેવાય છે.

અપાર્થત્વમ્—પ્રાયેકરામ્યાનામન્વિતાર્થત્વે ડપિયસ્તસુદાર્થશન્યત્વમ્ । પ્રત્યેક વાક્યનો અન્વય શુદ્ધ હોવા છતાં પણ તે વાક્યોના સમુદાયનો અર્થ કાંઈ પણ નિષ્પન્ન ન થતો હોય તેપણ.

અપૂર્વમ્—વૈધનિષિદ્ધક્રિયાજન્યયોઃ કાલા-ન્તરમાયિનોઃ સુત્તદુરયોદ્દેતુભૂતં પુણ્યપાપમ્ । શાએ વિધાન કરેલી અને નિષિદ્ધ કરેલી એવી ક્રિયાઓથી કાલાન્તરે ઉત્પન્ન થનારા જે સુખ દુઃખ, તેનાં હેતુભૂત જે પુણ્ય પાપ તે અપૂર્વ કહેવાય છે.

અપૂર્વતા—પ્રકરણપ્રતિપાદ્ય માનાન્તરાવિ-પયતા । પ્રકરણમાં પ્રતિપાદ્ય જે વસ્તુ છે, તે વસ્તુનું શ્રુતિ પ્રમાણથી બિન્ન એવા પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી જે નહિ પ્રતિપાદન કરવાપણું તે અપૂર્વતા કહેવાય છે. જેમ—'તત્ત્વોપનિપદં પુરૂષં પૃચ્છામિ' ઉપનિષદમાં પ્રતિપાદન કરેલા તે પુરૂષ વિશે હું તને પૂછું છું' એમાં કહેલો અદિતીય પુરૂષ ઉપનિષદ સિવાય બીજા કોઇ પ્રમાણનો વિષય નથી, માટે એ એમાં અપૂર્વતા છે.

અપૂર્વવિધિ:—પ્રમાણાન્તરેણ પ્રાપ્તસ્ય પ્રાપ્તે વધિ: અપૂર્વવિધિ: । જે અર્થ તે (ઉક્ત) વિધિ વાક્યથી બિન્ન એવાં પ્રત્યક્ષાદિક પ્રમાણો વડે અપ્રાપ્ત હોય, તે અર્થનો પ્રાપ્ત જે વિધિ, તે અપૂર્વ વિધિકહેવાય છે, જેમ—“જ્યોતિષ્ટોમેનસ્તર્ગકામો યજેત” “સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાએ જ્યોતિષ્ટોમ યાગ વડે યજન કરવું.” આ અપૂર્વ વિધિ છે, કેમકે સ્વર્ગરૂપ ફળના સાધન રૂપે એ જ્યોતિષ્ટોમ યાગ આ વિધિ-વાક્ય સિવાય બીજા કોઈ પ્રમાણુડે પ્રાપ્ત નથી, માટે આ વિધિ અપૂર્વ વિધિ કહેવાય છે.

અપેક્ષા:—કાર્યનિમિત્તયોરન્યોડન્યામિ-સમ્યન્થ: । કાર્યની નિમિત્તભૂત એ વસ્તુઓનો પરસ્પર સંબંધ તે.

અપેક્ષાબુદ્ધિ:—અનેકૈકત્વવિવચિની બુદ્ધિ । અનેક એવા એકત્વને વિષય કરનારી જે બુદ્ધિ તે અપેક્ષા બુદ્ધિ જેમ, આ એક, આ એક એ બુદ્ધિ એ એકત્વનો વિષય કરે છે; તેમ આ એક, આ એક, આ એક, એવી બુદ્ધિ ત્રણ એકત્વને વિષય કરે છે. આવી રીતે દરેક છૂટા છૂટા એક એક દ્રવ્યવિષયક બુદ્ધિ તે, અપેક્ષાબુદ્ધિ.

વિનાશકવિનાશપ્રતિયોગિની બુદ્ધિ: । વિનાશકે કરેલા વિનાશનો પ્રતિયોગી જે વિનાશ્ય (પદાર્થ) તે સંબંધી બુદ્ધિ તે અપેક્ષાબુદ્ધિ. કેમકે વિનાશ એ વિનાશ્યની અપેક્ષા રાખે છે.

અપોદ્ધ:—શિષ્યસ્ય મિથ્યાગ્રહણાપાકરણાપાક-રણસામર્થ્યમ્ । શિષ્યે મિથ્યા અર્થ પ્રહણ્ય કયો હોય તેને દૂર કરવાનું સામર્થ્ય.

૨. સિદ્ધાન્તપ્રતિપક્ષાનિરાકરણસામર્થ્યમ્ । સિદ્ધાન્તના પ્રતિપક્ષોનું નિરાકરણ (ખંડન) કરવાનું સામર્થ્ય.

અપૌરુષેયત્વમ્—જેનો કતા કોઈ પુરૂષ ન હોય તે અપૌરુષેય કહેવાય. જેમ વેદોનો કતા કોઈ પુરૂષ નથી માટે વેદો અપૌરુષેય છે.

૨. વાસ્તવ્યજ્ઞાનાપેક્ષોચારણમાત્રત્યાનુપૂર્વો શન્યત્વમ્ । વાક્યાર્થ જ્ઞાનમાં જે ઉચ્ચારણની

અપેક્ષા છે એવાં ઉચ્ચારણ માત્રમાં જે આનુ-પૂર્વી (પૂર્વથી ચાલતી આવેલી પ્રથા) રહેલી છે, તેથી રહિતપણું અર્થાત્ પૂર્વના જેવીજ જેની આનુપૂર્વી હોય તે,

૩ સજાતીયોચારણાનપેક્ષોચારણકસ્યારહિત-ત્વમ્ । (ઉપરને મળતો જ અર્થ છે.)

૪ પૂર્વકલ્પીયાનુપૂર્વાસમાનાનુપૂર્વોષદિતત્ત્વમ્ । (વેદાંતમાં) પૂર્વકલ્પની આનુપૂર્વીની સમાન આનુપૂર્વીથી જે જોડવાયલું હોય તેપણુ.

૫ (મીમાંસામાં) સ્વસજાતીયોચારણસાપેક્ષો-ચારણસામાન્યકત્વમ્ । પેતાના સંજ્ઞાતીય ઉચ્ચારણની અપેક્ષાવાળું જે ઉચ્ચારણનું સમાનપણું તે.

૬ સવિચ્છિન્નવ્યવહારત્વે સમ્પ્રદાયવિચ્છેદત્વે વા સત્યસ્મર્યમાણકર્તૃત્વકમ્ । જેનો વ્યવહાર વચમાં તૂટી ગયો ન હોય, અથવા સંપ્રદાય અવિચ્છિન્ન ચાલ્યો ચાલ્યો હોય, એમ હોયને જેના કર્તાનું સ્મરણ કોઈનેજ નથી, તેનું હોવાપણું.

અપ્રકૃતિઅવિકૃતિ—(સામ્યમતે) આત્મા પુરૂષ કોઈની પ્રકૃતિ નથી કે કોઈની વિકૃતિ નથી, માટે તે અપ્રકૃતિઅવિકૃતિ કહેવાય છે.

અપ્રતિપાત્તિ:—આરમ્ભવિષયેડનારમ્ભ: । ત્યાં આરંભ કરવો જોઈ એ ત્યાં અનારંભ હોવો તે.

અપ્રતિમા—ઉત્તરાર્ધવચેક બુદ્ધાપિ ઉત્તરસ્યા-સ્ફૂર્તિવશાત્કુર્ણીભાવેડપ્રતિમા । પ્રતિવાદીના પ્રશ્ન વાક્યનો ઉત્તર આપવો થોડા જણના છતાં પણ ઉત્તર ન સૂઝી આવવાથી જે મૂળા હેતું તેનું નામ અપ્રતિમા. (આ એક નિપ્રહરયાન છે.)

અપ્રાતિસંખ્યાતિરોચ:—પ્રતિસંખ્યાથી બિન્ન એવો વસ્તુનો નાશ. એટલે ‘હું આ વસ્તુનો નાશ કરીશ’ એવી બુદ્ધિ સિવાય જે વસ્તુનો નાશ તે અપ્રતિસંખ્યા નિરોધ કહેવાય છે.

અપ્રમા-પ્રમાભિન્નજ્ઞાનમપ્રમા । ‘પ્રમા’ થી
લિન્ન જે જ્ઞાન તે બધું ‘અપ્રમા’ કહેવાય
છે. (પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનને પ્રમા
કહે છે.)

અપ્રમાત્વમ્-તદભાવતિ તત્પ્રકારકરમ્ ।
જે વસ્તુમાં જે ધર્મનો અભાવ હોય, તે
વસ્તુમાં તે ધર્મવિપયક જ્ઞાન તે ‘અપ્રમા’
કહેવાય છે. અપ્રમાનો ભાવ તે ‘અપ્રમાત્વ’,
જેમ-રૂપાપણના ધર્મના અભાવવાળી ઊંપમા
-પાપણના ધર્મવિપયક જ્ઞાન તે ‘અપ્રમાત્વ’ છે

૨. દોષમહટ્તજ્ઞાનસામગ્રીજન્યત્વમ્ । દોષ-
વાળી જ્ઞાનની સામગ્રીથી જ્ઞાનનું ઉત્પન્ન
થવાપણું.

અપ્રાપ્તકાલમ્-અવ્યવાના વ્યુત્ક્રમેણ કથનમ-
પ્રાપ્તકાલમ્ । પરાર્થ અનુમાનનાં હેતુભૂત જે
પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ, ઉપનયન અને
નિગમન. એ પાંચ આવયવ છે, તે આવયવોનો
ઉક્ત ક્રમ છોડીને જે વ્યુત્ક્રમ રીતે કથન
છે, તેને અપ્રાપ્તકાલ છે. જેમ-‘ષટ્ત્વ
જૂતકત્વાત્ શબ્દોડનિય ’ ઇત્યાદિ રથળ વિષે
પ્રથમ કહેવા જેવા ‘શબ્દોડનિય ’ એ પ્રતિજ્ઞા
આવયવનું પશ્ચાત્કથન છે, અને પ્રતિજ્ઞાની
પત્રી કરવા પોત્ત ‘જૂતકત્વાત્’ એ હેતુ
અવયવનું પ્રતિજ્ઞાની પહેલા કથન છે. આ
રીતે પ્રતિજ્ઞાદિ આવયવોનું જે વ્યુત્ક્રમ રીતે
કથન છે, તેનું નામ ‘અપ્રાપ્તકાલ’ છે.

અપ્રાપ્તવ્યવસ્થાકારીન્દ્રિયમ્-જે ઇન્દ્રિય
સંયોગાદિ સંબંધથી વિપયદેશમાં પ્રાપ્ત ન
થઈને પોતાના અધ્યાનમાં ગહેતી થકી તે
વિપયનો પ્રકાશ કરે છે, તે ઇન્દ્રિય અપ્રાપ્ત-
પ્રકાશકારી કહેવાય છે. જેમ-રસન ઇન્દ્રિય
પાત્રનિયત શર્કરાદિક વિપયદેશમાં પ્રાપ્ત થયા
સિવાય પોતાના જ રચાનમાં જ રહીને ત્યાં
આવેલી શર્કરાને સંયોગ મળક વડે પ્રકાશ
કરે છે. માટે રસન ઇન્દ્રિય ‘અપ્રાપ્તપ્રકાશ-
કારી’ કહેવાય છે.

અવાધ્યત્વમ્-ત્રેકાલિનનિષેધાપ્રતિયોગિત્વમ્ ।
ત્રણે વિપયમાં જે નિષેધનું અપ્રતિયોગી હોય,

તેપણુ અર્થાત્ જેનો ત્રણે કાળમાં નિષેધ
બની શકે નહિ, એવું હોવાપણું.

અમયદાનમ્-અનન્તપ્રાણિગગણાનુપ્રદક્ષરં વસ-
ત્વાદિદાનમ્ । અનન્ત પ્રાણિઓના મમૂદને ઉપ
કાગક એવું ધર વગેરે બધાની આપવાડપ દાન.

અમાનાપાદકાચરણમ્-(દૃષ્ટ્યો) ન
માનીત્યાસારકામાનાપાદનપ્રયાજરીભૂતમાચરણમ્ ।
(દૃષ્ટ્ય) નથી જણાતો, એવી રીતના
અભાનની ઉત્પત્તિ ક્રમમાં હેતુભૂત જે
આવ-પણું તે.

અમાચ-દ્રવ્યાદિપદ્વાન્યોડન્વાભાવવાનમ્ ।
દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ આમાન્ય, વિશેષ, મમવાય,
એ છ પદાર્થોના ભેદરૂપ જે અન્યોન્યાભાવ
છે, તે અન્યોન્યાભાવવાળો પદાર્થ અભાવ
કહેવાય છે. હવે દ્રવ્યાદિ છ પદાર્થોના ભેદરૂપ
અન્યોન્યાભાવ સાતમાં આભાવ પદાર્થમાં
રહે છે-મીઠા કાષ્ઠ પદાર્થમાં ગહેતો નથી. જો
કે એક દ્રવ્ય પદાર્થમાં પણ ગુણાદિક પાત્ર
પદાર્થોના ભેદ રહે છે, પણ દ્રવ્યમાં દ્રવ્યનો
ભેદ રહેતો નથી, એજ પ્રમાણે ગુણકર્મોદિકમાં
પણ દ્રવ્યાદિ પાત્રનો ભેદ રહે છે, પણ
પોતાનો ભેદ પોતાના વિષે ગહેતો નથી, માટે
દ્રવ્યાદિ છ પદાર્થોના ભેદ કેરળ અભાવ
પદાર્થમાં રહે છે. માટે ઉપર કહ્યું તે
અભાવનું લક્ષણ મળવે છે.

૨. નિષેધમુખપ્રતીતિવિપયોડમાવ-જે પદાર્થ
નિષેધ મુખ પ્રતીતિનો વિપય હોય છે તે
પદાર્થ અભાવ કહેવાય છે. જેમ-પૃથ્વીમાં ધડો
નથી, ધડો એ વસ્તુ નથી, ઇત્યાદિ જે
નિષેધમુખ પ્રતીતિઓ તે પ્રતીતિઓ
જૂતલાદિકમાં ઘટાદિકના અભાવનેજ વિપય
કરે છે માટે એ નિષેધમુખ પ્રતીતિના વિપય
રૂપ અભાવનું લક્ષણ મળવે છે (અભાવ-
વાચક નકારાદિક શબ્દોન્ય પ્રતીતિને નિષેધ-
મુખ પ્રતીતિ કહે છે.)

૩. સમ્પન્નસાદર્યાદિભિન્નત્વે સતિ પ્રતિ-
યોગિજ્ઞાનાધીનજ્ઞાનવિપયોડમાવઃ । જે પદાર્થ-
સંબંધ તથા સાદર્યથી લિન્ન હોય તથા

પ્રતિયોગી વિષયક જ્ઞાનને અધીન જે જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાનનો વિષય હોય, તે પરાર્થ અભાવ કહેવાય છે, જેમ-પૃથ્વી વગેરેમાં રહેલો જે ઘટપટાદિકનો અભાવ છે, તે અભાવ સંયોગ અને મમવાયરૂપ સંબંધથી ભિન્ન છે; તેમ છોપ વગેરેમાં રહેલું જે રૂપા વગેરેનું માદશ્ય છે, તે સાદશ્યથી પણ ભિન્ન છે; વળી પ્રતિયોગીના જ્ઞાન વિના અભાવનું જ્ઞાન થતું નથી. માટે ઘટપટાદિરૂપ પ્રતિયોગીના જ્ઞાન વડે જન્ય જે 'ઘટના અભાવવાણું' ભૂતલ ઈત્યાદિક જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાનનો એ અભાવ વિષય પણ છે. માટે અભાવનું આ ત્રીજું લક્ષણ પણ સંભવે છે.

૪. પ્રતિયોગિસાધેષપ્રતીતિવિષયોઽમાવઃ । પ્રતિયોગીની અપેક્ષાવાળો જે પ્રતીતિનો વિષય તે અભાવ.

૫. પ્રતિયોગિનિરૂપણાધીનનિરૂપણકઃ અમાવઃ । પ્રતિયોગીના નિરૂપણને અધીન નિરૂપણવાળો તે અભાવ.

૬ નન્ શબ્દોઽસ્થિતપ્રતીતિ વિષયઃ । નકાર શબ્દવડે જેની પ્રતીતિ કહેવામાં આવે છે તે અભાવ.

૭ પ્રતિયોગ્યારોપિતસંસર્ગજન્યપ્રતીતિવિષયઃ । પ્રતિયોગીમાં આરોપિત એવા સંસર્ગ (સંબંધ) જન્ય પ્રતીતિનો જે વિષય હોય તે અભાવ.

અમાવઃ (સૌક્યમેતે)—પ્રતિસંખ્યાનિરોધ, અપ્રતિસંખ્યાનિરોધ, અને આકાશ, એવા ત્રણ પ્રકારનો અભાવ છે. (એ અભાવ ક્ષણિક નથી, પણ એ અભાવ સિવામનું તમામ જગત્ ક્ષણિક છે. 'પ્રતિસંખ્યાદિ' શબ્દો તે તે સ્થળે બેવા.)

અમાવદ્વયમ્—(વેદાન્ત મતે) બે પ્રકારનો અભાવ છે. અભાવનું સામાન્ય લક્ષણ:—નનર્થોઽસ્થિતત્રીવિપક્ષોઽમાવઃ । નકાર શબ્દના ઉદ્દેશ્યવાળો જે પ્રતીતિનો વિષય તે અભાવ કહેવાય છે. (તે બે પ્રકારનો છે:—અન્યોન્યા-

ભાવ અને સંસર્ગભાવ.) વેદાંતીઓ પ્રાગભાવ તથા પ્રધ્વંસાભાવને માન્ય રાખતા નથી; કેમકે “સદેવ સોમ્યદંમય્ર ધાસીત્” એટલે “આ સર્વ જગત્ ઉત્પત્તિ પહેલાં કારણરૂપે સત્ હતું.” માટે પ્રાગભાવની કલ્પના ખોટી દરે છે; અને જ્ઞાન વિના, ઉત્પન્ન થયેલા ઘટાદિકનો નિરન્વય નાશ સ્વીકારવાથી ધ્વંસાભાવની કલ્પના ખોટી દરે છે, માટે બેજ અભાવ છે.

અમાવપદાર્થ:—અભાવના મુખ્ય બે પ્રકાર છે. (૧) સંસર્ગભાવ (૨) અન્યોન્યાભાવ. સંસર્ગભાવ પ્રાચીનોના મત પ્રમાણે (૧) પ્રાગભાવ અને (૨) પ્રધ્વંસાભાવ, (૩) આત્મતાભાવ, અને (૪) સામાયિકાભાવ, એમ ચાર પ્રકારનો છે. અને નવીનોના મત પ્રમાણે (૧) પ્રાગભાવ, (૨) પ્રધ્વંસાભાવ, અને (૩) આત્મતાભાવ અને એમ ત્રણ પ્રકારનો છે. તેમાં આત્મતાભાવ અને અન્યોન્યાભાવ, એ બે નિત્ય છે; અને બીજા બંધા અનિત્ય છે. તે અનિત્ય અભાવોમાં પણ પ્રાગભાવ તો ઉત્પત્તિ રહિત હોઈને અનાદિ છે તથા નાશવાન છે; અને પ્રધ્વંસાભાવ ઉત્પત્તિવાળો હોઈને નાશરહિત અનંત છે. સામાયિકાભાવ તો ઉત્પત્તિ અને નાશવાળો છે.

અમાવપ્રમા:—યોગ્યાનુપલબ્ધિચરત્રિકા । યોગ્ય એવી જે અનુપલબ્ધિ, તે છે કારણ જેનું એવી જે પ્રમા તે 'અભાવ પ્રમા' જેમ-ધડા વગેરેની અનુપલબ્ધિથી (અપ્રાપ્તિથી) પૃથ્વી ઉપર ઘટાભાવની પ્રમા ઉપર છે.

અભિધાતાચ્ચસંયોગઃ—સ્પર્શવેગોમયદ્વય સંયોગઃ । સ્પર્શ અને વેગ એ બે શુદ્ધવાળા દ્રવ્યનો જે બીજા મૂર્ત દ્રવ્ય સાથે સંયોગ થાય છે, તે અભિધાતાચ્ચ સંયોગ કહેવાય છે. જેમ ઝાડ કાપવાને તે ઉપર કહોવાડો મારે છે ત્યારે સ્પર્શ અને વેગવાળા અ કહોવાડાથી દ્રવ્યનો ઝાડરૂપ મૂર્ત દ્રવ્ય સાથે જે સંયોગ થાય છે તે અભિધાતાચ્ચ સંયોગ કહેવાય છે.

અભિચાર:—મારગોટનાદિપલ્લવતાન્ત્રિક-પ્રયોગવિશેષ: । મારણ, ઉચ્ચાટન, વગેરે ક્ષણ આપનારો એક પ્રકારનો 'તંત્ર' શાસ્ત્રમાં કહેલો પ્રયોગ.

અભિજ્ઞાપ્રત્યક્ષમ્—દ્વન્તામાત્રાગાદિ જ્ઞાનમ્ । 'આ' એવા વિષય માત્રમાં પ્રવિષ્ટ થયેલું જ્ઞાન.

૨. વિષયમન્ત્રેન્દ્રિયજન્વં જ્ઞાનમ્ । વિષયના સંબંધવાળા ઉદ્વિયથી થયેલું જ્ઞાન જેમ, 'આ થટ છે', 'આ પટ છે', ઇત્યાદિ.

અભિધા—'આ શબ્દથી શ્રોતાને આ અર્થનો બોધ થાઓ' એ પ્રકારની ઇશ્વરની ઇચ્છાએ જે શબ્દની શક્તિ તે 'અભિધા' (શક્તિ) કહેવાય છે.

અભિધાનત્વમ્—અન્યલોકોષફલસ્થાન્દપ્રચા-ગતમ્ । અર્થ સાથે શબ્દના અન્વય રૂપ બોધના ક્ષણવાળા શબ્દની યોગના કરવાપણું.

અભિધાનાનુપપત્તિ:—અનુપપદ્યમાનવાચ્ય-કરેશ્વરવળાત્ તદુપપાદરી ભૂતાર્થાન્તરવત્પનમ્ । શ્રુતાર્થાપત્તિ પ્રમાણુનો આ એક ભેદ છે. વાક્યનો એક ભાગ સાંભળવાથી તે વડે ઉપપાદન કરાતા ખીજા અર્થની કલ્પના કરવી તે 'અભિધાનાનુપપત્તિ' કહેવાય છે. જેમ, 'બારણું બંધ કરો' એ વાક્યમાંનો એક ભાગ 'બારણું' એટલું 'સાંભળતા બંધ કરો' એ અર્થની કલ્પના કર્યા શિવાય વાક્યાર્થ ઉત્પન્ન થાય નહિ; માટે એવી કલ્પના કરવી તે 'અભિધાનાનુપપત્તિ' કહેવાય છે.

અભિધાશક્તિ:—(અભિધા શબ્દ જુઓ)

અભિધેય:—શાસ્ત્રજપ્રમાનિકર્તાજ્ઞાનંગાચરો-ડમિધેય: । શાસ્ત્રથી ઉપજેલા પ્રમા જ્ઞાન વડે નિવૃત્ત થઈ રહે એવા અજ્ઞાનનો જે પદાર્થ વિષય હોય તે પદાર્થ તે શાસ્ત્રનું અભિધેય અથવા વિષય કહેવાય છે. હુંકર્મા—કાર્થપણુ શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદન કરેલો મુખ્ય વિષય તે અભિધેય. (ચાર અનુજંધાનો 'વિષય' નામનો અનુજંધ.)

અભિધેયવિધિ:—કૃતિ સાધ્યતે સનીટ સાધનત્વમ્ । જે વસ્તુ કૃતિથી સાધ્ય હોઈને ઇષ્ટનું સાધન હોય તે. જેમ—પગાદિ કૃતિસાધ્ય હોઈને ઇષ્ટના સાધન રૂપ છે માટે પગાદિમાં 'અભિધેય વિધિત' રહેલું છે. પણ ત્રીઆદિ વિષયો ઇષ્ટ સાધન તો છે, પણ કૃતિ સાધ્ય નથી. તેમજ શૃદ્ધાદિકૃતિ સાધ્ય છે પણ ઇષ્ટ સાધન નથી. માટે આ બે છેલ્લા ઉદા-હરણોમાં અભિધેય વિધિપણું નથી.

અભિનિવેશ:—આયુરમાવેડ્યંતૈ: શરીરેન્દ્રિ-યાદિભિરન્તરિયરપિ વિચાંગા મે મામૂદિત્યાવિદ્વદ્જ્ઞ-નાવાલ સ્વામાવક: સર્વસાધરણો મરણાસાડ-મિનિવેશ: । આયુષ્ય હવે બાકી નથી એમ જાણવા છતાં અને આ શરીર ઉદ્રિયાદિ પણ પણ અનિત્ય છતાં તેમનાથી મારો વિયોગ ન થાઓ. એવો વિદ્વાનથી આરંભીને સ્ત્રી બાળકને—સર્વ પ્રાણી માત્રને સાધારણુ એવો જે મરણુનો ત્રાસ (ભય) હોય છે તે અભિનિવેશ.

૨. સ્વીતરસ્ય પુનસ્ત્યાગારહિણુત્વમ્ । 'હું અને મારે' એ રૂપથી પ્રહણુ કરેલા પદાર્થનો ત્યાગ કરવાની જે અનિચ્છા તે અભિનિવેશ.

અભિજ્ઞત્વમ્—મેદાનધિકરણમ્ । ભેદનું અધિકરણુ જે ન હોય તે અભિજ્ઞ કહેવાય.

અભિજ્ઞનિમિત્તોપાદાનત્વમ્ ।—કોઈ કાર્યનું જે નિમિત્ત કારણ હોય તેજ ઉપાદાન કારણુ પણ હોય તે. જેમ—કરોળિયો પોતાની જાળનું ઉપાદાન કારણુ છે અને નિમિત્ત કારણુ પણ છે તેમ.

અભિમવ:—બલવત્સજાતીયસમન્વૃત્તમગ્રહમ્ । બળવાન તથા સમ્પતિય એવી વસ્તુના સંબંધ વડે જે વસ્તુનું અગ્રહણુ તે અભિભવ. જેમ—સોનું એક પ્રકારનું તેજ છે તેથી તેમાં ભારવર શુકલરૂપ હોવું જોઈએ; એમ છતાં પૃથ્વીનો બળવાન અને સમ્પતિય સંબંધ થવાથી પૃથ્વીગત પીળા રંગ અને ભારેપણું એ જોના સંબંધને લીધે ભારવર શુકલરૂપતા દેખાતી નથી, તે અભિભવ કહેવાય.

અભિમાનત્વમ્—અભિમાનત્વમ્ ।
પોતાના ધરીરાશિમાં હિતરૂપેજાનો આશય
કરવાપણું. ૨. સ્ત્રી પુત્રાદિમાં આરાધણનો
આગ્રહ હોવાપણું.

અભિવાદનમ્—અભિવાદનમ્ ।
પોતાનું નામ પ્રથમ બોધીને પ્રણામ કરવો તે.
(૨) પાદસર્ગપૂર્વકનમસ્કાર । પછી ૨૫૪
કરીને પછી પ્રણામ કરવા તે.

અભિવ્યક્તિઃ—સૂત્રરૂપેપતિતસ્ય કારણસ્ય
કાર્યરૂપેનાવિભાગઃ । સૂક્ષ્મરૂપે રહેલા કારણનો
કાર્યરૂપે આવિભાગ (પ્રકટ થવાપણું.)

૨. કાર્યસ્થાસ્તિ પ્રકાશતે इति व्यवहारः ।
કાર્ય છે, જણાય છે, એવા પ્રકારે કાર્ય
વ્યવહાર ને અભિવ્યક્તિ.

અભિવ્યજનકમ્—પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનરૂપ અભિ-
વ્યક્તિ કરનારા પ્રદાયને અભિવ્યજનક કહે છે.

૧. અપરોક્ષવ્યવહારજનકમ્ । પ્રત્યક્ષ વ્યવ-
હારને જે ઉત્પન્ન કરે તે અભિવ્યજનક કહેવાય.

૨. આવરણનિર્વર્તકમ્ । આવરણને દૂર
કરનાર તે અભિવ્યજનક કહેવાય.

૪. અસ્તિ વ્યવહારજનકમ્ । 'વસ્તુ છે'
એવો વ્યવહાર ઉત્પન્ન કરે તે અભિવ્યજનક.

અભિહિતાનુપપત્તિઃ—અનુપપન્નમાનસમ-
વાક્યધ્વજનાત્તદુપપાદકીભૂતાત્વોન્તરકરણમ્ । (આ
'શ્રુતાર્થપત્તિ'નો એક ભેદ છે.) આપું
વાક્ય સાંભળ્યા પછી તે ઉપપન્ન થતું હોય
ત્યારે તેને ઉપપન્ન કરે એવા અર્થોન્તરની
જે કલ્પના તે. જેમ—'તરતિ જોષમામતિ'—
'આત્માને જાણનારો પ્રભાતુત્વાદિ બંધરૂપ
શોકને તરે છે.' એ વાક્યમાં 'શોક' શબ્દ
વડે ઉપવક્ષિત જે પ્રભાતુત્વાદિ બંધ તે જ્ઞાનથી
નિવૃત્ત થાય છે એમ કહ્યું છે. પણ ત્યાંસુધી
શોકનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ થાય નહિ ત્યાંસુધી એ
એ વાક્યાર્થ ઉપપન્ન થાય નહિ; માટે

રોકતો સિદ્ધાપણની કલ્પના કરો તે
અભિહિતાનુપપત્તિ કહેવાય.

અભિદ્યત્વમ્—સ્વર્તોત્તરપદોચ્ચેના સિદ્ધાન્ત-
પોતાની કલ્પનાની પ્રયોજન જેવો કલ્પનાનો
વિષય હોવાપણું.

અભ્યાગતઃ—અભ્યાગતઃ । સ્વરૂપાગતઃ ।
બહુ સ્થાનમાં રહેનારો હોયને તે પોતાના
સ્થાનમાં આવ્યો હોય તે.

અભ્યાસઃ—પુનઃ પુનઃપુનઃ । પાઠપાઠ
આવર્તન કરવું તે અભ્યાસ.

૧. ઉત્તારરૂપપ્રવલ્લરા પુનઃ પુનઃપુનઃ ।
ઉત્સાહરૂપી પ્રયત્ન વારંવાર કરવો તે.

૨. પ્રકરણપ્રતિપાદક પુનઃ પુનઃ પતિપાદકમ્ ।
પ્રકરણ વડે જે પ્રતિપાદન કરવાનો વ્યય
હોય તેનું કરી કરીને પ્રતિપાદન કરવું તે.
જેમ છાન્દોગ્યમાં 'તત્ત્વમસિ' એ મહા-
વાક્યનો નવ વખત અભ્યાસ કર્યો છે, તેમ.

અભ્યુપગમમાદઃ—પાવિપતિનિરીક્ષણમા-
નિષ્ટમિતિ રીતિરણમ્ । પાદીનું પોતાનો પક્ષ
સિદ્ધ કરવાનું બળ દેરૂં છે તે જોવાના
હેતુથી, સિદ્ધાન્તીને પોતાને માન્ય ન હોય
એવા અર્થનો પણ સ્વીકાર કરીને જે વાદ
કરવો તે.

અમુરત્યાધિપતયો—સામ્યજ્ઞાનની તપા-
સનાથી રહિત છતાં વિષેશાદિ સામ્ય સંપન્ન
થઇને અલ્પ જિજ્ઞાસાથી અવગાધિકારી જે
પ્રવૃત્ત થાય છે, તે અમુરત્યાધિપતિ પ્રકાર
અમુરત્યાધિકારી કહેવાય છે.

અયથાર્થનિષ્ઠાય—નિર્ગતપાતિજ્ઞાનમ્ । ક્યાથી
રહિત જે વિશેષિ જ્ઞાન, તેનું નામ 'અયથાર્થ
નિષ્ઠાય'.

અયથાર્થસ્મૃતિઃ—અયથાર્થ અનુ-
સ્મૃતિ અનુસ્મરણી ઉત્પન્ન થયેલી સ્મૃતિ.

અયથાર્થાત્મસ્મૃતિઃ—અહંકારથી માંડીને રથક દેહ પર્યંત સર્વ પદાર્થ આત્મપણાથી ગદિત છે, માટે તે અહંકારાદિકમાં આત્મપણાની બુદ્ધિ તે અયથાર્થ અનુભવ કહેવાય છે; એવા અયથાર્થ અનુભવજન્ય સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થયેલી એવી, તે અહંકારાદિકમાં આત્મપણાની સ્મૃતિ તે અયથાર્થાત્મસ્મૃતિ કહેવાય.

અયથાર્થાનાત્મસ્મૃતિઃ—“માયામાત્રમિદં દિત્તમ્” આ સ્થળે દેહતરૂપ પ્રપંચ માયા માત્ર છે.” ઇત્યાદિક શ્રુતિઓ વડે, તથા “વ્યાવહારિક પ્રપંચ મિથ્યા છે, દૃશ્ય છે માટે, છોપમાં દેખાતા રૂપાની પેટે.” ઇત્યાદી અનુમાનો વડે આ પ્રપંચનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ છે; એમ છતાં એવા પ્રપંચમાં સત્યપણાને જે અનુભવ તે ભ્રમ છે. એવા ભ્રમરૂપ અયથાર્થ અનુભવજન્ય સંસ્કારથી ઉપજેલી જે પ્રપંચના મત્યપણાની સ્મૃતિ, તે અયથાર્થ અનાત્મસ્મૃતિ કહેવાય છે.

અયથાર્થાનુભવઃ—તદભાવવતિ તત્ત્વનારકાનુભવઃ । તે ધર્મના અભાવવાળા પદાર્થમાં તે ધર્મને વિષય કરનારો જે અનુભવ, તે અનુભવ યથાર્થાનુભવ કહેવાય છે. અર્થાત્—તે ધર્મના અભાવવાળો પદાર્થ છે વિશેષ્ય જેમાં, તથા તેજ ધર્મ છે પ્રકાર જેમાં, એવા જે અનુભવ અયથાર્થાનુભવ કહેવાય છે. જેમ—છોપમાં ‘આ રજત છે’ એ અનુભવ તથા દોરડીમાં ‘આ સાપ’ એ અનુભવ છે; તેમાં ‘આ રજત છે’ એ અનુભવમાં રજતત્વ ધર્મના અભાવવાળો છોપ વિશેષ્ય છે અને રજતત્વ ધર્મ એ પ્રકાર છે, માટે રજતત્વ ધર્મના અભાવવાળો છોપમાં તે (અનુભવ) રજતત્વ ધર્મ ‘પ્રકારક’ હોવાથી ‘આ રજત’ એ અનુભવ કહેવાય છે. એજ રીતે નર્પત્વ ધર્મના અનુભવવાળો દોરડીમાં તે મર્પત્વ ધર્મ પ્રકારક હોવાથી ‘આ સર્પ’ છે’ એ અનુભવ પણ અયથાર્થાનુભવ કહેવાય છે.

૨. દુષ્ટમાનગ્રીજન્ય જ્ઞાનમ્ । દોષવાળી સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન.

૬. યાધિતાર્ય વિષયાનુભવઃ । જે અર્થ યાધિત છે તે અર્થ—વિશે અનુભવ. જેમ—છોપમાં રૂપું યાધિત હોવા છતાં ‘આ રૂપું છે’ એવા અનુભવ તે અયથાર્થાનુભવ છે.

અયથાર્થાનુભૂતિ—યાધિતાર્યવિષયાનુભૂતિઃ । યાધિ યર્થ શકે એવા જે વિષય તે યાધિત કહેવાય. એવા યાધિત અર્થ વિશે જે અનુભવ તે અયથાર્થાનુભૂતિ જાણી.

અયુતસિદ્ધો—યથોક્તેષામન્યે એકમવિનયદ્-પરાધિનમેવાવતિષ્ઠતે તાવ્યુતસિદ્ધીઃ । જે એ પદાર્થોમાંનો એક પદાર્થ પોતાની અવિનાશ અવસ્થાને વિશે બીજા પદાર્થને આશ્રિતજ રહે છે—સ્વતંત્ર રહેતો નથી, તે બંને પદાર્થો અયુતસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમ તંતુ આદિક અવયવોમાં સમવાય સંબંધથી રહેશે જે પટાદિક છે તે અવયવી છે, તે અવયવ અને અવયવીરૂપ બંને પદાર્થોમાંથી એક પટાદિક રૂપ અવયવી પદાર્થ પોતાની અવિનાશ અવસ્થામાં બીજા તંતુ આદિરૂપ પદાર્થને આશ્રિતજ રહે છે તે અવયવ પદાર્થને છોડીને અવયવી પદાર્થ સ્વતંત્ર (એકશે) રહી શકતો નથી, માટે તે તંતુ આદિક અવયવ તથા પટાદિક અવયવી બંને અયુતસિદ્ધ કહેવાય છે. એજ પ્રમાણે શુદ્ધ અને શુદ્ધી, ક્રિયા અને ક્રિયાવાત્, જાતિ અને વ્યક્તિ, તથા અવયવ અને અવયવી, એ પાંચ અયુતસિદ્ધ કહેવાય છે.

અયોનિજં શરીરમ્—યોનિજમિતં શરીર-મયોનિજમ્ । યોનિજ શરીરથી જે બિન્ન શરીર હોય તેને અયોનિજ શરીર કહે છે.

૨. શુક્રોણિતસન્નિપાતાનવેત્તમ્ અંગતિનિજમ્ । વીર્ય અને રક્તાના એકત્ર થવાની અપેક્ષા જે શરીરમાં ન હોય તે. જેમ, સ્વેદન, ઉદ્બિભ્જન, દેવ, નાટકી, વગેરેનાં શરીરો અયોનિજ છે.

અરણિ:—પર્યણદ્વારમિજનકં વાપ્તમ્ । જે લાકડાંને પરરૂપ ધરીને યત્ને માટે અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે તે કાષ્ઠ.

અરિ:—સ્વરૂપાપચારમનપદ્ય સ્વમાવગૌર્યેનાપ-વર્તા । આપણે કરેલા અપકારની અપેક્ષા નાખ્યા સિવાય જે અભાવન્ય કૂરતાવડે અપકાર કરે તે.

અરિપદ્ધર્મા:—વામઃ ક્રોધસ્તથા લ્યંભો મદનોહો ચ મત્સરઃ । ગણેડ્યમરિપદ્ધર્મો વૈદાન્તે પરિભાવિતઃ ॥ વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં ક્રોધ, ક્રોધ, યોભ, મદ, મોહ અને મત્સર એ છનાં સમુદાયને અરિપદ્ધર્મ અથવા છ શત્રુઓ કહે છે. (ક્રોધ તે જેમનામાં હોય તેમનેજ હાનિ કરે છે.)

અરૂપમનોનાશ—મનનું ફરી ઉત્થાન ન થાય એવી રીતે મનનો નાશ, એ નાશ વિદેહ મુક્તિમાંજ થાય છે.

અર્થ:—एकैवेन्द्रियमात्राचविशेषगुणाऽर्थः । એક એક ઇન્દ્રિય માત્ર વડે ગ્રાણ વિશેષ ગુણ, તે અર્થ નામે પ્રમેય કહેવાય છે. (ઔત્તમતે). એ અર્થપ્રમેય રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, શબ્દ, બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઈન્દ્રિયા, દ્રેષ્ય, પ્રત્યક્ષ, એમ અગિયાર પ્રકારનો છે. ૨. વસ્તુ, પદાર્થ.

અર્થવાદ:—પ્રાણસ્ત્યજિન્દાન્યતરપરં વાચ્ય-મર્થવાદ. । વિહિત અર્થની સ્તુતિ કરનાર અથવા નિષિદ્ધ અર્થની નિન્દા કરનાર જે વાક્ય છે, તે વાક્ય અર્થવાદ કહેવાય છે. એ અર્થવાદ વિહિત અર્થની સ્તુતિ કરીને અધિકારી પુરૂષને તત્કાળ વિહિત અર્થમાં પ્રવૃત્ત કરે છે; તથા નિષિદ્ધ અર્થની નિન્દા કરીને નિષિદ્ધ અર્થથી તત્કાળ નિવૃત્ત કરે છે. અર્થવાદ ત્રણ પ્રકારનો છે: ગુણવાદ, અને ભૂતાર્થવાદ. (બહુણો તે તે શબ્દોમાં લેવાં.)

૨. પ્રવરણપ્રતિપાદ્યસ્ય પ્રસંસનમ્ । પ્રકર-ણમાં પ્રતિપાદિત અર્થની પ્રશંસા કરનાર વાક્ય. જેમ—અદ્વિતીય વસ્તુની પ્રશંસા કરતાં

વેદમાં કહ્યું છે કે—“યેનાશ્રુતં શ્રુતં ભવતિ અમતં મતનવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાનમ્ ।” “જેના વડે અશ્રુત (નહિ સાંભળેલો) પદાર્થ શ્રુત (સાંભળેલો) થાય, અચિત્તિત પદાર્થ ચિત્તિત થાય, અને અજ્ઞાત પદાર્થ જ્ઞાત થાય, એવી બ્રહ્મ વસ્તુ છે ” એ અર્થવાદ વાક્ય છે.

અર્થવ્યસનમ્ અથવા અર્થવાસના—જાતતાત્પર્યપ્રવહેને સમપ્રાપ્ત્યાગાત્રયાંતિક્તિઃ । શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય ગ્રહણ ન કરી શકવાથી બધા પ્રકારના શાસ્ત્રાર્થોમાં આસક્તિ.

અર્થાધ્યાસ:—પ્રમાણાન્યજ્ઞાનવિપયત્વે સતિ પૂર્વદષ્ટમજાતીયઃ । પ્રમાણથી નહિ ઉપજેલા જ્ઞાનનો વિષય હોઈ ને જે પૂર્વે જોયેલા પદાર્થનો અભતીય હોય તે. જેમ—ઈપમાં રૂપાનો અધ્યાસ; આત્મામાં અનાત્માનો અધ્યાસ; ઇલાદિ અર્થાધ્યાસ છે.

અર્થાન્તરમ્ (વિપ્રત્યક્ષાનમ્)—પ્રવૃત્તાનુપયુ-ક્તાર્થવચનમર્થાન્તરમ્ । પ્રમંગમાં પ્રાપ્ત જે અર્થ હોય તેને ‘ પ્રકૃત ’ કહે છે. એવા પ્રકૃત અર્થમાં અનુપયોગી અર્થનું જે કથન, તેનું નામ અર્થાન્તર છે. જેમ—‘ મળોડનિત્યઃ કૃત-ક્ત્વાત્ ’ (શબ્દ અનિત્ય છે, કાર્યરૂપ હોવાથી). આ પ્રકારનું અનુમાન કરી શબ્દમાં અનિ-ત્યત્વ સિદ્ધ કર્યા પછી ‘ શબ્દ ગુણુ છે, તે ગુણુ પણ આકાશનો છે, અથવા—કૃતક્ત્વાત્ એ હેતુપદ છે, હેતુ પદ હિનોતિ ધાતુ ઉપર તુનિ પત્ય્ય આવવાથી મિદ્ધ થાય છે; છપ્ પ્રત્યાંત કે તિપ્ પ્રત્યાંત પદ કહેવાય છે, એવું એવું કથન પ્રકૃતે જે શબ્દની અનિત્ય-તાની સિદ્ધિ તેમાં નિરુપયોગી હોવાથી અર્થા-ન્તર કહેવાય છે.

અર્થાપત્તિદોષત્રયમ્—અર્થાપત્તિ પ્રમા-ણના ત્રણ દોષ છે:

(૧) લઘ્ય્યાધ્યુપપત્તિઃ । એટલે અર્થાપત્તિથી સિદ્ધ કરેલો અર્થ બીજી રીતે પણ ઉત્પન્ન થતો હોય તે.

(૨) અન્યથૈવાપત્તિઃ । એટલે અર્થ ગણેલો અર્થ બીજી રીતેજ

હોય મતવળ કે અર્થોપત્તિથી ઉત્પન્ન ન થતો હોય.

૩ અનુદય । એટલે અમત્ અર્થ થતા તેના વાચક શબ્દ માત્ર વડે તેનું જ્ઞાન થતું હોય, તેથી જ્ઞાનાભાનની ઉપપત્તિ થતી ન હોય તે અનુદય નામે અર્થોપત્તિનો દોષ કહેવાય

અર્થોપત્તિપ્રમા (અર્થોપત્તિ પ્રમાણ અને અર્થોપત્તિ પ્રમા, અનેનું એજ નામ 'અર્થોપત્તિ' છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું)

૧ અન્યથાનુપપન્નદર્શનાદુપપાદક શુદ્ધિ । કોઈ પદાર્થ ખીજી રીતે ઉત્પન્ન થતો નથી (એટલે સંભવતો નથી) એમ જોવાથી તેના ઉપપાદનું જે જ્ઞાન તે અર્થોપત્તિ પ્રમા છે (વિશેષ ખુનામાં માટે 'અર્થોપત્તિ પ્રમાણ' શબ્દ જુઓ)

૨. સમ્યાવજ્ઞાનપ્રમત્ત સમ્યાદવજ્ઞાનમ્ । સ પા યના જ્ઞાનથી ઉપજેતું જે મ પાદકનું જ્ઞાન તે (સ પાદ=ઉપપાદ અને મ પાદ=ઉપપાદક જાણવું)

૩ અનુપપયમાનાર્થજ્ઞાનાત્તદુપપાદકીભૂતાવ્યંતર-કલ્પનમ્ । અનુપપયમાના અર્થના જ્ઞાનથી તેના ઉપપાદક એવા ખીજા કોઈ અર્થની ક પના કરવી તે અર્થોપત્તિ પ્રમા

(અર્થસ્ય આપત્તિ-જ્ઞાનમ્-અર્થોપત્તિ એવો તત્પ્રુપ્ત મમામ કરીએ તો તે 'અર્થોપત્તિપ્રમા' કહેવાય છે, અને અર્થસ્ય આપત્તિર્વસ્માદ્ એવો બુદ્ધિ સમાસ કરીએ તો તે 'અર્થોપત્તિ પ્રમાણ' કહેવાય છે દુકામાં-ઉપપાદકનું જ્ઞાન તે 'પ્રમા' છે અને ઉપપાદનું જ્ઞાન તે 'પ્રમાણ' છે

અર્થોપત્તિપ્રમાણમ્-ઉપપાદકકલ્પનાહેતુ મૂતોપપાદજ્ઞાન અર્થોપત્તિપ્રમાણમ્ । ઉપપાદનના જ્ઞાનનું હેતુમૂલ જે ઉપપાદનું જ્ઞાન છે, તેને અર્થોપત્તિ પ્રમાણ કહે છે જેમ, દિવસે નહિ બોજન કરનારા દેવદત્તનું શરીર પુષ્ટ દેખીને

અથવા સામગ્રીને દેવદત્તના મત્રી બોજન' ની કલ્પના કરવામાં આવે છે, એમ અન્ન ખાધા મિત્રાય શરીરની પુષ્ટિ થતી નથી તેમાં મત્રી બોજન તો ઉપપાદક છે અને પુષ્ટતા ઉપપાદ છે તેમાં જે પદાર્થ વિના જે પદાર્થ કદાચિત્ પણ મલવતો નથી, તે પદાર્થનો તે પદાર્થ ઉપપાદ કહેવાય છે જેમ મત્રીબોજન વિના દિવસે ન ખાનાર પુરુષને વિગે પુષ્ટત્વ કદાચિત્ પણ સંભવતું નથી, માટે પુષ્ટત્વ એ મત્રી બોજનનું ઉપપાદ કહેવાય છે, અને જે પદાર્થના અભાવથી જે પદાર્થનો અભાવ થાય છે, તે પદાર્થનો તે પદાર્થ ઉપપાદક કહેવાય છે જેમ શરીરબોજનના અભાવથી દિવસે અભોજી પુરુષમાં પુષ્ટત્વનું ઉપપાદક કહેવાય છે તેમાં 'આ દેવદત્ત શરીરબોજ છે' એ પ્રમાણ જે શરીરબોજનરૂપ ઉપપાદનું જ્ઞાન છે તે જ્ઞાન અર્થોપત્તિપ્રમા કહેવાય છે, અને દિવસે અભોજી પુરુષનું પુષ્ટત્વ શરીરબોજન વિના અનુપપન્ન છે, એ પ્રકારે જે પુષ્ટત્વરૂપ ઉપપાદનું જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન અર્થોપત્તિ પ્રમાણ કહેવાય છે

૨. ઉપપાદકપ્રમાકરણમયાપત્તિપ્રમાણમ્ । ઉપ પાદક પ્રમાનું જે કરણ તે અર્થોપત્તિ પ્રમાણ કહેવાય છે

અભાવવિજય*—અભાવેડપિ ગમવત્સન્નોપ । અનાભમાં પણ લાભવાળાના જેવો સંતોષ

અલીકત્વમ્—ચાદરીપ્રતિયાગિતા વિચિટ્ત્વે સત્યપ્રતીયમાનત્વમ્ । તેના જેવી પ્રતિયોગિતાવાળું હોવા છતાં જે પ્રતીયમાન થતું ન હોય તે અપ્રતીયમાન પદાર્થની પ્રતિયોગિતા પ્રતીયમાન પદાર્થમાં રહેતી છે એ પ્રતીયમાન પદાર્થ તેના જેવો એટલે મત્ત પદાર્થ જેવો દેખાતો હોય તથાપિ વસ્તુત્ત જોતા તે દેખાય નહિ ત્યારે તે અનીક (મિથ્યા) કહેવાય જેમ-મૃગજળ

૨ સર્વદેશકાલનિષ્ણાત્યતામાવપ્રતિયોગિત્વે સત્તિ સત્તાવામ્યશ્ચત્વમ્ । જે પદાર્થ સર્વ દેશ-કાળમાં રહેતો અચલતતા ભાવનો પ્રતિયોગી

હોય અને એવો હોઇને સર્વ પદાર્થના તાદ-
રમ્યથી ગ્રહિત હોય, તે પદાર્થ અલૌકિક (મિથ્યા)
કહેવાય.

અલોકાકાશઃ—(જૈનમને) લેવન્યા-
દ્વિર્થેષ્વ કેવલમાસાદ્રવ્ય વર્તે સ । તથે શેકની
બહાર ન્યા કેવળ આકાશ દ્રવ્યજ છે તે.

અલોતુલ્યમ્—વિષયસન્નિધાને સતિ ઇન્દ્રિ-
યાગમવિષયત્વમ્ । વિષય મગીપમાં હોવા છતાં
ઇન્દ્રિયોનુ વિક્રિયા નહિ પામવાપણુ.

અલૌકિકઃ—વિધિમન્તરા રાગાદિપ્રાસ-
ન્નિઃ । શાસ્ત્રની આત્મા વિનાજ કેવળ ગગા-
દિક્ષી જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે તે વસ્તુને
લૌકિક કહે છે. એવા લૌકિક પદાર્થથી જે
વસ્તુ ભિન્ન હોય તે અલૌકિક કહેવાય છે.
જેમ, ભોજનાદિક પ્રાણી માત્રને રાગથી પ્રાપ્ત
છે—તે માટે શાસ્ત્રની આગ્રાની જરૂર નથી—
માટે ભોજનાદિ લૌકિક છે. પણ સધ્યાદિકર્મ
તેવા નથી માટે તે અલૌકિક છે

અલૌકિકપ્રત્યક્ષમ્—અલૌકિકમત્રિકર્વ-
જન્ય પ્રત્યક્ષમલૌકિકમ્ । ચક્ષુ આદિક ઇન્દ્રિ-
યનો ઘટાદિ અર્થની માથે જે સામાન્ય
લક્ષણાદિરૂપ અલૌકિક મન્નિકર્પ છે, તે
અલૌકિક સન્નિકર્પ વડે જે પ્રત્યક્ષ તે અલૌ-
કિક પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. (‘ લૌકિક પ્રત્યક્ષ ’
શબ્દ જુઓ)

અલૌકિકસન્નિકર્પઃ—અલૌકિક પ્રત્ય-
ક્ષનો કાણુમૂત મન્નિકર્પ તે અલૌકિક સન્નિ-
કર્પ કહેવાય છે.

અલૌકિકસન્નિકર્પપ્રકારઃ—અલૌકિક
સન્નિકર્પના ત્રણ પ્રકાર છે: (૧) સામાન્ય
લક્ષણ મન્નિકર્પ, (૨) જ્ઞાન લક્ષણ સન્નિકર્પ,
અને (૩) યોગજ ધર્મ લક્ષણ મન્નિકર્પ
(તે તે શબ્દ જુઓ.)

અભ્યત્વમ્—ચલ્ય વસ્તુનો ચાલતીયત્તા
ઉચિત્તા તત્તે ન્યૂનમ્ । જે વસ્તુનું જેટલું કદ
કે માપ ઘટતું હોય તેથી આછાપણુ તે
અભ્યત્વ.

અવગાહનમ્—વિપચિત્તા । કોઇ પદાર્થને
વિષયરૂપે કયન કરવામા આ શબ્દ વપરાય
છે. જેમ—જે પદાર્થ બુદ્ધિનો વિષય હોય તે
‘ બુદ્ધિચવગાહી ’ કહેવાય. ૪૭

અવચ્છિન્નત્વમ્—વ્યાપકત્વ, વિશિષ્ટત્વ,
સાદિત્ય (સાથે હોવાપણુ), અનુકૂલત્વ, (જેમ—
‘ જ્ઞાનાવચ્છિન્નવ્યાપારો ઘાત્વર્થ ’ એટલે જ્ઞાને
અનુકૂળ અથવા જ્ઞાનો પ્રયોજક જે વ્યાપાર
તે ઘાત્વર્થ કહેવાય), સીમા કરવી (જેમ—
‘ શ્રદ્ધાવચ્છિન્ન-આવાત ’ એટલે ધર વડે જેની
હદ બધાઇ છે એવું આકાશ) એ પ્રમાણે
‘ અવચ્છિન્ન ’ પદના યથાયોગ્ય અર્થ સમજવા.

અવચ્છેદઃ—પ્રતિયોગી, વ્યાપ્તિ ધ્યત્તા
કરવી, નક્કી જેમ, એક સમયાવચ્છેદેન=નક્કી
એકજ કાળે ત્રિપદાવચ્છેદેન પૃથિરીમયાવત=
ત્રણ ડગવાની વ્યાપ્તિવાળી અથવા ત્રણ ડગવા
વડે ધ્યત્તા કરાવવી પૃથ્વી માગી.

૨. વિશેષણોપાધિના વિશેષરરણમ્ । વિશેષણ
રૂપ ઉપાધિથી વિશેષ કરવું તે જેમ—‘ પ્રાગભા-
વાવચ્છિન્ન ઘટ ’ પ્રાગભાવથી અવચ્છિન્ન
એટલે પ્રાગભાવનો પ્રતિયોગી ઘડો

અવચ્છેદકત્વમ્—સ્વરૂપમન્યવિશેષઃ ।
કોઇ સ્વરૂપનો મ મધ એટલે પદાર્થના પોતાના
રૂપનો કોઇ એક મ મધ તે અવચ્છેદકત્વ.
જેમ—ધૂમનો સ્વરૂપનો ખામ મ મધ ધૂમત્વ
સાથે છે. માટે—પ્રમેયધૂમાભાવોપ્રતિયોગિતયા
અવચ્છેદસ્ત્વ ધૂમત્વે (અસ્તિ) । એટલે પ્રમેય
જે ધૂમાભાવ, તેનો પ્રતિયોગી ધૂમ, એ
પ્રતિયોગીપણાનું અવચ્છેદકત્વ એટલે ધૂમતાનો
સ્વરૂપ મ મધ વિશેષ ધૂમત્વમા છે

૨. અનતિરિક્તદેશરૂપિત્ત્વમ્ । અવચ્છિન્ન
(જે પદાર્થનો અવચ્છેદક હોય તે) પદાર્થથી
અધિક દેશમા નહિ રહેવાપણુ જેમ—ધૂમતા
વડે અવચ્છિન્ન ધૂમ છે, માટે ધૂમતા એ
ધૂમની અવચ્છેદક છે, અને ધૂમ અવચ્છિન્ન
છે ધૂમતા એ ધૂમથી અધિક દેશમાં રહેતી
રહેતી નથી માટે ધૂમમા ધૂમતાનું અવચ્છે-
કત્વ છે.

અવચ્છેદકધર્મઃ—આવર્તકધર્મ—હૃદયાંધ-
નાર કે ગર્ભાદિત કરનાર ધર્મ. જેમ—
ગંધવત્ત્વ લક્ષણની લક્ષ્યતા પૃથ્વીમાં રહેલી
છે. તે લક્ષ્યતાને ખીન્નથી બિન્ન કરી પોતા-
માંજ રાખનાર પૃથ્વીત્વ ધર્મ છે, માટે પૃથ્વીત્વ
એ પૃથ્વીનો અવચ્છેદક ધર્મ છે. અથવા,

૨. જે ધર્મ જે ધર્મના ન્યૂન દેશમાં
અથવા અધિક દેશમાં નથી રહેતો પણ
સમાન દેશમાં રહે છે, તે ધર્મ તે ધર્મનો
અવચ્છેદક ધર્મ કહેવાય છે. જેમ, ગંધવત્ત્વ
ધર્મ પૃથ્વીત્વ ધર્મથી ન્યૂન કે અધિક દેશમાં
ન રહેતાં પૃથ્વીત્વ ધર્મના સમાન દેશમાં રહે
છે, માટે ગંધવત્ત્વ એ પૃથ્વીત્વ ધર્મનું
અવચ્છેદક છે, (—યા. પ્ર.)

અઘત્તરણિકા—અવ્યવસ્થાવાચ્ય પ્રથમસુષાદ
ઘાતઃ। અંથના વિપયનો આરંભ કરવા માટે
પ્રથમ જે ઉપોદ્ધાત કરવો તે.

અઘત્તારઃ—દેવાનામંજાવંશાગ્રેન ગ્રાહુર્ભાવઃ
દેવો પોતાના અંશના આવેશ વડે પ્રકટ
થાય છે તે.

કહે છે. જેમ—તંતુએ ૫૪૩૫ દ્રવ્યનું સમવાયિ
કારણ છે; કપાલ એ ૪૨૩૫ દ્રવ્યનું સમવાયિ
કારણ છે; હાથ, પગ વગેરે ગરીર૩૫ દ્રવ્યનું
સમવાયિ કારણ છે; માટે તંતુ, કપાલ, વગેરે
અવયવ કહેવાય છે.

૨. સમુદાયોદયણોડવયઃ । સમુદાયના
અંશ૩૫ જે હોય તે અવયવ કહેવાય.

૩. ભવચ્છિન્નત્વપરિમાણવાનવયઃ । મર્યાદિત
પરિણામવાળો પદાર્થ તે અવયવ.

૪. દ્રવ્યાન્મમરૂદ્રવ્યત્વમ્ । કાર્ય દ્રવ્યનો
આગ્રહ કરનાર દ્રવ્ય તે અવયવ.

અવયવત્રયમ્—અનુમાનમાં પ્રતિજ્ઞા, હેતુ,
અને ઉદાહરણ એ ત્રણ અવયવો હોય છે;
અથવા ઉદાહરણ, હેતુનય, અને નિગમન,
એ ત્રણ અવયવો હોય છે. એમાંના કોઈપણ
ત્રણને ‘અવયવત્રય’ કહે છે. જેમ—

(૧) પર્વત અગ્નિવાળો છે, (પ્રતિજ્ઞા);
(૨) ધૂમાડવાળો છે માટે (હેતુ); (૩)
રમોડાની પેઠે (ઉદાહરણ) અથવા—

અવયવવાક્યમ્—અનુમાનમાં રહેલા પ્રતિજ્ઞા વગેરે વાક્યો (ઉદાહરણ માટે જુઓ અવયવનયમ્)

અવયવી—જન્યદ્રવ્યમવયવી । જન્ય એવું દ્રવ્ય તે અવયવી કહેવાય છે. જેમ-પૃથ્વીના દ્વચણકથી આરંભીને જે જે ઉત્પત્તિવાળું પાર્થિવ દ્રવ્ય છે તે અવયવી કહેવાય છે. અને તેજ પ્રમાણે જળના, તેજના અને વાયુના દ્વચણકથી આરંભીને જે જે ઉત્પત્તિવાળું જલીય, તૈજસ અને વાયવીય દ્રવ્ય છે, તે સર્વ અવયવી કહેવાય છે.

અવર્ણ્યસમઃ—સ્થાપનોયો વર્ણ્યઃ, વિપર્યયાદ-વર્ણ્યઃ, તાવેતો સાપ્તઞ્ચાન્તરપોર્ણ વિપર્યેસ્ય-તો વર્ણ્યાવર્ણ્યસમો ભવતઃ । જે પક્ષનું સ્થાપન કરવું હોય તેને વર્ણ્ય કહે છે; અને જેનું સ્થાપન ન કરવું હોય તેને અવર્ણ્ય કહે છે હવે વર્ણ્યમાં જે સાધ્ય અને દષ્ટાંત હોય, તથા અવર્ણ્યમાં જે માધ્ય અને દષ્ટાંત હોય, તે બન્નેના ધર્મને ઉલટા સુધટી કરી નાખવું તે વર્ણ્યમ્બા જાતિ અને અવર્ણ્યમ્બા જાતિ નામે અસદ્ગતર રૂપ જાતિના બેદ કહેવાય છે. એટલે-વર્ણ્યના ધર્મ અવર્ણ્યને લાગુ પાડવા તે વર્ણ્યમ્બા જાતિ અને અવર્ણ્યના ધર્મ વર્ણ્યને લાગુ પાડવા તે અવર્ણ્યમ્બા જાતિ કહેવાય છે

અવસરસંજ્ઞિતિ—પ્રતિકલ્પનીમૂતશિષ્ય જિજ્ઞાસાનિરૂપા અનન્તરલ્પક વ્યમ્મરસંજ્ઞિતિ । અર્થના નિરૂપણમાં પ્રતિબંધક જે શિષ્યની જિજ્ઞાસા, તે જિજ્ઞાસા નિરૂપિત થયે, જે પછી વક્તવ્યપણું છે, તેને ‘અવસર મંગતિ’ કહે છે. જેમ-અનુમાનના નિરૂપણ પછી અવસર સંગતિ વડે ઉપમાનનું નિરૂપણ છે. તેમાં, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની કાર્યરૂપતા સમવ્યાપ્તિજ્ઞાન રૂપ અનુમાન વિષે છે, તેમ આદર્યજ્ઞાનરૂપ ઉપમાન વિષે પણ છે; માટે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના નિરૂપણ પછી અનુમાન અને ઉપમાન બન્નેનું નિરૂપણ પ્રાપ્ત થયું; તેમા ઉપમાનની

અપેક્ષાએ કરીને અનુમાન પ્રમાણ ધણા વાદી-ઓને મંમત છે. માટે પ્રત્યક્ષનિરૂપણની પછી શિષ્યની પ્રથમ અનુમાન વિષેજ જિજ્ઞાસા થાય છે. શિષ્યની એ અનુમાન વિષયક જિજ્ઞાસા ઉપમાનના નિરૂપણમાં પ્રતિબંધક થાય છે. એ જિજ્ઞાસા અનુમાનનું નિરૂપણ કાર્યથી નિરૂપિત થઈ જાય છે, અને તે પછી ઉપમાનનુંજ વક્તવ્યપણું પ્રાપ્ત થાય છે. માટે અનુમાન નિરૂપણ પછી અવસર મંગતિ વડે ઉપમાનનું નિરૂપણ મલવે છે.

અવસ્થાગ્રાનત્વમ્—ઘટાદ્યવચ્ચિત્તત્તૈતન્યા-વરકરત્વમ્ । ઘટ આદિથી અવચ્ચિન્ન ને ચૈતન્ય તેને આગ્રહાદન કરનાર જે અગ્રાનત્વ તે.

અવસ્થાત્રયમ્—જમત, રવમ્ અને સુપુષ્પિને વેદાન્તીઓ અવસ્થાત્રય અથવા ત્રણ અવસ્થાઓ કહે છે.

અવસ્થાપટકમ્—જમત, રવમ્, સુપુષ્પિ, મૂર્છા, મરણ અને સમાધિ, એ છ અવસ્થા. વળી-શિશુત્વ, બાલ્ય, કૌમાર, કૈશોર, યૌવન અને વૈદક્ય, એ પણ છ અવસ્થાઓ કહેવાય છે.

અવાન્તરત્વમ્—પ્રથાનાન્ત.પાતિત્વમ્ । મુખ્ય વિષયની અદર જે આવી જતું હોય તે ‘અવાન્તર’ કહેવાય છે.

અવાન્તરપ્રલયઃ—સર્વાર્થદ્રવ્યખસોડવાન્તર-પ્રલયઃ । દ્વચણકરૂપ પૃથ્વી વગેરેથી તે મહાન્ પૃથ્વી વગેરે પર્યંત જેટલાં પૃથ્વી વગેરે રૂપ કાર્મ્ દ્રવ્ય છે, તે સર્વ કાર્મ્ દ્રવ્યોનેા ખ્વંસ (નાશ) તે ‘અવાન્તર પ્રલય’, પૃથ્વી, વગેરે એટલે પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ જાણવાં. અવાન્તર પ્રલયમાં ગુણ અને કર્મનો નાશ થતો નથી, પણ તે પરમાણુ-ગત રહે છે.

અવાન્તરવાન્યમ્—તત્ત્વપદાર્થાન્યતરોધક-વાક્યમ્ । તત્ત્વ અને દ્રમ્ એ બે પદાર્થોમાંથી ગમે તે એક પદાર્થનું બોધક વાક્ય. ૨. મહાવાક્યની અંતર પ્રવિષ્ટ જે વાક્ય તે.

અવાપ્તિ—સ્વાધીનાચારણમત્તમ્ । રાધીન ઉચ્ચારણ યોગત્વ

અવિષ્ટપરિણામ—અધિક્ષાનમા વિમ્બ યથા વિના જે પરિણામ થાય તે જેમ-સોનું કાચમ ગ્લા છતાં તેના કડા, કુડા, કડી, વગેરે પરિણામ થાય છે, અથવા—જેમ બ્રહ્મા વિમ્બ યથા વિના તેમા વિવર્તરૂપે જગત્ લાસે છે એ અવિષ્ટ પરિણામ કહેવાય છે

અવિગીતત્ત્વમ્—અવિનિશ્ચયનુચિત્ત્વમ્ । બળવાન અનિષ્ટનું જે અનિષ્ટપણું તે અરિ ગીતત્વ ૨ પ્રસ્તપણું

અવિગીતાચાર—અનિષ્ઠ આચાર ૨ જે આચાર નરમદિષ્ટ બળવાન અનિષ્ટને ન ઉત્પન્ન કરે એવો હોઇને વાગોદિષ્ટ ઇષ્ટના સાધનરૂપ હોય તે અવિગીતાચાર કહેવાય છે

અવિજ્ઞાતાર્થ—પરિપત્તિગચ્છોધપ્રવાન પદપ્રયાગ । જે પદથી પરિપત્તિ પુરૂષને તથા પ્રતિવાદી, પુરૂષને અર્થનો બોધ ન થાય, એવો પદનો જે પ્રયોગ છે, તેનું નામ અવિજ્ઞાતાર્થ છે તેમા જે પદોનો અન્વય કિન્ન હોય, તથા જે પદનો અર્થ અપ્રસિદ્ધ હોય, તથા જે પદ અતિશયિતાથી ઉચ્ચારણ કર્યું હોય, તે પદ પરિપત્તિપુરૂષને તથા પ્રતિવાદીને બોધનુજનન હોતું નથી એવા પદના પ્રયોગનું નામ અવિજ્ઞાતાર્થ છે

અવિદ્યા—આવરણશક્તિ પ્રધાન અજ્ઞાન તે અવિદ્યા

૨ સ્વાધ્યયવ્યામાહરકા અવિદ્યા । પોતાના આશ્રયને જે મોહની પ્રાપ્તિ કરે તે અવિદ્યા

૩ રજસ્તમોમિભૂતમગ્નિસત્ત્વપ્રવાના અવિદ્યા । (એટલે રતેગુણ તથા તમોગુણથી અભિભૂત) મત્તગુણ જેમા પ્રધાન છે એવા અજ્ઞાનને અવિદ્યા કહ છે (અજ્ઞાન શબ્દ જુઓ)

અવિદ્યા (પાતળનમતે) અતસ્મિન્નુચિદ્ધ રવિદ્યા । તદ્ભાવથી રહિત પદાર્થમા જે તદ્

ભાવ જુદિ છે, તેનું નામ અવિદ્યા તે બે પ્રમન્ની છે (૧) કાર્યાવિદ્યા અને (૨) કારણાવિદ્યા

૨ પાત્ત કતેશમાનો પટેલો કતેશ એનેજ તુલ્ય વિદ્યા કહે છે આ અવિદ્યા ચાર પ્રકારની છે—

(૧) અનિત્યમા નિત્યત્વ જુદિ જેમ, બ્રહ્મનોકાદિ અનિત્ય છે તેને નિત્ય માનવા

(૨) અશુચિમા શુચિત્વમદિ જેમ—દેહાદિ અશુચિ છે તેને શુચિ માનવા

(૩) દુષ્ણ અને તેના માધનોમા મુખમુદિ તે મુખસાધનત્વ જુદિ જેમ સ્ત્ર (માળા), ચંદન, વનિતાદિ

(૪) અનાત્મામા આત્મત્વમુદિ જેમ, દેહાદિમા

અવિદ્યાદ્વયમ્—બે પ્રકારની અવિદ્યાઃ (૧) મૂનાવિદ્યા અને (૨) તુનાવિદ્યા

અવિદ્યાર્પણાણિ પચ્ચ—અવિદ્યાના પાત્ત પર્વ વિભાગ—તમો મોહો મહામોહસ્તામિલો હ્યન્વસક્ક ॥ (૧) તમ, (૨) મોહ, (૩) મહા-મોહ, (૪) તામિષ્ઠ, અને (૫) અધતામિષ્ઠ.

અવિદ્યાવૃત્તિરૂપ ચિપર્યય । સાક્ષાદ-વિચોપાદનાશક્તિ જેનું આક્ષાત્ ઉપાદાન અવિદ્યા છે એવી વૃત્તિ તે અવિદ્યાવૃત્તિ, એ અવિદ્યા-વૃત્તિએ કરેતું જે ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન તે અવિદ્યાવૃત્તિરૂપ વિષયધ-જેમ-હાંપમા રૂપાનું જ્ઞાન, ઇત્યાદિ

અવિનામાવ—આપ્તિ ૨ અબધ માત્ર ૩ અવેશ વૃત્તિત્વ

૪ વ્યાપ્તિનિષ્ઠવ્યાપકનિસ્પિતધર્મ । વ્યાપક વડે નિરૂપિત એવો વ્યાપ્તમા ગ્રહેયો ધર્મ. જેમ-વ્યાપક જે અગ્નિ તેનાથી નિરૂપિત એવો વ્યાપ્તિરૂપ ધર્મ વ્યાપ્તરૂપ ધૂમમા ગ્રહેયો છે

અતિરોધ—બ્રહ્મસૂત્રના બીજા અધ્યાયનું નામ શ્રુતિથી વિરોધી એવા રમ્ભિત, પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનાદિ પ્રમાણો આભાસરૂપ છે,

માટે વેદાન્ત વાક્યોના સમન્વયમાં તે સ્મૃતિ વગેરે વિરોધી ન હોવાં તેને અવિરોધ કહે છે.

અવ્યભિચારઃ—નિયમ.

અવ્યયઃ—ન વિયતે વ્યયો (વિનાશો) ધર્મતઃ સ્વરૂપતોઽવ્યયવતો અસ્ય સઃ । જે પદાર્થના ધર્મનો, સ્વરૂપનો કે અવયવનો નાશ નથી થતો તે પદાર્થ અવ્યય કહેવાય.

અવ્યયઘટિતત્વમ્—વ્યવહારાભાવત્વમ્ । અંતરાય વગરનું જેમ—‘અવ્યયઘટિત પૂર્વક્ષણ’ એટલે જે ક્ષણની વાત કરતા હોઇએ તેની પહેલાંનીજ પૂર્વક્ષણ; એ બંને ક્ષણો વચ્ચે કંઈ છેદ’ કે વ્યવધાન ન બેઠે.

અવ્યાપ્તિ—લક્ષ્યૈકદેશરૂપિત્વમવ્યાપ્તિઃ । પોતાના લક્ષ્યના એક દેશમાં (ભાગમાં) લક્ષણનું જે ન હોવાપણું તે અવ્યાપ્તિ દોષ કહેવાય છે. જેમ—કોઇ માણસે ગાયનું લક્ષણ કરતાં કહ્યું કે ‘જે કપિલા (રાતા રંગની) હોય તે ગાય.’ હવે ગાયનું કપિલત્વ લક્ષણ બધી ગાયોમાં હોતું નથી પણ કોઇક ગાયમાંજ હોય છે. માટે એ લક્ષણ પોતાના લક્ષ્યરૂપ ગાયમાત્રમાં ન વર્તેતાં તેના એક દેશરૂપ કોઈક ગાયમાં વર્તે છે, માટે એ લક્ષણ અવ્યાપ્તિ દોષવાળું છે.

૨. લક્ષ્યરૂપિત્વે સતિ લક્ષ્યતાવચ્છેદક સમાનાધિકરણત્વગતાભાવપ્રતિયોગિત્વમ્ । જે લક્ષણ લક્ષ્યમાં હોઇને લક્ષ્યતાનું જે અવચ્છેદક સમાનાધિકરણ તેમાં જે લક્ષણના અત્યંતાભાવનું પ્રતિયોગિપણું રહેતું હોય તે અવ્યાપ્તિ કહેવાય. આ વાત દષ્ટાન્ત વિના કીક સમગ્ર નહિ, માટે ધારો કે ‘કપિલત્વ’ એ ગાયનું લક્ષણ છે. એ લક્ષણ કપિલા ગાયમાં હોઇને, લક્ષ્યતા જે ગૌત્વ, તેનું અવચ્છેદ સમાનાધિકરણ જે સ્વેત ગાય, તેમાં રહેલો કપિલત્વનો જે અત્યંતાભાવ, તેનું પ્રતિયોગી જે કપિલત્વ, તે જે લક્ષણમાં હોય તે અવ્યાપ્તિ દોષવાળું લક્ષણ છે.

અવ્યાપ્યત્વમ્—અવ્યાપ્યાભાવાદ્વૃત્તિત્વમ્ । અવ્યાપ્યના અભાવવાળા પદાર્થમાં રહેવાપણું.

અવ્યાપ્યવૃત્તિગુણઃ—જે શુણ પોતાના આશ્રયરૂપ દ્રવ્યના કોઈક દેશમાં રહે અને કોઈક દેશમાં ન રહે. તે જેમ—શબ્દશુણ આકાશરૂપ વિષુ દ્રવ્યનો આશ્રિત છતાં પણ આકાશના કોઈ ભાગમાં હોય છે. અને કોઈ ભાગમાં નથી હોતો, માટે શબ્દ એ અવ્યાપ્યવૃત્તિ શુણ છે. (સર્વભૂત દ્રવ્યોના સંયોગવાળા પદાર્થને વિષુ કહે છે.)

અવ્યાપ્યવૃત્તિત્વમ્—સ્વાત્યંતાભાવસમાનાધિકરણત્વમવ્યાપ્યરૂપિત્વમ્ । સ્વ એટલે શબ્દાદિક અવ્યાપ્યવૃત્તિ શુણનું પોતાના અત્યંતાભાવની સાથે જે સમાનાધિકરણપણું તે શબ્દાદિમાં અવ્યાપ્ય વૃત્તિત્વ છે. જેમ—એકજ વિષુ આકાશમાં ભેરી અવચ્છિન્ન પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દનો, તેજ આકાશમાં રહેલા ઘટાદિ અવચ્છિન્ન પ્રદેશમાં અત્યંતાભાવ રહે છે. તે પોતાના અત્યંતાભાવ સાથે શબ્દશુણનું સમાનાધિકરણ કહેવાય. એવું સમાનાધિકરણત્વ એ અવ્યાપ્ય વૃત્તિત્વ કહેવાય છે.

૨. જે બે દ્રવ્યોના સંયોગ થાય, તે બે દ્રવ્યોના થોડાક ભાગમાં તે સંયોગ રહેતો હોય, અને થોડાક ભાગમાં સંયોગનો અભાવ રહેતો હોય (અર્થાત્ સંયોગ ન રહેતો હોય), એવા સંયોગને અવ્યાપ્યવૃત્તિ કહે છે. જેમ—વૃક્ષ અને વાનરનો સંયોગ અવ્યાપ્યવૃત્તિ છે. કેમકે વૃક્ષની ડાળ સાથે તેનો સંયોગ છે, પણ મૂળ સાથે નથી.

અવ્યુત્પન્નત્વમ્—પદજ્ઞાનરહિતત્વમ્ । આ પદનો આ અર્થ છે, એવા પ્રકારના જ્ઞાન વિનાના હોવાપણું.

અશાસ્ત્રીયદૈત્તમ્—કામકોષાદિદૈત્ત એ અશાસ્ત્રીય દૈત્ત કહેવાય છે. કેમકે એ દૈત્ત ‘જ્ઞાન’ નું વિધાતક છે. (શાસ્ત્રીય દૈત્ત શુરુ શાસ્ત્રાદિક છે; તે ‘જ્ઞાન’ નું સાધક છે.)

અગુરુકૃત્ત્વકર્મ—પુણ્ય પાપરહિત કર્મ (એ રૂપ યોગીઓનુંજ હોય છે.)

અનુચિત્વમ્—નિર્વિદ્યમાનના પ્રયોગનો ધર્મ-વિરોધઃ । વૈદિક કર્મ કરવાની અભિપ્રાયતાનો તેનું એવો કોઈ એક પ્રકારનો ધર્મ. (જેમ-અતઃ વગેરે.)

અનુદ્વિત્યમ્—વ્યાસર્ણાન્વિધાનનુગતિત્વમ્ । વ્યાસર્ણાદિમાં કહેવાં લક્ષણને અનુમત્તું જે (પદ કે વાક્યાદિ) ન દોષ, તેમાં સંશો જે દોષ તે અનુદ્વિત્ય.

૨. નાગનિષિદ્ધાનુદ્વિત્યમ્ । શાસ્ત્રે નિષિદ્ધ કરેલા કાર્યના કર્તા હોવાપણ.

અનુદ્વિઃ—કર્તૃદ્વિષ્ણુઃ સર્વાનામદેવાપદવાં જોપવિરોધઃ । (દેમાદિ) પનાદિ કર્મના કર્તા અને તેને માટે આજીવુ જે દ્રવ્ય (અમ્મી-માદિત્ય) વગેરે, તેને સ્પર્શ કરવાની અભિપ્રાયનાને સંપાદન કરનારો કોઈક દોષ વિરોધ ત અનુદ્વિ, (જેમ દેમાદિમાં કહેવું છે.)

અનુભવામ્ભના-અનુદ્વિયામ્ભના—નિષિદ્ધ-નિષિદ્ધતાવિચારમત્તત્ત્વદ્વારાતત્ત્વસમ્પરચ્ચા । આ લક્ષણમાં ચાર વાતો કહી છે: (૧) નિષિદ્ધ એટલે અકરમાત્ કામદો, બિલાડું વગેરે જોઈ જાય તે; (૨) નિષિદ્ધમ એટલે તરણાં તોડવાં, ભોંય પર લીટા કરવા, પોતાના અંગ ઉપર તાલ વગાડવા, છત્યાદિ; (૩) નિષિદ્ધાવિદ્યા એટલે શ્રીચિંતાદિ; અને (૪) નિષિદ્ધ કર્મ એટલે પલાંડુ બ્રહ્માદિ. એ ચારના સંસ્કાર, તથા તેથી પણ પહેલાં પૂર્વ જન્મે કરેલાં કર્મનાં ફળ જે જન્માન્તરમાં મળ્યાં હોય-જેવાં કે નરકવામાદિ-તેના સંસ્કારો, એ અશુભ વાસનાનાં ઉદા-દરજો છે. એનેજ અનુદ્વિ વાસના પણ કહે છે.

અશૌચમ્—વિદિતવર્માનધિગારિત્વસમ્પાદ-વત્ત્વમ્ । વિદિત કર્મ કરવાને અનધિકારી-પણું સંપાદન કરનાર તે અશૌચ કહેવાય.

અથદ્વા—ગુરુનાશ્રિવદિદ્વર્થે દ્વમેવં ન મત્ત્વેવેતિ વિપર્યયવુદ્ધિઃ । ગુરુ અગર શાસ્ત્રે ઉપદેશ કરેલા અર્થમાં ‘આ તો એમ નજ દોષ’ એવી અવગણી વુદ્ધિ તે અથદ્વા.

અષ્ટાદ્વયોગઃ—આઠ અંગ (સાધન) જે યોગનાં છે તે અષ્ટાંગ યોગ કહેવાય છે.

ને આઠ સાધનઃ—(૧) ધર્મ, (૨) નિયમ, (૩) આમન, (૪) પ્રાણાયામ, (૫) પ્રત્યાહાર, (૬) ધ્યાન, (૭) ધ્યાન, અને (૮) મહાધિ.

અમંમનિઃ—મનિકામ્યમાધ્યમ્યમન નિરંદે મનગિ નિર્વિરુપસમાધ્યવસ્થા । જ્ઞાનની સાત જુમિકાઓમાંની પાંચમી જુમિકા. મનિકામ્ય મહાધિના અધ્યાયાર્થો રોકાયલા મનમાં નિર્વિકલ્પ મહાધિની અવસ્થાને ‘અમંમનિ’ કહે છે. આ અવસ્થામાં મુગ્ધમિતી પેડે બેઠા-દિનું વિમરણ થવાથી એને મુગ્ધમિ પણ કહે છે. આ અવસ્થામાંથી ચોગી પોતાની મેળે વ્યુત્થાનને પામે છે (અમત થાય છે.)

અમંમર્ગામ્ભઃ—અમંમર્ગ એટલે જાણ મદાનુ અથવા પ્રતિબદ્ધનું મદાનુ; તેનો અભાવ એટલે જાણનું મદાનુ ન કરવું અથવા પ્રતિબદ્ધનું મદાનુ ન કરવું તે અસંમર્ગામ્ભ કહેવાય. એ પદાર્થના જોડના અજ્ઞાનને પણ અમંમર્ગામ્ભ કહે છે.

અમતરચ્ચાતિ—અમતઃ (શત્યસ્ય) દુરા-પક્ષસ્ત્વદાવાંસરંગ જ્ઞાનમ્ । અન્યવાદી માધ્યમિક જોડોને મતે જાતા, જ્ઞાન, જ્ઞેય, એ સર્વ અસત છે, એટલે વાંઝણીના છાંકરાની પેઠે તેમનું અસ્તિત્વજ નથી. એ રીતે અસત છોપમાં અમત રૂપાનું જ્ઞાન ઉપજે છે, માટે તેને ‘અમતરચ્ચાતિ’ કહે છે.

૨. દ્વિત્વાક (તાંત્રિક વગેરે) ને મતે છોપ વગેરે વ્યવહારિક પદાર્થ અસત ના, પણ છોપમાં જે રૂપું જોવાય છે, તે અસત છે. માટે ‘આ રૂપું’ એવું જ્ઞાન અસત રૂપાને વિષય કરે છે, અને છોપનું જ્ઞાન થવા પછી, અમતે છોપમાં અસત રૂપું પ્રતીત થયું-અમતે છોપમાં રૂપું દેખાયું તે અમત હતું-એવો અનુભવ થાય છે, માટે એ અમત રચ્ચાતિ કહેવાય છે.

અસત્યત્વમ્—વસ્તુસ્વભાવવિરોધિયમંત્વમ્ । જે વસ્તુનો જે ધર્મ છે, તેનાથી વિરોધી ધર્મ ને વસ્તુમાં જાનવાપણું તે અસત્યત્વ.

અસત્ત્વમ—સર્વદેશકાલસંધિનિષેધપ્રતિયોગિત્વમ્ । સર્વ દેશ અને સર્વ કાળના સંબંધવાળા પદાર્થના અભાવનું જે પ્રતિયોગીપણું તે. (વે. સિ. શ્લેષ.)

૨. ક્વચિદપ્યધિકરણે સત્ત્વેનાપ્રતિયમાનમ્ । કોઇ પણ અધિકરણમાં સત્પણા વડે ન જણાવાપણું. (અદ્વૈતદીપિકા.)

૩. સદ્વૈલક્ષણ્યે સત્પરોક્ષપ્રતીતિ વિપયત્વમ્ । સત્પરી વિલક્ષણ છતાં અપરોક્ષ પ્રતીતિનો વિપય હોવાપણું. (અદ્વૈતસિદ્ધિ.)

૪. પ્રાગભાવપ્રતિયોગિત્વમ્ । જે પ્રાગભાવનું પ્રતિયોગી હોય તે અસત્. (ન્યા.)

અસત્ત્વાપાદકાચરણમ્—(વૃત્ત્યઃ) નાસ્તીત્યસત્ત્વાપાદનપ્રયોજનીમત્તમાચરણમ્ । જે આવરણ (કૃતસ્થ) નથી એવી રીતે (કૃતસ્થનું) અસત્ત્વ સ્થાપિત કરવામાં હેતુબદ્ધ થાય છે તે

૧ અસદાચરણમ્—‘કૃતસ્થ નથી’ એવા પ્રકારનું આવરણ તે. (આવરણ જે પ્રકારનું છે: (૧) અભાનાવરણ અને (૨) અસદાવરણ તેમાંથી અસદાવરણનો અર્થ ઉપર કબ્જો છે. ‘અભાનાવરણ’ નો અર્થ તે શબ્દમાં જોવો.)

૨ અસદુત્તરમ્—સ્વવ્યાપાતકમુત્તરમ્ । પોતાનો પક્ષનું જ ખંડન કરે એવો ઉત્તર તે અસદુત્તર કહેવાય.

૪ અસન્દેહુઃ—માધ્યમી સિદ્ધિ ન કરે એવો હેતુ,

અસમવાયિકારણમ્—જે પદાર્થ જે કાર્યના સમવાયી કારણમાં મમવાય સંબંધે કરીને, અથવા સ્વાશ્રય મમવાય સંબંધે કરીને રહેતો થકા તે કાર્યનો જનક થાય છે, તે પદાર્થ છે કાર્યનું અમમવાયી કારણ કહેવાય છે. જેમ—

ઉદા૦ (૧) તંતુઓનો મયોગ પટરૂપ કાર્યનું અસમવાયી કારણ કહેવાય છે. તંતુઓ દ્રવ્ય છે અને મયોગ ગુણ છે. મારે તંતુ એ મયોગનું સમવાયી કારણ છે. અને ગુણ એ કોઈનું સમવાયી કારણ હોઈ

શકે નહિ, પણ અસમવાયી કારણ જ હોય છે, મારે પટરૂપ કાર્યનું મયોગરૂપ ગુણ એ અસમવાયી કારણ છે. લક્ષણ આ રીતે થોડે છે:—પટરૂપ કાર્યનો તંતુરૂપ સમવાયી કારણમાં મયોગગુણરૂપ પદાર્થ સમવાય મંબંધથી રહેતો છે, અને તેવી રીતે રહેતો હોઈને પટરૂપ કાર્યનો જનક થાય છે. મારે મયોગ એ પટનું અમમવાયી કારણ છે.

ઉદા૦ (૨) જેમ તંતુઓમાં રૂપાદિક ગુણ, પટગતરૂપાદિત ગુણોના સમવાયી કારણરૂપ પટમાં, સ્વાશ્રય મમવાય સંબંધ વડે રત્તા છે; અને એવી રીતે રહીને પટના રૂપાદિક ગુણોના જનક થાય છે, મારે તંતુઓના રૂપાદિક ગુણ પટના રૂપાદિક ગુણોનું અસમવાયી કારણ કહેવાય છે. જો એમ્ને તંતુના રૂપાદિક ગુણ, તેનો આશ્રય તંતુઓ. તેનો મમવાય મંબંધ પટ માથે, એ પટમાં તંતુઓના સ્વેતાદિક ગુણો રહેતા છે અને ત્યાં રહીને પટના સ્વેતાદિક ગુણોના જનક થાય છે, મારે તંતુના રૂપાદિક ગુણ પટના રૂપાદિક ગુણનું અમમવાયી કારણ છે. આવી રીતે પરંપરા મંબંધે કરીને તંતુના ગુણોની પટમાં રિથિતિ સભવે છે.

૨. સમવાયસ્વસમવાયિતમવાદાન્તરસમ્બન્ધેન સમવાયિકારણે પ્રત્યાસન્નત્વે ગતિ જ્ઞાનાદિમિતત્ત્વે સતિ કારણમમવાયિકારણમ્ । જે પદાર્થ જે કાર્યના સમવાયી કારણ વિષે મમવાય મંબંધ વડે રહેતો હોઈને, તથા આત્માના નાનાદિક વિશેષ ગુણોથી ભિન્ન હોઈને, જે કાર્યના પ્રતિકારણ હોય છે, તે પદાર્થ તે કાર્યના પ્રતિ અમમવાયી કારણ કહેવાય છે. આવું લક્ષણ કરવાથી અમમવાયી કારણના એ વિભાગ સિદ્ધ થાય છે. તેમાં એક—અમમવાયી કારણ તો પોતાના કાર્યના સમવાયી કારણમાં સમવાય સંબંધથી રહીને તે કાર્યનું જનક થાય છે; અને બીજું અમમવાયી કારણ તો પોતાના કાર્યના સમવાયી કારણમાં સ્વઅમવાયી સમવાય સંબંધથી રહીને તે કાર્યનું

જનક થાય છે. એમાંથી પહેલા અસમવાયિ કારણનું ઉદાદરણ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) પહેલું અસમવાયિ કારણ:—
જેમ તંતુઓનો સંયોગ પટરૂપ કાર્પના મમવાયિકાગ્નરૂપ તંતુઓ વિશે સમવાય મંબધે કરીને રહે છે; અને તે તંતુઓનો સંયોગ જાનાદિ ગુણોથી ભિન્ન પણ છે; વળી તંતુઓનો પરસ્પર સંયોગ થયા વિના પટની ઉત્પત્તિ પણ થતી નથી, માટે એ તંતુ સંયોગ પટનું અમમવાયિ કારણ કહેવાય છે. બીજા ઉદાદરણ:—

કપાસોનો સંયોગ ઘટનું અસમવાયિ કારણ છે.

એ પરમાણુઓનો સંયોગ હથણીનું અમમવાયિકારણ છે.

ત્રણ હથણીઓનો સંયોગ ગથણીનું અમમવાયિકારણ છે.

નર્વ જન્ય દ્રવ્યો પ્રતિ અવયવોનો સંયોગ એ અસમવાયિકારણ છે.

પાકજ રૂપાદિકોનું તેજઃસંયોગ અસમવાયિ કારણ છે.

ક્રિયાનું અભિધાનાખ્ય સંયોગ તથા નોદનાખ્ય સંયોગ અસમવાયિ કારણ છે.

સંયોગ, વિભાગ અને વેગ, એ ત્રણનું ક્રિયા અમમવાયિકારણ છે.

આઠ અધ્યંદનરૂપ ક્રિયાનું દ્રવત્વ અસમવાયિ કારણ છે.

હિતીયાદિક પતનનું તથા હિતીયાદિક સ્પંદનનું (ટપકવાનું કે ઝરવાનું) વેગ એ અમમવાયિ કારણ છે.

સંયોગજ સંયોગનું સંયોગ અસમવાયિ કારણ છે

વિભાગજ વિભાગનું વિભાગ અસમવાયિ કારણ છે.

હિત્તાદિ સંખ્યાનું એકત્વ સંખ્યા અમમવાયિ કારણ છે.

દ્વિપૃથક્તાદિ પૃથક્ત્વનું એક પૃથક્ત્વ અસમવાયિ કારણ છે.

ચખ્ખનું સંયોગ, વિભાગ, ચખ્ખ, એ ત્રણ અમમવાયિ કારણ છે.

જાનાદિક ગુણોનું આત્મમનઃ સંયોગ અમમવાયિ કારણ છે.

૨. છીલ્લું અમમવાયિ કારણ:—

પટાદિક અવયવીઓ વિશે રહેલા જે રૂપ, રંગ, ગંધ, ગુણ, એકત્વ સંખ્યા, પરિમાણ, એક પૃથક્ત્વ, ગુરુત્વ, દ્રવત્વ, રેનેદ, ગિયતિ-ગ્રથાપક, એ ગુણો છે. એનેજ કારણ ગુણોત્પન્ન કરે છે. ('કાગળ ગુણોત્પન્ન' ચખ્ખ ગુણો.) તે પટાદિ અવયવીમાં રહેલા રૂપાદિક ગુણોનું તંતુ આદિક અવયવોના ગુણજ યથાક્રમે અમમવાયિ કારણ હોય છે. દરે તે રૂપાદિક અમમવાયિ કારણરૂપ પટાદિ કોમાં તે તંતુઆદિક અવયવોના રૂપાદિક ગુણ સમવાય સંબધે કરીને રહેતા નથી, પણ તંતુ આદિકના રૂપાદિ ગુણ રવ-સમવાયિ મમવાય સંબધે કરીનેજ તે પટાદિક અવયવીઓમાં રહે છે. (અર્હાઆ 'રવ' ચખ્ખ વડે તંતુ આદિક અવયવોના રૂપાદિ ગુણ મમજવા.) તે રૂપાદિક ગુણોનું મમવાયિ કારણ જે તંતુ આદિક અવયવ છે, તે તંતુ આદિક અવયવો વિશે તે પટાદિક અવયવી સમવાય સંબધે કરીને રહે છે. એ પ્રકારે તે પટાદિક અવયવીઓ વિશે સ્વમમવાયિ મમવાય સંબધે કરીને રહેલા તે તંતુ આદિક અવયવોના રૂપાદિક ગુણ, તે પટાદિ અવયવીઓના રૂપાદિ ગુણોના યથાક્રમે જનક થાય છે, તથા તે જાનાદિક ગુણોથી ભિન્ન પણ છે. માટે તંતુ આદિક અવયવોના રૂપાદિક ગુણ પટાદિક અવયવીઓના રૂપાદિક ગુણોનું અસમવાયિ કારણ કહેવાય છે.

પટના અમમવાયિ કારણના લક્ષણની તુરી, તંતુ સંયોગાદિક, નિમિત્ત કારણમાં અતિવ્યાપ્તિ થાય છે, તથાપિ જેમ અસમવાયિ

કારણના સામાન્ય લક્ષણમાં 'જ્ઞાનાદિ કોથી ભિન્નત્વ'નો નિવેશ કર્યો છે, તેમ પદાર્થના અસંભવાયિ કારણમાં 'તુરી' તંતુ સંયોગાદિથી ભિન્નત્વ'નો નિવેશ કર્યો. અર્થાત્-પદસમવાયિ-કારણે સમવાયસમ્બન્ધેન પ્રત્યાસન્નત્વે સતિ તુરીતંતુસંયોગભિન્નત્વે સતિ પદકારણ પચ-સમવાયિ કારણમ્ । એટલે, જે પદાર્થ પદના સમવાયિ કારણમાં (તંતુઓમાં) સમવાય સંબંધથી રહેલા (સંયોગ) હોઈને, તથા તુરી (કાંકેલા) તંતુ સંયોગથી ભિન્ન હોઈને પદતંતુ કારણ થાય, તે પદતંતુ અસંભવાયિ કારણ કહેવાય આવું લક્ષણ કયું.

અસંપ્રજ્ઞાતસમાધિ:—સર્વ વૃત્તિઓના નિરોધરૂપ મહાધિ અથવા જેમાં ધ્યેય વસ્તુની પણ રૂપિતિ રહેતી નથી તે.

અસમ્યવચ્ચ:—(જાતિબોધવદોષ):—પ્રતિયોગિતાનુયોગિતાન્યતરસમ્બન્ધેન સમવાયામાવોડસમ્બધઃ પ્રતિયોગિતા મંબંધે કરીને અથવા અનુયોગિતામંબંધે કરીને જે સમવાયનો અભાવ છે તેતું નામ અસંબંધ જેમ-પૃથ્વી આદિક દ્રવ્યો વિષે ગુણ તથા કર્મ સમવાય સંબંધે કરીને રહે છે. તે ગુણકર્મના સમવાયના તે ગુણકર્મ પ્રતિયોગી છે, અને પૃથ્વી આદિક દ્રવ્ય અનુયોગી છે. માટે એ ગુણકર્મના સમવાય પ્રતિયોગિતા સંબંધ વડે પૃથ્વી આદિક દ્રવ્યોમાં રહે છે. પરંતુ સમવાય અને અભાવ એ એ પદાર્થો પોતે દ્રાષ્ટ પદાર્થમાં સમવાય સંબંધથી રહેતા નથી, તેમ સમવાય અને અભાવમાં બીજો દ્રાષ્ટ પદાર્થ સમવાય સંબંધથી રહેતા નથી. માટે સમવાય અને અભાવ બન્ને તે સમવાય નાં પ્રતિયોગી નથી તેમ અનુયોગી પણ નથી. એ રીતે તે સમવાય અને અભાવમાં પ્રતિયોગિતા મંબંધથી કે અનુયોગિતા સંબંધથી જે સમવાયનો અભાવ છે, તેતું નામ અસંબંધ છે. એ અસંબંધ દોષજ તે સમવાયત્વ તથા અભાવત્વના જાતિપણમાં આધક છે.

૨. પરસ્પરમન્વયાભાવ: । પરસ્પર અન્વયનો અભાવ તે.

અસમ્ભવ:—લક્ષ્યમાત્રાટિતિત્વસમ્ભવ: । જે લક્ષણ પોતાના લક્ષ્યમાત્રમાં રહેતું હોય તે લક્ષણ અસંભવ દોષવાળું જાણવું. જેમ, જેને એક ખરી હોય ને ગાય. 'એવું લક્ષણ ગાયતું કરવામાં આવે તો તે અસંભવ દોષવાળું કહેવાય. કેમકે દ્રાષ્ટપણ ગાય એક ખરીવાળી હોય નહિ, માટે એ લક્ષણ ગાય માત્રને લાગુ પડતું નથી.

૨. લક્ષ્યતાવન્દેદકન્યાપનીમૂતામાવપ્રતિયોગિતમ્ । લક્ષ્યતાના અવરોધકમાં વ્યાપક રૂપે રહેલા અભાવતું પ્રતિયોગિપણ તે અસંભવ જેમ-ઉપર કહેલા ગાયના લક્ષણમાં 'ગાય' લક્ષ્ય છે, અને લક્ષ્યતા 'ગોત્વ' છે. ગોત્વતું અવરોધક 'એકશદ્ધત્વ' (શદ્ધ ખરી) છે. એ એક શદ્ધત્વના અભાવના પ્રતિયોગી એક શદ્ધત્વનો અસંભવ હોવાથી એકશદ્ધત્વ એ લક્ષણ અસંભવ દોષવાળું છે.

અસમ્ભાવના—ચલવન્નિવેયકૌટિકમંત્યાડ સમ્ભાવના । 'અમુક વસ્તુ નથી' એવો નિષેધરૂપ જે મજબૂત સંશય તે અસંભાવના કહેવાય છે, અસંભાવના બે પ્રકારની છે:—
(૧) પ્રમાણગતા અસંભાવના અને (૨) પ્રમેયગતા અસંભાવના.

અસાધારણકારણમ્—કાર્યતાતિરિક્તધર્મા-વચ્છિન્નકાર્યતાનિરૂપિતકારણતાશાલિ અસાધારણ કારણમ્ । કાર્યત્વ ધર્મથી અનિરૂપિત (ભિન્ન) જે ધર્મ છે, તે ધર્મ વડે અવચ્છિન્ન (વ્યાપ્ત-મર્યાદિત) જે કાર્યતા છે, તે કાર્યતાવડે નિરૂપિત (જણાવાયથી) જે કારણતા છે, તે કારણતાવાળો પદાર્થ અસાધારણ કારણ કહેવાય છે. જેમ કાર્યત્વ ધર્મથી અતિરિક્ત જે ઘટત્વ ધર્મ છે, તે ઘટત્વ ધર્મવડે અવચ્છિન્ન જે ઘટમાત્ર નિષ્ઠ (રહેલી) કાર્યતા છે, તે કાર્યતા વડે નિરૂપિત જે કારણતા છે, તે કારણતાવાળાં દંડ, ચક્ર, કુંડાલ, કપાલ, કપાલ-

નિર્માણ થયો છે તે. 'સંજ્ઞાદર્શ' માં એ પંદર આ પ્રમાણે ગણ્યાના છે:—“અસ્તિ ચર્મ વદ્ધ સ્નાયુઃ મજ્જા માગાધુર્યપિચ્ચ” । વિષ્ણુને વાતપિને ન છુટું મેદવ્ય શોણિતમ્ ॥ ૧ ॥ હાડકાં, મામડી, કંક, આયુ, મજ્જા, મામ. અશ્તુ, પીપા, વિષ્ટા, મત્ર, વાયુ, પિત્ત, વીર્ય, મેદ અને લોહી એ ૧૬૨.

અન્નપ્રવ્રણનિરૂપણમ્—સમ્માન્યમાન-સ્વાસ્થ્યજીવિત્તિમિત્યુત્પત્તિરૂપણમ્ । જે શ્રુતિ-ઓમાં, જે શ્રુતિઓ છવને અનુવક્ષીને કહેલી છે એવી રીતે છવના વિગતો આગય અભવનો દોષ અને તેથી કરીને બ્રહ્મનાં વિગતો અભિભવ થતા હોય ત્યાં અપ્પદ્ય બ્રહ્મવિગતવાળી શ્રુતિઓ બાકીની.

અસ્મિતા—અદ્વારવ્ય સદમાવસ્થા । અદંકાગ્ની કાગ્ણીપ મુદ્ધ અવસ્થા તે અગ્નિતા.

૨. અદ્વારવ્યવસ્થામ્ । અદંકાગ્ની ધર્મ-વાળો અધ્યાસ.

મુક્તાદામદામિમાનમ્ । શુદ્ધિ વગેરેમાં અભેદ રૂપે અભિમાન.

૪. માંખ્ય અને યોગશાસ્ત્રમાં એનેજ 'મદત્તત્વ' કહે છે.

૫. વેદાન્તીઓ એને 'આમા-ચાહંકાર' કહે છે.

૬. પાતંજલ્ય યોગશાસ્ત્રમાં કહેલા પાંચ ક્યેશમાંની બીજી ક્યેશ તે અગ્નિતા.

૭. દૃષ્ટા અને દૃશ્ય એ ૧૨૨૫૨ અત્યંત ભિન્ન છે, તે જેનું અવિદ્યારૂત 'હું છું' એ પ્રકારનું જે મિથ્યા તાદાત્મ્ય તે અગ્નિતા. (પાતં. યોગ.)

અહંકાર—અભિમાનાત્મિકાન્ત વરણતિઃ અભિમાન રૂપ અંતઃકરણની વૃત્તિ. ૨. (માંખ્ય મતે) મદત્તત્વની વિકૃતિ (કાર્ય).

અહંકારવ્યવસ્થા—અહંકારના એ પ્રકાર. અભિમાનાત્મિકા ચિત્તવૃત્તિને અહંકાર કહે

છે. તે આમાન્ય અને વિશેષ એવો એ પ્રકારનો છે, (૧) “હું” એવી સામાન્યાહંકાર વૃત્તિને આમાન્યાહંકાર કહે છે; અને (૨) ‘હું બ્રહ્મણ્ય છું, ક્ષત્રિય છું,’ ઇત્યાદિ અભિમાનાત્મિકા ચિત્તવૃત્તિને વિશેષાહંકાર કહે છે.

અહંપ્રહોપાસના—ઉપાસ્યસ્વરૂપસ્ય સ્વા-મેદન ચિન્તનમ્ । ઉપાસ્ય સ્વરૂપ અને હું એકજ છીએ એમ પોતાની માથે ઉપાસ્યનું અભેદરૂપે ચિંતન તે અહંપ્રહોપાસના.

૨. એજ રીતે ધ્યેયનું પોતાની માથે અભેદરૂપે ધ્યાન કરવામાં આવે ત્યારે તે અંપ્રહધ્યાન કહેવાય છે.

અર્હિસા—વાચ્મન વાય. સર્વભૂતાનામનમિ-દ્રોહ । મન, વાણી અને કાયા વડે પ્રાણી માત્રનું અપીડન, તેનું નામ અર્હિસા.

૨. પ્રાણવિયોગપ્રયોજરૂપાપાર્તાદિલ્લમ્ । દેહથી પ્રાણનો વિયોગ થાય એવી યોગના કરનાગ આપારથી રહિતપણું તે.

૩. અદ્યાત્મીયપ્રાણીપીડનામાયઃ । શાસ્ત્રીય વિધિથી જે પ્રાણીઓની હિંસા કરેલી છે તે સિવાય પ્રાણીને પીડા ન કરવી તે.

આકરજં તેજઃ—અનુભવ્યન્ન તેજ આકરજા પૃથ્વી અને જળ બન્ને જેનાં ઇંધન નથી તે તેજ 'આકરજ' કહેવાય છે. (આકર=ખાણું) હીંગ, મોનુ, રૂપુ, વાતુ, વગેરે એવાં તેજ છે.

આકારમૌનમ્—અવચનના પ્રમૌનમ્ । મોટેથી માત્ર બોલવું નહિ, એવું મૌન તે આકારમૌન કહેવાય.

આકાશમ્—(બૌદ્ધ મતે) આવરણનો અભાવ તે આકાશ.

૨. આવરણમાવાધિકરણમ્ । આવરણના અભાવનું જે અધિકરણ તે આકાશ.

૩. આવરણવિરોધ્યનવાશઃ । આવરણનો વિરોધી એવો અવકાશ તે આકાશ.

૪. શબ્દસમગ્રાયિકારણમાકાશમ્ । શબ્દનું જે સમવાયિ કરણ તે આકાશ.

૫. શબ્દગુણત્રમાકાશમ્ । શબ્દ જેનો ગુણ છે તે આકાશ.

આકાશગુણાઃ—(૧) સંખ્યા, (૨) પરિણામ
(૩) પૃથક્ત્વ, (૪) સંયોગ, (૫) વિભાગ,
અને (૬) શબ્દ એ છ ગુણો આકાશમાં
રહે છે. (ન્યાય મતે.)

આકાશદ્રવ્યમ્—આકાશ દ્રવ્ય એક છે,
નિત્ય છે અને વિભુ છે. આકાશને દ્રાઈ
શરીર કે વિષય નથી, પરંતુ શબ્દ ગુણને
ગ્રહણ કરનાર શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય એ આકાશનું
ઇન્દ્રિય છે.

આકાશપ્રકૃતયઃ પંચ—આકાશની પાંચ
પ્રકૃતિઓ કે આકાશના પાંચ ગુણો—જેમ—
મત્સર, ભોભ, મોહ, કામ અને ક્રોધ. દ્રાઈ
વળી રાગ, દ્વેષ, ભય, ક્ષય અને મોહ એ
પાંચ આકાશના ગુણ છે એમ કહે છે.
(સંન્યાસી.)

આકાશમેદૌ (જૈનમતે)—લોકાકાશ અને
અલોકાકાશ એમ એ પ્રકારનું આકાશ છે.
તેમાં અધોદેશ વિષે સ્થિત જે આકાશ છે તે
'લોકાકાશ' કહેવાય છે; અને ઉર્ધ્વ દેશ વિષે
સ્થિત જે આકાશ છે, તે 'અલોકાકાશ'
કહેવાય છે. લોકાકાશ એ બદ્ધ હોવાને રહેવાનું
સ્થાન છે અને અલોકાકાશ એ મુક્ત હોવાને
રહેવાનું સ્થાન છે.

આકાશલક્ષણમ્—શબ્દસમવાયિકારણમા-
નાશમ્ । શબ્દનું સમવાયી કારણ તે આકાશ.

આકાદક્ષા—યેનપદેન વિના યત્પદસ્યાનુ-
ભાવકત્વં, તત્પદેન તત્પદસમભિવ્યાહારઃ આનાદક્ષા ।
જે પદ વિના જે પદની શાબ્દબોધ જનકતા
નથી હોતી તે પદની સાથે જે તે પદનું
ઉચ્ચારણ (બોલવું) તેનું નામ આકાંક્ષા. જેમ—
'ઘટમાનય' (ધડો લાવો) એમાં ઘટ પદની
પછી ભમ્ એ વિલક્ષિતપદ છે, તેમાં ક્વણ
ઘટ બોલવાથી ઘટ વિષે કર્મતા રહેલી છે
એવો બાધ થતો નથી, માટે ઘટ પદને
પોતાનાથી અવ્યવહિત ઉત્તરવૃત્તિ ભમ્ પદની
આકાંક્ષા છે; તેમ ભમ્ પદને પણ પોતાનાથી
અવ્યવહિત પૂર્વવૃત્તિ ઘટ પદની આકાંક્ષા છે,

એજ રીતે આનય વચનમાં પણ આ જેન
પૂર્વે છે એવા ની ધાતુને પોતાની પછ
અવ્યવહિત આખ્યાત પદની આકાંક્ષા છે
તથા તે આખ્યાત પદને પણ પોતાની પૂર્વે
બા વાળા ની ધાતુની આકાંક્ષા છે. એ આકાંક્ષ
જ્ઞાન શાબ્દબોધનો હેતુ છે. અર્થાત્ બા
આદિ વિલક્ષિત પદ અવ્યવહિત ઉત્તરત
સંબંધે કરીને ઘટ આદિક પદવાળું છે, તથા
આખ્યાત પદ અવ્યવહિત ઉત્તરત્વ સંબંધે
કરીને ધાતુ પદવાળું છે. એ પ્રકારનું આકાંક્ષા
જ્ઞાન ઘટ વિષયક કર્મતા તથા આણવાને
અનુકૂળ કૃતિ, એ પ્રકારના શાબ્દબોધનો
હેતુ છે.

૨. યેનપદેન વિના યસ્ય પદરયાનવબોધાજનકત્વં
તેન તસ્ય સમભિવ્યાહારઃ આકાદક્ષા । જે પદ
વિના જે (બીજા) પદના અન્વય બોધની
ઉત્પત્તિ થતી ન હોય, તે પદની સાથે તે
બોલવું તે. જેમ—'કમાડ' એટલું કહેવાથી
અન્વયબોધ થતો નથી માટે તેની સાથે 'બંધ
કર' એ પદને બોલવું પડે છે, તે આકાંક્ષા છે.

૬. અન્વયાનુપપત્તિરાકાદક્ષા । જે પદનો જે
પદના વિના અન્વય સંભવતો નથી, તે પદ
તે પદની સમીપમાં બોલવું પડે છે તેને
સમભિવ્યાહાર કહે છે. એ સમભિવ્યાહાર તે
આકાંક્ષા. જેમ—'ધડો લાવો' એમાં બન્ને પદો
એકબીજાની આકાંક્ષા રાખે છે.

આકુંચનં (કર્મ)—અભિમુરદેશસયોગા-
સમવાયિકારણં કર્મ આકુંચનમ્ । મૂર્ત દ્રવ્યનો
અભિમુખ દેશની સાથે જે સંયોગ થાય છે,
તે સંયોગનું અસમવાયિ કારણરૂપ જે મૂર્ત
દ્રવ્યનું કર્મ છે, તેને આકુંચન કહે છે. જેમ
શરીરનાં હાથપગ વગેરે મક્રિય કરવાથી તે
અંગોનો મનિકૃષ્ટ (નજીકના) દેશ સાથે સંયોગ
થાય છે. તે સંયોગનું અસમવાયિ કારણ
હાથપગ વગેરે અંગોનું કર્મ છે; માટે હાથપગ
વગેરે અંગોનું તે કર્મ આકુંચન કહેવાય છે.

આક્ષેપ—અનુમાન, અર્થાપત્તિ, સમાન-વિત્તિવેદ્ય એવા ત્રણ અર્થ ‘આક્ષેપ’ ના થાય છે. જેમ—

(૧) મીમાંસકોને મતે—ઘટ પદની ઘટત્વ જાતિમાં સક્રિય માનીએ તો, ‘ઘટ’ પદ સાંભળનારને પ્રથમ ઘટત્વનો બોધ થયા પછી આક્ષેપથી એટલે અનુમાનથી તેને ‘ઘટ’ વ્યક્તિનો બોધ થાય છે. જેમ—“ઘટત્વ એ વ્યક્તિને આશરે રહેલું છે; જાતિ છે મારે; ઘટત્વ જાતિની પેરે.”

(૨) ભટ્ટપાદને મારે—આક્ષેપનો અર્થ અર્થાપત્તિ છે. કેમકે જેમ દિવસે નહિ બોજન કરનારા પુરૂષના શરીરનું પીનત્વ, સત્રીબોજન વિના સંભવતું નથી, મારે સત્રીબોજનની કદપના કરાવે છે; તેમ ઘટત્વ જાતિ પણ ઘટ વ્યક્તિ વિના અનુપપન્ન (અસંભવિત) હોવાથી ઘટ વ્યક્તિની કદપના કરાવે છે. એ રીતે અર્થાપત્તિરૂપ આક્ષેપવડે ઘટ વ્યક્તિનું જ્ઞાન થાય છે.

(૩) ગુરૂને મતે—આક્ષેપનો અર્થ સમાનવિત્તિવેદ્યત્વ છે, જાતિ અને વ્યક્તિ બંનેમાં જે એક જ્ઞાનની વિષયતા છે, તેને સમાનવિત્તિવેદ્યત્વ કહે છે. અર્થાત્ ઘટ પદથી એકેકે વખતે ઘટત્વ જાતિ ઘટ વ્યક્તિ બંનેનો બોધ થાય છે. મારે સમાનવિત્તિવેદ્યત્વ એવા આક્ષેપનો અર્થ છે.

૪. સ્વયમુક્તસ્યાર્થસ્ય વિચિત્રિનિમિત્તમભિસન્ધાવ પ્રતિવેધઃ આક્ષેપઃ । પોતે કહેલા અર્થનો કાંઈક લગભગ નિમિત્ત આગળ કરીને નિષેધ કરવો તે આક્ષેપ.

આશ્ચર્યતિત્વમ્—સુવર્મિન્નલે સતિ સંત્યા-લોચનપ્રત્યયત્વમ્ । સુર્ વગેરે પ્રત્યયોથી લિજ હોધને સંખ્યાબોધક પ્રત્યયપણું.

આશ્ચર્યનમ્—પૂર્વરૂત્તકચનમ્ । પૂર્વ અનેથી વાતનું કથન.

૨ સ્વયં દર્શ્યકચનમ્ । પોતે જોયેલા અર્થનું કથન.

આશ્ચર્યાપકઃ—પરોક્તસ્યાન્વયકચકઃ । ખીમએ કહેલી વાતને ખીજ જગેએ કહેનારો.

આશ્ચર્યાધિકા—અપરબ્યર્થવિધિઃ । પ્રાપ્ત થયેલા અર્થનો બોધ કરનારી વાત.

આગમપ્રમાણમ્—શાસ્ત્રપ્રમાણમ્ । શાબ્દી પ્રમાણું જે કરણ તે—શબ્દપ્રમાણ.

૨ આસોચાર્યવિપવિણીસદ્વદ્યજ્ઞાતિઃ । આપ્ત પુરૂષે કહેલા અર્થવિષયક એવી શબ્દથી હિત્વન્ન થયેલી વૃત્તિ.

આગામિકર્મ—તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી કરેલાં કર્મને આગામી કર્મ કહે છે, અથવા વર્તમાન જન્મમાં કરેલાં કર્મને પણ આગામી કર્મ કહે છે.

આચાર્ય—મતસ્થાપકઃ । કોઈ પણ મતનું સ્થાપન કરનાર.

૨ મન્ત્રવ્યાખ્યાતૃત્વ । વેદના મંત્રોની વ્યાખ્યા કરનાર.

૩ આચિનોતિ ચ શાસ્ત્રાર્થમાચારે સ્થાપયત્યપિ । સ્વયમ્પાચરણસ્તુ ત્વ આચાર્યં હિતિ સ્મૃતઃ ॥૧॥ જે શાસ્ત્રાર્થનું શોધન કરી તેનો સંગ્રહ કરે, તે શાસ્ત્રાર્થને આચારમાં મૂકે અને પોતે પણ તે પ્રમાણે આચરે તે આચાર્ય કહેવાય.

આજ્ઞા—નિશ્ચય મૂલ્યવેદઃ કૃત્યાદૌ પ્રકૃત્યર્થ-વ્યાપારઃ । પોતાનાથી હિતરતા દરજ્જાના જે ભૂત્ય વગેરે, તેમને કૃત્ય વગેરેમાં પ્રવૃત્ત કરવા મારે જે વ્યાપાર તે.

આજ્ઞાકારી—આજ્ઞાનુસારે કર્મકર્તા । આજ્ઞાને અનુસરીને કર્મનો કરનારો તે.

આજ્ઞામદ્ગ—સ્વવિષયેષુ પ્રચારામાદઃ । આજ્ઞા કરીને કહેલા એવા પોતાના વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ ન કરવી તે.

આત્મવ્યાપ્તિઃ—(વિજ્ઞાનપ્રાદીઓને મતે) વિજ્ઞાનાત્મન એવાધ્યસ્તપદાર્થાચારે માનમ્ । શરીરની અંદર રહેલું ક્ષણિક વિજ્ઞાન એ આત્મા છે. તે વિજ્ઞાનરૂપ આત્માથી ભિન્ન કોઈ અંતર-બહિર્ પદાર્થ છેજ નહિ. પણ અથા પદાર્થો તે વિજ્ઞાનના આકાર વિશેષ છે. મારે છોપમાં

જે રૂપ દેખાય છે, તે રૂપ પણ અંતર્વિજ્ઞાનનો ધર્મ છે. તે અંદરનું રૂપેન દોષના બળથી બાહ્ય હોય તેમ દેખાય છે, અને છોપિયું જ્ઞાન થવાથી 'આ રૂપ નથી' એવું જે જ્ઞાન થાય છે, તેથી કાંઈ રૂપાનો સ્વરૂપનો બાધ થતો નથી, પણ તે ડાખાંથી 'આ' એવો બાહ્ય-પણાનો નાશ થાય છે, માટે એ આત્મખ્યાતિ છે.

આત્મગોચર—આત્માને વિષય કરનારી આંતરપ્રત્યક્ષપ્રમા.

આત્મધાર્તા—વ્યાપારવંચ આત્માન સ્વય યોડમ્યુદનાદિભિઃ । ઈવેધેનેય માર્ગેણ હ્યાત્મયાતિ ય ઉચ્યતે ॥૧૧॥ જે મનુષ્ય પોતાની મેળે અગ્નિ કે જળ આદિવડે પોતાનું મૃત્યુ કરે છે, અને તે પણ નાસ્ત્રવિધિને છોડીને, ત્યારે તે આત્મ-હત્યાચારે કહેવાય છે.

આત્મજ્ઞાનમ્—અભથી અભિન્નપણાવડે પોતાના આત્માનું 'હું બ્રહ્મ છું' એવું જ્ઞાન.

આત્મત્રયમ્—ત્રણ પ્રકારનો આત્મા, જેમ, (૧) જાણનાર રૂપે અહંકારાવસ્થિત જે ચૈતન્ય છે તેને 'જ્ઞાનાત્મા' કહે છે.

(૨) મર્વે વ્યાકૃતઓમાં વ્યાપી રહેલા ચૈતન્યને 'મહાનાત્મા' કહે છે.

(૩) મર્વ કેકાણે અંતર્બાહિર્ભાવથી અનુગત ચૈતન્યને જ્ઞાનાત્મા કહે છે.

બીજી રીતે પણ આત્મા ત્રણ પ્રકારનો કહેવાય છે:—(૧) પુત્રાદિને 'ગૌણાત્મા', (૨) દેહાદિને 'મિથ્યાત્મા', અને (૩) કુટસ્થને 'મુખ્યાત્મા' કહે છે.

આત્મમદઃ—અહંકારમસ્તિસ્ય વિચારિભિઃ મમસમઃ કા વતિ પ્રજાહેતુર્મદઃ । અહંકારથી ભરેલો મનુષ્ય જે એમ જાણે કે વિદ્યા વગેરેમા મારો બરોબરીઓ બીજને કાણુ છે ? એવા જ્ઞાનનો હેતુ જે મદ તે આત્મમદ કહેવાય છે.

આત્મશુદ્ધિઃ—પાપ કર્મોનો ક્ષય.

આત્મા—જ્ઞાનાયધિકરણમાત્મા । જે દ્રવ્ય મનવાય મંબધે કરીને જ્ઞાન, છત્ત્ર અને

અથત્ત એ ત્રણ ગુણોનું અધિકરણ હોય તે દ્રવ્ય આત્મા કહેવાય છે.

આત્મત્વજાતિમાનાત્મા । જે દ્રવ્ય મનવાય સમ્બધે કરીને આત્મત્વ જાતિવાળું હોય તે દ્રવ્ય આત્મા કહેવાય છે.

૩. અમૂર્તસમવેતદ્રવ્યત્વા પરજાતિઃ । અમૂર્ત દ્રવ્યની દ્રવ્યત્વરૂપ અપરજનતિ.

૪. સર્વદેહેષુ પૂર્ણ આત્મા । હું એવા જ્ઞાનનો જે વિષય તે આત્મા.

૫. અહપ્રત્યયવિષયઆત્મા । હું એવા જ્ઞાનનો જે વિષય તે આત્મા.

૬. યચ્ચાપ્રોતિ યદાદક્ષે યચ્ચાતિ વિષયાનિહ । યચ્ચાસ્ય સન્નતાં ભાવસ્તસ્માદાત્મેતિ કથ્યતે ॥૧૧॥ જે વિષયોને પ્રાપ્ત કરે છે, જે વિષયોને પ્રહણુ કરે છે, જે વિષયોને ભોગવે છે, જે નિરતર એક મરખો રહે છે, તે આત્મા કહેવાય છે.

૭. (બૌદ્ધમતે) હું, હું, એવી પોતાના સ્વરૂપ માત્રને પ્રકાશ કરનાર નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનની ધાગ, તે આત્મા. એનેજ આલય-વિજ્ઞાન, આલય, અને ચિત્ત પણ કહે છે.

આત્માદ્રવ્યમ્—આત્મા (૧) જીવાત્મા અને (૨) ઈશ્વરાત્મા, એમ બે પ્રકારનો છે. તેમા જીવાત્મા અનેક છે, નિત્ય છે અને વિશુ છે; અને ઈશ્વરાત્મા એક છે, નિત્ય છે અને વિશુ છે.

આત્માશ્રયઃ—અવ્યવધાનેન સ્વાપેક્ષણ આત્માશ્રયઃ । વ્યવધાન વિના જે પોતાને પોતાની અપેક્ષા છે, તેનું નામ 'આત્માશ્રય'.

પોતાના અધિકરણમાં પોતાની અપેક્ષા પોતાના જ્ઞાનમાં પોતાની અપેક્ષા, પોતાની ઉત્પત્તિમાં પોતાની અપેક્ષા, પોતાના સ્વામી-પણાનાં પોતાની અપેક્ષા, પોતાની ઉપમામાં પોતાની અપેક્ષા, એ પ્રકારે આત્માશ્રય અનેક પ્રકારનો છે.

૨. સ્વમહસાપેક્ષમહત્ત્વમ્ પોતે પ્રહણુ કરેલા વિષયની અપેક્ષાએ તેવાજ બીજા વિષયનું પ્રહણુ કરવાપણું.

૩. ઇતરાવ્યવધાનેન સ્વજનને કારણત્વેન સ્વાપેક્ષણત્વમ્ । પોતાની ઉત્પત્તિમાં ખીખ પદાર્થનું વચમાં વ્યવધાન ન છતાં કારણરૂપે જે પોતાની અપેક્ષા હોવાપણુ તે આત્માશ્રય.

૪. સ્વાપેક્ષાપદવપ્રસક્તત્વમ્ । પોતાની સિદ્ધિમાં પોતાની અપેક્ષાનો પ્રસંગો આવી પડવાપણુ તે આત્માશ્રય જેમ-જવરનું લક્ષણ ક્રોધએ કહ્યું કે “જવરના ઉપસર્ગયુક્ત જે રાગ તે જવર” હવે જવરના અગ્નિનાગ્નિને ઉદ્દેશીને જવરનું આ લક્ષણ કહેવાયી, પ્રથમ તો તેને જવરનુજ્જ ગ્ન નથી તો પછી તેને જવરના ઉપસર્ગનું ગ્ન દેવી રીતે થશે ? માટે એ લક્ષણ આત્માશ્રય હોવાપણુ છે.

આત્માશ્રયાદિકોપપદ્ધત્તમ્—આત્માશ્રય વગેરે ૭ દોષ (૧) આત્માશ્રય, (૨) અન્યોન્યાશ્રય, (૩) ચક્રિતા, (૪) અનવરથા, (૫) પ્રાગ્જ્ઞાપ, અને (૬) અવિનિગમનો વિન્દ. ક્રોધ પ્રમાણાભાવ નામે દોષ ઉમેરીને આત્માશ્રયાદિ સાત દોષ પશુ છે.

આત્યન્તિકદુ પત્તિવૃત્તિઃ—ચાલ્સી દુઃખ નિવૃત્તેશ્વર પુનરુત્પન્નતર નોત્પચ્ચે તાદશી દુઃસ્થિતિઃ । જે દુઃખની નિવૃત્તિ થયા પછી ખીણું દુઃખ ઉત્પન્ન થતુ નથી તે.

આત્યન્તિકપ્રલયઃ—પ્રજ્ઞાસાક્ષાત્કારનિમિત્તત્વે સત્યજ્ઞાનસદ્વિત્તસન્નભાવવાર્થોચ્છેદઃ । બ્રહ્મ-સારકોગ્ના નિમિત્તથી અગ્નિ સદિત મકળ ભાવ કામનો નાશ.

આદેશઃ—(‘આગ’ શબ્દ શુભો.)

આધારઃ—અધિકરણમ્ । અધિકરણ ક્રોધ પદાર્થને રહેવાનું સ્થાન.

૨. અધ્યસ્તેન સદ્ગુણિનપ્રતીતિવિપયત્વમ્ । અધ્યસ્ત પદાર્થની સાથે અભિન્ન ગ્નનો જે વિષય હોય તે.

૩. કામલે સ્પષ્ટતયાપ્યસ્તોઽધિજ્ઞાનાતઃ । માયા સદિત બ્રહ્મમાં સંસર્ગ (સંબંધ) વડે અધ્યસ્ત એવો જે અધિજ્ઞાનનો અંશ તે આધાર.

૪. અત્તપોઽપિ તદ્વેળારોપ્યવુદ્ધૌ સુરત્ના-ધારઃ । જે પોતે આરોપ્યરૂપ ન હોઈને આરોપ્યરૂપે બુદ્ધિમાં રજુ છે તે આધાર જેમ છોપ પોતે રૂપરૂપે નથી તેમ છતાં બુદ્ધિમાં આરોપ્યરૂપે એટલે રૂપરૂપે દેખાય છે માટે છોપ એ આરોપ્ય રૂપનો આધાર છે.

આધિદૈવિકસ્તાપઃ—દેવાનુ ચક્રરાક્ષ-સાર્વજન દિવઃ પ્રમાણુ વાતવર્પાતપરીતેષ્ણાવીન્દુ વાધિત્વ-નિમિત્તીકૃત્ય જાયમાનસ્તાપઃ । ચક્ષુરા-ક્ષમ વગેરે દેવોના દેવોના અથવા આકાશ-માંથી ઉત્પન્ન થયેલા વાયુ, વર્ષાદ, તડકો, ટાક, મરમી, વગેરેના નિમિત્તથી જે પરિતાપ ઉત્પન્ન થાય તે. એનેજ આધિદૈવિક દુઃખ પશુ કહે છે.

આધિભૌતિકસ્તાપઃ—મૂતાનિ જરાયુજા-જ્જસ્યેદર્જોદ્વિજ્જસ્થાણ ચૌરૌરિદ્ધિકુકુર-સિદ્ધિયાપ્રમદિપધિસર્પયૂક્તદામકનમ્મકરદ્વૈશિલા-પ્રમૂતીનિ ચરાચરજાતીયાનિ નિમિત્તીકૃત્ય જાયમાન-સ્તાપઃ । જરાયુજા, અંડજા, રવેદજા, અને ઉદ્ભિન્નજા પૂતો કહેવાય છે; જેવાં કે-જોર, રાતુ, વીંછી, ફૂતરાં, સિંહ, વાઘ, પાડો, પક્ષી, સાપ, જૂ, ડાંખ, મચ્છર, મોટા મત્સ્ય, મગર, ઝાડ, પથરા, વગેરે. એ સ્થાવર જંગમ જાતનાં પૂતોના નિમિત્તથી જે પરિતાપ થાય તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે. એને આધિભૌતિક દુઃખ પશુ કહે છે.

આધ્યાત્મિકસ્તાપઃ—ગરીમનસી અવિ-કૃતજાયમાનસ્તાપઃ । શરીર અને મનને લીધે થયેલા તાપ (પીડા) તે. જેમ-તાવ વગેરે શરીરના વ્યાધિ અને શોક, પરિતાપ, વગેરે મનના આધિ, તે આધ્યાત્મિક તાપ કહેવાય છે. એ બે પ્રકારનો છે; શારીર અને માનસ.

આનન્દઃ—પ્રીતિ વગેરે વૃત્તિઅવચ્છિન્ન ચૈતન્ય તે આનન્દ અવચ્છિન્ન કહેવાનું કારણ એ છે કે ચૈતન્યના જોડા ભાગમાં પ્રેમવૃત્તિ વ્યાપેલી હોય તેટલો ચૈતન્યનો ભાગ આનન્દ કહેવાય.

૨. સાત્ત્વિક એકાગ્ર બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત સુખરૂપ આત્મા તે આનંદ; અથવા સુખરૂપ આત્મામાં પ્રતિબિંબિત વૃત્તિ તે આનંદ.

૩. જે સુખથી અધિક સુખ બીજું નથી, એવી સુખરૂપતાને આનંદ કહે છે.

૪. મારે કંઈ જોઈતું નથી, હું પરિપૂર્ણ છું, એવી મંતોપાત્મક ચિત્તવૃત્તિ એ આનંદનું ઉપલક્ષણ છે.

આનન્દપ્રયમ્—તથા પ્રકારનો આનંદ.

(૧) **બ્રહ્માનંદ**—દૈતભાવ વગરનો, નિરા ન હોય તે વખતનો, બ્રહ્માભિમુખ વૃત્તિથી વ્યંચ જે આનંદ તે બ્રહ્માનંદ, નિર્ગનંદ, ચોગાનંદ સુખ્યાનંદ, અદૈતાનંદ, આત્માનંદ, એ બધા એનાં નામ છે.

(૨) **વિપયાનંદ**—સદ્ (પુખ્તની માળાઓ) ચંદન, વનિતાદિ વિષયમાં એકાગ્ર થયેલી બુદ્ધિવડે વ્યંચ આનંદ તે વિપયાનંદ વિદ્યાનંદનો પણ એમાંજ અંતર્ભાવ થાય છે.

(૩) **વાસનાનંદ**—બ્રહ્માનંદમાંથી વ્યુત્પત્તિ થયેલાથી જે વાસના તે વાસનાનંદ.

આનન્દમયકોશઃ—લોકતાપણની ઉપાધિરૂપ સુખાકાર અંતઃકરણ અગ્નિપર્યેત આનંદમયકોશ કહેવાય છે. કોશની પેઠે આત્માને હાંકે છે તથા આનંદપ્રચુર છે, માટે આનંદમય કોશ કહેવાય છે.

૨. કેવળ અગ્નિમય સ્થિતિરૂપ જે કારણ શરીર તેને આનંદમયકોશ કહે છે.

આનુપૂર્વિત્વમ્—તદુચારણાન્તરોચારણ-વિપયત્વમ્. એકવાર વિષયનું ઉચ્ચારણ કર્યો પછી ફરી જે વિષયનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે તે વિષયપણું.

આનુભવિકશક્તિઃ—મીમાંસકોના મત પ્રમાણે કાર્યાન્વિત ષટાદિક પદોમાં જે શક્તિ માનવામાં આવે છે, તે 'આનુભવિકા શક્તિ' કહેવાય છે.

આનુપક્તિત્વમ્—ઉદેશ્યાન્તરપ્રસૂતસ્ય તત્કર્મ નાન્તરીયતયા પ્રાપ્તમ્. એક કાર્યને માટે પ્રવૃત્ત થયેલાને બીજો પ્રયત્ન કર્યા બિવાય જ જે કાર્ય મંપન થાય તે પણું. જેમ—ભિક્ષાને માટે ફરનાર બે ગાય બુએ, તો ભિક્ષાને માટે ફરતાં ફરતાં ગાયના દર્શનનો લાભ થાય તે આનુપંગિક લાભ કહેવાય.

આન્તરદશ્યાનુવિદ્ધસમાધિઃ—અંદરનાં દશ્યોથી મિત્ર સમાધિ. અંતરનાં દશ્યો કામક્રોધાદિ છે, તેમનો હું દૃષ્ટા છું, તથા તે કામક્રોધાદિકનાં હું અનુસૂત છું, એવી જે સમાધિ એટલે એકતાનતા, અથવા બીજો વિચાર ન આવવા દેતાં એજ વિચારનું ચિંતન તે આંતરદશ્યાનુવિદ્ધસમાધિ કહેવાય છે.

આન્તરનિર્વિકલ્પસમાધિ—અંદરના ક્રોધાદિક દશ્યોની કંપના ગદ્ધિત જે સમાધિ તે.

આન્તરપ્રપચ્ચઃ—કામક્રોધાદિ શરીરની (મનની) અંદરના વિકારો.

આન્તરશબ્દાનુવિદ્ધસમાધિઃ—(મનની) અંદર રહેલા ક્રોધાદિકથી હું અસંગ છું, એવા શબ્દો સહિત જે સમાધિ તે આન્તરશબ્દાનુવિદ્ધસમાધિ કહેવાય.

આન્તરસોપાધિકાધ્યાસઃ—(અધ્યારોપ શબ્દ બુઓ.) હું કેતાં છું એવો કર્તૃત્વાદિક બ્રમ એ આન્તરસોપાધિકાધ્યાસ કહેવાય છે, કેમકે કર્મરૂપે પરિણામ પામેલી અવિદ્યારૂપ ઉપાધિનું એ કાર્ય છે.

આન્યાતિચત્રયમ્—આન્ય (આંધળાપણું), માન્દ (મંદતા ઓછું દેખાવાપણું), અને પદુત્વ (સાઈ દેખાવાપણું) એ ત્રણે નેત્રના ધર્મ છે, તે તાદાત્મ્યાધ્યાસથી આત્મવસ્તુમાં ભાસે છે (એ અગ્નિ છે.)

આપત્તિઃ—સમ્યક્વર્તનોપાયાનુપલમ્ભઃ. ૧. સારી રીતે વર્તન (વ્યવહાર)ના ઉપાયની અપ્રાપ્તિ. ૨. અડચણ. ૩. સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ કરવામાં વિરોધિ અડચણ.

આપાતજ્ઞાનમ્—અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરવામાં અસમર્થજ્ઞાન.

૨. અપ્રમાણ્યસાદ્ધર્મ્યજ્ઞાનમ્ । અપ્રમાણ્યરૂપ શંકા જેમાં હોય એવું જ્ઞાન.

આસન્ન—પ્રયોગહેતુભૂતયથાર્થજ્ઞાનવાન્ આસન્ન । શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં હેતુભૂત જે યથાર્થ જ્ઞાન, તે યથાર્થ જ્ઞાનવાળો પુરૂષ આસન્ન કહેવાય છે.

૩. લેકલેદસાધારણ પ્રતારણાજન્યહિતાહિતો-પદેશકર્તૃત્વે સતિ તદ્વિન્નોપદેશકર્તૃત્વમ્ । દોષને છેતરવા વગેરે જેમાં ન હોય એવા, લોક અને વેદ બન્નેને માન્ય હોય એવા જે હિતનો કે અહિતનો ઉપદેશ કરે તથા તેથી ભિન્ન ઉપદેશ ન કરે તે ‘આસન્ન’ કહેવાય.

આભિમાનિકસુખમ્—શબ્દાધિપત્યના અથવા પાંડિત્યના ગર્વાદિકવડે જન્ય જે સુખ તે.

આભિમુલ્યમ્—આનુકૂલ્યાર્થસમ્મુલ્લીભવનમ્ । અનુકૂળ અર્થપ્રતિ સમ્મુખ થવું તે.

આભ્યસિકસુખમ્—સૂત્રોદિકને નમસ્કાર તથા આધાસ (અમ) આદિક વડે જન્ય લાઘવ (શરીરનું હલકાપણ) રૂપ જે સુખ તે.

આયુઃ—જીવિતાવચ્ચિન્નઃ કાલઃ । જીવતર વડે અવચ્ચિન્ન (વ્યાપ્ત કે મર્યાદિત) કાળ તે આયુષ.

૧. પ્રાણધારણાનુકૂલો વ્યાપારઃ । પ્રાણ ધારણને અનુકૂળ વ્યાપાર.

આયુર્વેદ—આયુર્હિતાહિતં વ્યાપેર્નિદાન શમન તથા । વિદ્યંતે યન્ વિદ્મઃ સ આયુર્વેદ ઉચ્યતે ॥ ૧ ॥ જે વેદમાં આયુષ્યને હિતકારક શું છે અને અહિતકારક શું છે તે કહેવું હોય, તેથીજ વ્યાધિનું નિદાન તથા વ્યાધિને શમાવવાના ઉપાય કહ્યા હોય; તેને વિદ્યાનો આયુર્વેદ કહે છે.

આયુષ્કર્મ—(જૈન મતે) તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પર્યંત જીવનનું મર્યાદક જે કર્મ છે આયુષ્ક કર્મ.

૨. સ્ત્રીના ઉદરમાં પુરૂષના શુક્રનું તથા સ્ત્રીના શોણિતનું જે મેલન છે, તેનું નામ આયુષ્ક કર્મ છે.

આયોજનમ્—(યજ્ઞમાગાદિકમા) ‘આયો-જન’ નામનું એક કર્મ છે.

આરમ્ભઃ—પ્રારંભિકવ્યાપારોપાત્મઃ । કાર્યના પ્રથમ વેપારની શરૂઆત.

સ્વાર્થ પરાર્થ વા કુટીપુસ્તવાદિરામ્પાદન-વ્યાપારઃ । પોતાને માટે અથવા બીજાને માટે આશ્રમ, પુત્રક વગેરે સંપાદન કરવાનો વ્યાપાર.

આરમ્ભકકારણમ્—અનેકકારણસંયોગત્વે સતિ કાર્યજનક કારણમ્ । એકાદ કાર્ય થવામાં અનેક કારણોના મયોગો છતાં તેમાંથી જે કાર્યનું જનક કાર્ય હોય તે.

આરમ્ભકસંયોગઃ—ધટ્ટરૂપ દ્રવ્યના અ-સમવાયિ કાણુરૂપ જે એકપાત્રોનો સંયોગ તે આરંભક સંયોગ કહેવાય છે.

આરમ્ભકોપાદતમ્—અનેક દ્રવ્યો ૫૨-૨૫૨ જોડાઈને કાર્ય કરનારા થાય, તે આરંભક ઉપાદાન દ્રવ્યો કહેવાય.

આરમ્ભવાદઃ—પ્રથમ ધર્મિરેન્દ્રા વશાત્ પાર્શ્વિવાદિ પરમાણુઓમાં ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી દ્રવ્યલોક ઉપજે છે, પછી ચતુષ્લોક, ચતુરણ્લોક, એ ક્રમે કરીને ભૂતભાતિક દ્રવ્યો ઉપજે છે, એને આરંભવાદ કહે છે.

આરાદુપકારકાક્ષમ્—દ્રવ્યાણુદિશ્ય પેતલ વિષીયમાનં કર્મ । દ્રવ્યાદિના ઉદ્દેશ વગર એકદુજ ને કર્મ કરવાનો વિધિ છે, તે કર્મ આરાદુ-પકારકાંગ કહેવાય છે.

આરોપઃ—અતદ્રતિ તત્ત્વસારવજ્ઞાનમ્ । જે પદાર્થમાં જે ન હોય, તે પદાર્થમાં ‘તે છે’ એના પ્રકારનું જ્ઞાન. જ્ઞમજ્ઞાન કે પ્રાંતિજ્ઞાન.

આર્થીભાવના—પ્રયોજનચ્છાજનિતક્રિયા વિષયવ્યાપારઃ । પ્રયોજનની ઈચ્છા વડે જે ક્રિયાવિષય વ્યાપાર ઉપજ્યો હોય તે આર્થીભાવના.

આર્યાવર્ત્ત:—વિન્યવિમાનલયોર્મધ્યદેશઃ ।
દિમાલય અને વિંધ્યાચળ પર્વતની વચ્ચે
આવેશે દેશ.

આલયવિદ્વાનમ્—પ્રવૃત્તિવિદ્વાનનું ઉપા-
દાન કારણરૂપ તથા ઘટપટ્ટાદિ - પદાર્થોને
નહિ વિપય કરનાર એવું જે 'હું' 'હું' એવા
પ્રકારનું વિદ્વાન તેને (બૌદ્ધો) આલય
વિદ્વાન કહે છે.

૨. **આલયમ્**—લયપર્યન્તસ્થાયિ-વિદ્વાનમ્ ।
લય થતા મુદ્ધી જે વિદ્વાન કાયમ રહે છે તે
આલય વિદ્વાન.

૪. 'હું' 'હું' એ પ્રકારનું વિદ્વાન તે
આલય વિદ્વાન છે. એ આલય વિદ્વાન એજ
આત્મા છે, અને તે ક્ષણિક છે, એવો યોગા-
ચાર્ય નામે બાદોનો મત છે. એનાંજ બાદય,
ચિત્ત, અને આત્મા, એવાં પશુ નામ છે.

આલસ્યમ્—પ્રયત્નેન કર્તવ્યે કાર્યે શ્રદ્ધા-
વૈયુર્યેણાત્સાહમાવઃ । પ્રયત્નથી કરવા જેવા
કાર્યમાં શ્રદ્ધાહીનતાને લીધે જે નિરતસાહ
તે આલસ્ય.

આલાપનત્વમ્—પરસ્પત્કવોપકચનત્વમ્ ।
એકબીજાની સાથે વાતચિત કરવી તે.

આલિંગનમ્—પ્રીતિપૂર્વકપરસ્પરાલ્લેયઃ ।
પ્રીતિપૂર્વક પરસ્પર ભેટવું તે,

૨. અજ્ઞેનાઠ્ઠસંયોજનત્વમાલિંગનત્વમ્ । શરી-
રનાં અંગોની સાથે અંગોનો સંયોગ કરવો
તે આલિંગન.

આલોકસંયોગઃ—આશુપ્રત્યક્ષની
સામગ્રીને 'આલોક સંયોગ' કહે છે.

આવરણત્વમ્—અસ્તિ પ્રકાશત્ત્વમ્ ।
વ્યવહારયોગ્ય નાસ્તિ ન પ્રકાશત્ત્વમ્ ।
વ્યવહાર-
યોગ્યત્વમ્ । 'છે, પ્રકાશ છે,' એવા વ્યવહારને
યોગ્ય હોવા છતાં, 'નથી, અને નથી પ્રકાશતું'
એવા વ્યવહારને યોગ્ય ગણવાપણું.

આવરણદ્વયમ્—આવરણ જે પ્રકારનું
છે: (૧) અભાનાવરણ અને (૨) અસદાવરણઃ
(૧) વસ્તુનું જ્ઞાન ન થવા દેવામાં જે કારણ

હોય તે અભાનાવરણ, અને વસ્તુ નથીજ,
એવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવામાં જે કારણ હોય
તે અસદાવરણ.

આવરણશક્તિઃ—સ્વાધ્યાત્માચારણાનુકૂ-
લમંજાનનિષ્ઠં સામર્થ્યમ્ । પોતાને આશ્રય આપ-
નાર એવા આત્મા વગેરેને ઢાંકવાને (તેનું)
જ્ઞાન ન થવા દેવાને) અનુકૂળ એવું જે
અજ્ઞાનમાં રહેલું સામર્થ્ય તે.

૨. આવરણની જનકશક્તિ. અર્થાત્ બ્રહ્મ
નથી જણાતું, બ્રહ્મ નથી, એવા વ્યવહારની
હેતુરૂપ શક્તિ તે આવરણ શક્તિ.

૩. સત્ત્વ અને રત્નેયુક્તથી નહિ હાથેશે
તમોગુણ તે આવરણ શક્તિ.

આવૃત્તિઃ—ભૂયઃ એકજાતીયક્રિયાકરણમ્ ।
ફરી ફરીને એકજાતની ક્રિયા કરવી તે.

૨. સ્વસ્થાનસ્થિતસ્ય પુનરનુસન્ધાનમ્ । પોતાના
સ્થાનમાં રહેલાનું ફરીને અનુસંધાન.

આશયઃ (બૌદ્ધ મતે) —આલય વિદ્વાન
'હું' 'હું' એવું કેવળ પોતાના સ્વરૂપ માત્રનું
પ્રકાશ કરનાર જે નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન ધારારૂપ
આલયવિદ્વાન તે 'આશય' નામથી કહેવાય
છે. 'ચિત્ત' અને 'આત્મા' પશુ એનાંજ
નામ છે.

૨. કર્મફળના ભોગથી ઉપજેલી વાસના
તે આશય.

૩. ભોગને અનુકૂળ જે પૂર્વના સંસ્કાર,
તે પશુ આશય કહેવાય છે.

આશીર્વાદઃ—પોતાના કે બીજાના હિત
અર્થનું કથન કરવું તે.

આશીર્વાદમન્ત્રલમ્—પરમેશ્વરાત્ સ્વત્ત્વ
સ્વશિષ્યસ્ય વા વાઙ્મિતાર્થપ્રાર્થનમાશીર્વાદઃ ।
અંચકત્તા પુરુષે પોતાના અથવા પોતાના
શિષ્યના વાંચિત પદાર્થની સિદ્ધિ માટે જે
પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવી તે આશીર્વાદ
મંત્રણ કહેવાય.

આશ્રમચતુષ્ટયમ્—ચાર આશ્રમઃ—(૧)
બ્રહ્મચર્ય, (૨) ગૌર્હસ્થ્ય, (૩) વૌનપ્રસ્થ અને
(૪) સંન્યસ્ત.

આશ્રયાસિદ્ધો હેત્વાભાસ:—પક્ષતાવચ્છદ-
વાભાવકો હેતુરાશ્રયાસિદ્ધઃ । જે હેતુની પક્ષતાના
અવચ્છેદક ધર્મનો અભાવ હોય છે, તે હેતુ
આશ્રયાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમ—“ગગનારવિન્દ
સુરભિ, અરવિન્દત્વાત્, સરોજારવિન્દવત્ ।” એટલે
“આકાશનું કમળ સુગંધવાળું છે, કમળ છે
માટે, જે જે કમળ હોય છે તે તે સુગંધ-
વાળું જ હોય છે, જેમ સરોવરમાં ઉત્પન્ન
થયેલું કમળ ‘કમળ’ હોવાથી જ સુગંધવાળું જ
હોવું જોઈએ.” આ અનુમાનમાં અરવિન્દત્વ-
રૂપ હેતુનું પક્ષભૂત જે ગગનારવિન્દ છે, તેમાં
ગગનીયત્વ રૂપ પક્ષતા અવચ્છેદક ધર્મ છે
નહિ. (અર્થાત્ દષ્ટાંતમાં આપેલા સરોવરના
કમળમાં સરોજત્વરૂપ પક્ષાત્તાવચ્છેદક ધર્મ છે,
તેમ આમાં કમળનો આશ્રય ગગન હોવાથી—
અને ગગનમાં કમળની ઉત્પત્તિનો અસંભવ
હોવાથી—પક્ષતા જે ગગનારવિન્દ તેનો આશ્રય જ
અમિદ્ધ છે.) માટે ‘અરવિન્દત્વ’ રૂપ હેતુ
આશ્રયામિદ્ધ કહેવાય છે. વળી કમળમાં ગગ-
નીયત્વના અભાવનો નિશ્ચય હોવાથી ગગની-
યત્વ વિશિષ્ટ કમળ વિષે સુગંધની અનુભૂતિ
થતી નથી. માટે આશ્રયસિદ્ધ હેતુનું જ્ઞાન
માક્ષાત્ અનુભૂતિનું પ્રતિબંધક છે.

આશ્રય—(જેન મતે) રૂપાદિ વિષયો
તરફ જે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ તે આશ્રય.

આશ્રિતત્ત્વમ્—કોઈક અધિકરણમાં કાલિક
સંબંધથી ભિન્ન હોઈને સંયોગ મમવાચાદિ
સંબંધ વડે રહેલું તેનું નામ આશ્રિતત્ત્વ છે.

આસક્તિ—વિષયનિર્ણયરૂપે જોઈને વિષય-
લક્ષ્યનમ્ । ખીન વિષયોને છોડી દેઈને એક
વિષયનું જે આધેનન તે.

આસક્તિ:—યત્પદાર્થેન સદા યત્પદાર્થસ્યા-
ન્વયોડપેક્ષિતસયોઃ પદયોરવ્યવચાન આસક્તિઃ ।
જે પદના અર્થનો જે પદના અર્થ સાથે
સંબંધ રૂપ અન્વય અપેક્ષિત હોય તે બે
પદોનું જે અવ્યવધાન એટલે અંતરાયથી રહિત
સમીપપણ, તેનું નામ આસક્તિ. જેમ—

‘ઘટમાનયત્ત્વમ્’ (તું ઘડો લાવ) એ વચનમાં
ઘટાદિક પદના અર્થનો જ્ઞાનય (લાવ)
આદિક પદના અર્થ સાથે અન્વય અપેક્ષિત
છે, માટે તે ઘટાદિક પદોનું જે અવ્યવધાન
છે, તે જ આસક્તિ છે. એ આસક્તિનું જ્ઞાન
શાબ્દબોધનો હેતુ છે જે આસક્તિના જ્ઞાનને
શાબ્દબોધનો હેતુ ન માનીએ, તો જેમ—
ગિરિ (પર્વત) વહિમાન્ (અગ્નિવાળો) મુક્ત
(ખાધું) દેવદત્તે (દેવદત્તે) આ વચનથી
પર્વત અગ્નિવાળો છે, દેવદત્તે બોજન કર્યું છે,
એવો શાબ્દબોધ થાય છે, તેમ ગિરિમુક્ત
વહિમાન્ દેવદત્તે (પર્વત ખાધું અગ્નિવાળો
દેવદત્તે) એ વચનથી પણ શાબ્દબોધ થવો
જોઈએ. પરંતુ આસક્તિના અભાવથી ઉક્ત
શાબ્દબોધ થતો નથી, માટે આસક્તિના જ્ઞાનને
શાબ્દબોધનો હેતુ માનવો જોઈએ.

૨ શક્તિલક્ષણાન્યતરસમ્યધેનાવ્યવધાનન
પદજન્યપદાર્થોપસ્થિતિઃ । પદનો પોતાના અર્થની
સાથે જે શક્તિરૂપ અથવા લક્ષણ રૂપ
સંબંધ છે તે સંબંધ વડે વ્યવધાન ગહિત
પદજન્ય પદાર્થની જે સ્મૃતિ, તેને આસક્તિ
કહે છે. જેમ ‘વડો લાવો’ એમાં ‘વડો’
શબ્દ વડે શક્તિરૂપ સંબંધથી ઘડારૂપ પદાર્થની
સ્મૃતિ થાય છે, અને ‘લાવો’ પદથી
શક્તિરૂપ સંબંધ વડે લાવવાની ક્રિયાની
સ્મૃતિ થાય છે. એ બે સ્મૃતિઓમાં વચમાં
કોઈ વ્યવધાન ગહિત નથી, માટે એ આસક્તિ
કહેવાય છે.

આસનમ્—સ્થિતમુદ્રાસનમ્ । જેથી સુખે
કરીને સ્થિત રહેવાય તે આસન. એ આસ-
નના બે પ્રકાર છે: (૧) બાહ્ય, અને (૨)
શરીર. તેમાં (૧) મર્વ વિશેષથી ગહિત મન-
ભૂમિમાં પ્રથમ દર્શાવેલ બિહાવડું, પછી તે ઉપર
મુગ્ધમર્મ મિહાવડું, પછી તે ઉપર
કોમળ વસ્ત્ર મિહાવડું. એ બાહ્ય આસન
છે. (૨) શરીર આસન ચોરાશી પ્રકારે
ચર્ચ શકે છે. તેમાં પદ્માસન, સ્વગતિકાસન,

ભદ્રાસન, વાનુસન અને વીરાસન, એ પાંચ મુખ્ય છે.

૨. સુરેનેય ભવેયસ્મિન્નજહં પ્રદાચિન્તનમ્ ।
આસનં તદ્વિજાર્નાયાદન્યત્સુગ્ધિનાશનમ્ ॥૧૧॥ જે
ચિત્તિમાં મુખથી નિરંતર બ્રહ્મચિંતન થઇ
શકે, તેને આમન જાણવું. બીજાં આસનો
મુખનો નાશ કરનારાં છે.

આસનફલમ્—દ્વંદ્વાનમિષાતઃ । શીતનાપ,
સુખદુઃખ, આદિ વડે અભિધાત ન થવો તે
આમનનું ફળ છે.

આસુરસમ્પદગુણાઃ—આસુર મંપત
નામના ગુણો તેનીય છેઃ જેમ, (૧) કામ,
(૨) ક્રોધ, (૩) લોભ, (૪) રાગ (વિપયોમાં
પ્રીતિ), (૫) દ્વેષ, (૬) મદ, (૭) મોહ,
(૮) માત્મય, (૯) ગર્વ, (૧૦) ઇર્ષ્યા, (૧૧)
અસૂયા, (૧૨) દંભ, (૧૩) દર્પ, (૧૪) અનૃત
(અવધાર્ય વચન), (૧૫) પૈશુન (પરાક્ષમાં
બીજાનાં દૂષણ કહેવાં), (૧૬) માન (સર્વત્ર
નહિ નમવાપણું), (૧૭) જુગુપ્સા (પરનિંદા,
ગુણવાનને પણ દોષી કહેવો), (૧૮) પ્રાણિ-
પીડા, (૧૯) પરિવાદ (સમક્ષમાં પરદૂષણ
કહેવું), (૨૦) અતિવાદ (નિરર્થક ધણું
બોલવું), (૨૧) પરિતાપ (૪થા દુઃખચિંતન),
(૨૨) અક્ષમા (હંદને ન સહેવાપણું), (૨૩)
અધૃતિ (ઇદ્રિયોના વિપયોમાં ચળતા), (૨૪)
અસિદ્ધિ (ધર્મજ્ઞાન વૈરાગ્યાદિનો અલાભ),
(૨૫) પાપ કૃલ (વેદ પ્રતિપિદ્ધ આચરણ),
(૨૬) હિંસા, (૨૭) અગ્ન, (૨૮) પ્રાતિકૂલ્ય,
(૨૯) નિવિત્સા (વિપયોને જાણવાની ઇચ્છા),
(૩૦) પારબ્ધ (મન અને વાણીની કડોરતા)
(૩૧) સ્તેય (ચોરી), (૩૨) પરિગ્રહ (શરીરના
નિર્વાહ માટે જોઈતું હોય તેના કરતાં અધિ-
કનો સંગ્રહ), અને (૩૩) અશૌચ (શરીરની
તથા મનની મલિનતા).

આસ્તિકત્વમ્—શાસ્ત્રાનુક્રમવિપયે વિશ્વાસ-
વત્ત્વમ્ । શાસ્ત્ર વગેરેમાં કહેલા વિપયોમાં
વિશ્વાસવાળા હોવાપણું.

આહાર્ય (પ્રલધમ્)—સ્વનિરોધિધર્માધર્મિતા-
વચ્છેદકં સ્વપ્રવારકં જ્ઞાનમ્ । યયા નિર્વહિઃ
પરંતો વદ્ધિમાનિતિ જ્ઞાનમ્ । અમુક ધર્મવાળા
પદાર્થમાં તેનાથી વિરોધિ, એટલે તેમાં ન
હોય એવા ધર્મનું, જ્ઞાન તે આહાર્ય જ્ઞાન,
જેમ અગ્નિ વિનાના પર્વતમાં ‘ આ પર્વત
અગ્નિવાળો છે ’ એવું જ્ઞાન તે ‘ આહાર્ય-
પ્રલધ ’ કહેવાય.

૨. ચાકરામાનરાત્રીનંદ્યાજન્ય જ્ઞાનમ્ । દ્રાઈ
પદાર્થના જાણવું જ્ઞાન અને તેની ઇચ્છાનું
જ્ઞાન એકજ વખતે થાય તે. જેમ, શિષ્યના
ઉપર ગ્રેમથી ચિતામણિની બુદ્ધિ તે
આહાર્ય જ્ઞાન છે.

આદૃતિઃ—દેવતોદેશેન મન્ત્રેણામૌ હ્રિઃ
પ્રસેપઃ । દેવતાને ઉદેશીને મંત્ર વડે અગ્નિમાં
દુતદ્રવ્ય નાંખવું તે.

ઈચ્છા—ઈચ્છામીત્યનુભવવિપયચિત્તિગુણવચ્ચાવ્ય-
જાતીમતીચ્છા । હું ઇચ્છાવાળો છું, એ પ્રકારના
અનુભવનો જે વિપય છે, તે વિપયમાં વર્ત-
નારી તથા ગુણત્વ જાતિની વ્યાપ્ય જે
ઇચ્છાત્વ જાતિ છે, તે જાતિવાળો ગુણ
તે ઇચ્છા.

૨. ઇચ્છાચનતાજ્ઞાનજન્યોડમિલયઃ । અમુક
વસ્તુ મારા ઇષ્ટનું સાધન છે, એવા જ્ઞાનથી
ઉત્પન્ન થયેલો જે અભિલાષ તે ઇચ્છા,

ઈચ્છાગુણઃ—(૧) નિત્ય ઇચ્છા અને
(૨) અનિત્ય ઇચ્છા, એવા બે પ્રકારનો ઇચ્છા
ગુણ છે. ઇચ્છા કેવળ આત્મા દ્રવ્યમાંજ રહે
છે. તેમાં ઇન્ધ્રમાં ઇચ્છા ગુણ નિલ હોય છે
તથા એક હોય છે; અને જીવાત્મામાં ઇચ્છા
અનિત્ય હોય છે, તથા તે ક્ષેત્રજા અને
ઉપાયેચ્છા એવા બે પ્રકારની હોય છે.

ઈચ્છાપ્રારબ્ધમ્—યોગીઓ રવેચ્છાવડે
ભિક્ષાબોજનાદિ કરે, તે ઇચ્છા પ્રારબ્ધ કહેવાય.

ઈતરેતરાશ્રયઃ—દ્રવ્યોરન્યોડન્યાપેક્ષણમિતરેત-
રાશ્રયઃ । જનને જે પરસ્પરની અપેક્ષા તેને
ઈતરેતરાશ્રય કહે છે. એનેજ અન્યોન્યાશ્રય

પણ કહે છે. (પરસ્પરના અધિકરણમાં, જ્ઞાનમાં, ઉત્પત્તિમાં, સ્વામિપણમાં, ઉપમામાં પરસ્પરની અપેક્ષા, એ રૂપે ઇતરેતરાશ્રય અનેક પ્રકારનો છે.)

इतिहासः—पुरातनप्रतिपादनम् । पूर्वे जनेषु वातन् प्रतिपादन.

૨. ધર્માર્થકામમોક્ષાણામુપદેશસમન્વિતે સતિ પૂર્વરૂત્તરવચ્યુક્તત્વમ્ । ધર્મ, અર્થ કામ અને મોક્ષ, એ ચાર પદાર્થો મંબધી ઉપદેશયુક્ત હોઇને જે પૂર્વે જનેષી કથાર્થી યુક્ત હોય તે.

इन्द्रजालम्—प्रत्यक्षतो मिथ्यार्थप्रदर्शनम् । मिथ्या अर्थानु प्रत्यक्ष प्रदर्शन.

૨. મન્ત્રદ્રવ્યવિશેષન્યતરસયોગનાદ્ભુતવસ્તુ-દર્શકવ્યાપારત્વમિન્દ્રજાલત્વમ્ । મંત્ર કે દોષ ખાસ દ્રવ્ય, એ જેમાથી કાઈ એકના સયોગથી અદ્ભુત વસ્તુ બતાવવાનો જે વ્યાપાર તે ઇન્દ્રજાલ.

इन्द्रियम्—शब्देतरोद्भूत विशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसयोगाश्रय इन्द्रियम् । જે દ્રવ્ય, શબ્દની ઇતર ઉદ્ભૂત વિશેષ ગુણોનો આશ્રય ન હોય, પણ જ્ઞાનના કારણરૂપ મનના સયોગનો આશ્રય હોય, તે દ્રવ્ય ઇન્દ્રિય કહેવાય છે.

ધાણુ વગેરે છ ઇન્દ્રિય ઉપર કહેલા લક્ષણુ વાળા છે. ઉદાહરણ-ધટાદિક દ્રવ્યોમાં રહેલા જે રૂપ રસાદિક ગુણો છે, તે રૂપાદિક ગુણ શબ્દ ગુણથી ઇતર છે તથા ઉદ્ભૂત પણ છે તથા વિશેષ ગુણ પણ છે. એ રીતે શબ્દેતર ઉદ્ભૂત વિશેષ ગુણોના આશ્રયરૂપ તે ધટાદિક દ્રવ્ય છે; પણ ધાણુદિક છ ઇન્દ્રિયો તો શબ્દેતર ઉદ્ભૂત વિશેષ ગુણોના આશ્રયરૂપ છે, એટલે ઇન્દ્રિયોમાં શબ્દેતર ઉદ્ભૂત વિશેષ ગુણો રહેલા નથી અને જ્ઞાનનું કારણ જે મનનો ઇન્દ્રિયો સાથે સયોગ તે ધટાદિકના નથી, પણ ઇન્દ્રિયોમાં છે. માટે ધાણુદિક છ ઇન્દ્રિયો જ્ઞાનના કારણરૂપ મનના સયોગના આશ્રયરૂપ પણ છે. માટે ધાણુદિક ઉક્ત લક્ષણુ સંભવે છે.

૨. આત્માન્યત્વે સતિ જ્ઞાનકારણમનઃ સયોગાશ્રય इन्द्रियम् । આત્માથી ભિન્ન હોઇને જે દ્રવ્ય જ્ઞાનના કારણરૂપ મનના સયોગનું આશ્રય હોય તે ઇન્દ્રિય. (જે નૈયાયિકો ત્વચા અને મનના સયોગને જ્ઞાનનું કારણ માને છે તેમને મતે આ લક્ષણુની ત્વચામાં અતિ વ્યાપ્તિ થશે. કેમકે ત્વચા આત્માથી અન્ય છે અને મનના સયોગનું આશ્રય પણ છે; તે અતિવ્યાપ્તિ દૂર કરવાને “શબ્દેતરોદ્ભૂતવિશેષગુણનાશ્રયત્વે સતિ ઇન્દ્રિય” લાંબુ લક્ષણુ કર્યું હતું. પણ જેઓના મતમાં ત્વચા અને મનનો સયોગ જ્ઞાન માત્રનું કારણ નથી, પણ ‘પુરીતતિ’ નામે નાહીની બહારના દેશાવચ્ચિત્ત આત્મા મનનો સયોગજ જ્ઞાનનું કારણ છે, તેમને મતે આ લક્ષણુ સંભવે છે.)

इन्द्रियाधिष्ठातृवेद्यતાपञ्चदશकम्—

“દિગ્દવાતાર્કે પ્રવેત્તોડિશ્વહીન્દ્રોપેન્દ્રમૃત્યુકાઃ । તથા ચન્દ્રચતુવક્રોદઃ ક્ષેત્રજંઈશ્વરઃ । इन्द्रियाणामधिष्ठतृ-देवाः पञ्चदशस्मृताः ॥१॥ ” અર્થ—દિશાઓ, વાયુ, સૂર્ય, વરુણ, અશ્વિનીકુમારો, અગ્નિ, ઇન્દ્ર, ઉપેન્દ્ર, મૃત્યુ (યમ), પ્રજાપતિ, ચંદ્રમા, બ્રહ્મા, રૂદ્ર, ક્ષેત્રજ (શુવ) અને ઇશ્વર, એ ક્રમે કરીને શ્રોત્ર, ત્વક્ષ, અક્ષિ, રમના, ધ્રાણુ, વાક્ષ, પાણિ, પાદ, પાણુ, ઉપરચ, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, ગર્વ (અહંકાર) અને તમસ્ એમના દેવતા છે.

इष्टम्—જે પદાર્થે પુરૂષની છત્તાનો વિષય હોય છે, તે પદાર્થને ઇષ્ટ કહે છે.

ईश्वरः—नित्यज्ञानाधिष्ठातृणमोक्षरः । જે દ્રવ્ય નિત્ય એવાં જ્ઞાન, ઇચ્છા અને પ્રયત્નનું અધિકરણ હોય તે ઇશ્વર કહેવાય. (ન્યાયમતે.)

૨. માયોપહિતં ચૈતન્યમીશ્વરઃ । માયા ઉપાધિ વાળું ચૈતન્ય તે ઇશ્વર. (વેદાન્તમતે)

૩. માયોપ્રતિવિમ્બિતં ચૈતન્યમીશ્વરઃ । માયામાં પ્રતિબિંબિત ચૈતન્ય તે ઇશ્વર. (વેદાન્ત)

૪. ત્રૈકાલિકબન્ધશત્યત્વમ્ । ત્રણે કાળમાં જે બંધથી રહિત હોય તે ઇશ્વર.

૫. ક્લેશકર્મવિપાકાશ્રયેરપરામૃદઃ પુરુષવિશેષ-ઈશ્વરઃ । કેવેશ કર્મ, વિપાક અને આશય, એ

ચારના સંબંધ વિનાનો પુરૂષ-વિશેષ તે ધ્રુવર.
(યોગસૂત્ર.)

ઈશ્વરસત્ત્વગુણાઃ—ધ્રુવરમાં (૧) બુદ્ધિ,
(૨) ધ્રુવણ, (૩) પ્રયત્ન, (૪) સંખ્યા, (૫)
પરિભાણ, (૬) પૃથક્ત્વ, (૭) મયોગ અને
(૮) વિભાગ એવા આઠ ગુણો રહેલા છે.

ઈશ્વરપ્રણિધાનમ્—પ્રણવનો જન્મ અને
તેના અર્થનું ચિંતન; અથવા જીવ જાતના
એકત્વનું ચિંતન.

૨. સર્વકર્મણં ભગવદર્પણમ્ । બધાં કર્મોનું
પરમેશ્વરમાં અર્પણ કરવું તે.

૩. ભગવદ્રક્ષિઃ—પરમેશ્વરની ભક્તિ.

ઈશ્વરસાક્ષિપ્રત્યક્ષમ્ ।—માયા ઉપાધિ-
વાળું ચિત્તન્ય તે ધ્રુવરસાક્ષી કહેવાય છે. તે
ધ્રુવરસાક્ષીથી ઉત્પન્ન થતુ જ્ઞાન તે ધ્રુવરસાક્ષી
પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. (સાક્ષી શબ્દનો અર્થ
લક્ષણા વડે જ્ઞાન એવો કરવો.)

ઈશ્વરાશ્રયાપ્રમા—ઈક્ષણાપરપર્યાયસ્ટબ્યવિ-
પયાકારમાયાવૃત્તિ પ્રતિવિમ્બિતાચિત્ । સૃષ્ટિના
આદિ કાળમાં હવે પછી ઉત્પન્ન થનારા
જગતને વિષય કરનારી [જાણનારી] જે
માયાની વૃત્તિ છે તેને ઈક્ષણ કહે છે એવી
માયાવૃત્તિમાં પ્રતિબિંબિત ચિત્તન્ય તે ધ્રુવર-
શ્રયા પ્રમા કહેવાય છે.

ઈર્ષ્યા—પરશ્રિયામસહિષ્ણુ ૨ ૫ ૧૨૩ી લક્ષ્મી
જોઈને તે ન સહન થવાપણું.

ઉચ્ચારણમ્—કષ્ટતાત્વાદમિષાતેન શબ્દ-
જનકલ્યાપારઃ । કંઠ, તાળુ, આદિકે સ્થાનોમાં
શબ્દવાદિનો અભિધાત થવાથી જે શબ્દ-
જનક વ્યાપાર ઉપજે છે તે ઉચ્ચારણ
કહેવાય છે.

ઉત્કર્ષપરિમાણમ્—અધિક સંખ્યાવાળા
અવયવો વડે આરબ્ધ દ્રવ્યનું પરિણામ તે.

ઉત્કૃષ્ટમોક્ષઃ—મનુષ્યપણાની વિસ્મૃતિ
પૂર્વક ઉપારમ દેવપણાની પ્રાપ્તિ.

ઉત્તરેષણં (કર્મ)—ઋષદેશસંયોગસમવા-
યિકારણં કર્મ ઉત્તેષણમ્ । મૂર્ત દ્રવ્યનો જે

ઋષદેશના સાથે મયોગ થાય છે, તે
ઋષદેશ સંયોગનું અસમવાયિ કારણ જે
કર્મ છે તે કર્મ ઉત્તેષણ કહેવાય છે જેમ-
ધાન્યનાં છાંયાં દર કરવાને ધાન્યને ખાંડણિ-
યામાં ધાલીને માણસ હાથમાં સાંભેલું લઈ
તેને (સાંભેલાને) ઉંચું કરી પછી નીચે
ખાંડણિયામાં કેદ છે. જ્યારે તે સાંભેલું ઉંચું
કરે છે ત્યારે હાથનો તથા સાંભેલાનો ઉંચો
દેશ સાથે સંયોગનું અસમવાયિકારણ હાથનું
કર્મ છે; અને હાથના ઋષદેશ સાથે
સંયોગનું અસમવાયિકારણ સાંભેલાનું કર્મ છે;
અને હાથના ઋષદેશ સાથે મયોગનું અસ-
મવાયિકારણ હાથનું કર્મ છે. એવી રીતે
ઋષદેશના સંયોગના અસમવાયિ કારણરૂપ
તે સાંભેલાના કર્મને તથા હાથના કર્મને
ઉત્તેષણ કહે છે. એવીજ રીતે અધોદેશના
સંયોગના અસમવાયિ કારણરૂપ સાંભેલાના
તથા હાથના કર્મને અપેક્ષણ કહે છે.
('અપેક્ષણઃ' શબ્દ જુઓ.),

ઉત્તરમ્—પ્રતિબંધકશક્તિરોધકરણમ્ ।
પ્રતિબંધક શક્તિને અટકાવવાપણું.

ઉત્તરમ્—વૉળમજનવાક્યમ્ । દોષને દૂર
કરનારે વાક્ય.

૨. જિજ્ઞાસિતવિષયવેદકાન્યમ્ । જે વિષય
જાણવાની ઇચ્છા છે તે વિષયને જણાવ-
નાર વાક્ય.

૩. સિદ્ધાન્તાનુકૂલતરોપન્યાસતમ્ । સિદ્ધા-
ન્તને અનુકૂળ તરો કહી અતાવવા તે.

ઉત્તરમીમાંસા—વેદનો કર્મકાંડનો ભાગ
તે ' પૂર્વ ભાગ ' કહેવાય છે, અને આડીનો
ભાગ જે ઉપનિષદરૂપ છે તે ' ઉત્તર ભાગ '
કહેવાય છે. તે ઉત્તર ભાગની મીમાંસા પાંચ
અંગવાળા ન્યાયયુક્ત વાક્યોના સમુદાયરૂપ જે
વિચાર તે ઉત્તરમીમાંસા વાય છે. એનેજ
' બ્રહ્મમીમાંસા ' પણ કહે છે.

ઉત્તરા (દિક્)—સ્વાપેક્ષા મેઘસપ્તિવિતા
દિક્ । પોતાની અપેક્ષાથી મેઘ પાસેની (તરફની)
જે દિશા તે.

ઉત્તેજકત્વમ્—પ્રતિવન્ધકયોટિપ્રવિષ્ટમાવ
પ્રતિયોગિત્વમુત્તેજકત્વમ્ । કાર્યની પ્રતિબંધક
ક્રોટિ વિષે પ્રવિષ્ટ ને અભાવ, તે અભાવનું
ને પ્રતિયોગીપણું, તેનું નામ ઉત્તેજકત્વ. જેમ-
અગ્નિમાં દાહક શક્તિ છે, પણ મણિમંત્રાદિથી
તે શક્તિનો પ્રતિબંધ થાય ત્યારે અગ્નિદાહ
કરતો નથી પણ દાહની પ્રતિબંધકતા કેવળ
મણિમંત્રાદિકમાંજ નથી, પણ ઉત્તેજક રૂપ
મણિમંત્રાદિકોના અભાવ વિશિષ્ટ તે મણિ
મંત્રાદિકમાં દાહની પ્રતિબંધકતા છે. ને
કદાચિત્ મણિમંત્રાદિકમાં દાહથી પ્રતિબંધકતા
હોય તો ઉત્તેજક રૂપ મણિમંત્રાદિકોના વિઘ-
માન કાળમાં, તે પ્રતિબંધક મણિમંત્રાદિક
છતાં પણ ને દાહકાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેન
થયું જોઇએ. (અહીં આમ સમજવાનું છે:-
મણિમંત્રાદિક બે પ્રકારના હોય છે: એક
દાહશક્તિનો પ્રતિબંધ કરનાર (રોકનાર) અને
બીજો રોકાયેલી દાહશક્તિને આજુ કરનાર.
પહેલાને પ્રતિબંધક મણિમંત્રાદિ અને બીજાને
ઉત્તેજક મણિમંત્રાદિ કહે છે.) માટે ઉત્તેજક
મણિમંત્રાદિકોના અભાવ વિશિષ્ટ મણિમંત્રા-
દિકોનેજ પ્રતિબંધક માનવા જોઇએ. આ
રીતે તે ઉત્તેજકરૂપ મણિમંત્રાદિકોનો અભાવ
તે દાહરૂપ કાર્યની પ્રતિબંધક ક્રોટિમાં પ્રવિષ્ટ
છે. તે પ્રતિબંધક ક્રોટિ પ્રવિષ્ટ અભાવનું
પ્રતિયોગીપણું તે ઉત્તેજક મણિમંત્રાદિકોમાં
છે. એજ તે મણિમંત્રાદિકોનું ઉત્તેજકપણું છે.

૨. શક્ત્યનુકૂલત્વમ્ । અગ્નિની દાહાદિક
શક્તિને અનુકૂળપણું

૩. પ્રતિવન્ધકવિવિધમાનં સતિ કાર્યજનકત્વમ્ ।
પ્રતિબંધક (મણિમંત્રાદિક) વિઘમાન છતાં
પણુ (દાહાદિ) કાર્યજનકપણું.

૪. પ્રતિવન્ધકસ્વ પ્રતિવન્ધકત્વમ્ । (દાહ-
દિની શક્તિના) પ્રતિબંધકનું (મણિમંત્રાદિનું)
પ્રતિબંધક, તે ઉત્તેજક. -

ઉત્પત્તિ:—જનિ:—ઉત્તરક્ષણસમ્બન્ધ: ।
(ઉત્પત્તિ અને જનિ એ પર્યાય શબ્દો છે)
તેની પછીની ક્ષણનો સંબંધ તે ઉત્પત્તિ.

૨. સ્વકારણસંસર્ગ: । પોતાના કારણની
સાથે સંસર્ગ (સંબંધ) તે ઉત્પત્તિ.

૩. કાર્યત્યાગક્ષણસમ્બન્ધો વા । અથવા
કાર્યની પહેલી ક્ષણની સત્તાનો સંબંધ
તે ઉત્પત્તિ.

૪. પ્રથમિરૂપતીતિવિષયપ્રવૃત્તિસાધનમ્ । પહેલું
પહેલી પ્રતીતિના વિષયની પ્રવૃત્તિનું સાધન
તે ઉત્પત્તિ

૫. સ્વાધિકરણક્ષણસમ્બન્ધ: । કાર્યના પોતાના
અધિકરણની ને ક્ષણ (ને ક્ષણમાં કાર્ય
અધિકરણરૂપ છે તે ક્ષણ) ની સાથે કાર્યનો
સંબંધ તે ઉત્પત્તિ.

ઉત્પત્તિપરતત્ત્વમ્ (પ્રમાતૃ)—જ્ઞાનમાત્ર-
જનકગામગ્ન્યનિરિક્તકારણ પ્રયોજનત્વમ્ । કેવળ
જ્ઞાન માત્રની જનક ને સામગ્રી છે, તે સામ-
ગ્રીથી જિજ્ઞાસુ કારણ વડે ને પ્રયોગ્યત્વ છે
એજ તે પ્રમાતૃમાં ઉત્પત્તિપરતરૂપ છે.
(‘ઉત્પત્તિસ્વસ્વ’ શબ્દ જુઓ.)

ઉત્પત્તિવિધિ:—કર્મસ્વરૂપગોચરો વિધિ: ।
કર્મના સ્વરૂપનો બોધક ને વિધિ તે. જેમ-
“શાંમયોડ્ઠકપાલો મવતિ”-“અગ્નિ છે દેવના
જેનો એવો અટકપાલ હોય છે.” ઇત્યાદિ.

ઉત્પત્તિસ્વતત્ત્વમ્ (પ્રમાણ્યમ્)—દોષા-
ભાવમહદ્વૃત્તજ્ઞાનસામાન્યપામપ્રયોગ્યત્વમુત્પત્તિસ્વત-
ત્ત્વમ્ । જ્ઞાનના કારણીભૂત ને હોય છે,
તે હોયના અભાવે કરીને મહદંત ને જ્ઞાન
માત્રની ઉત્પત્તિની મામગ્રી તે સામગ્રી વડે ને
પ્રયોગ્યત્વ છે, તે પ્રયોગ્યત્વ- પ્રમાતૃમાં
ઉત્પત્તિપરતરૂપ કહેવાય છે. (પ્રમાતૃ અને
અને પ્રમાણ્ય એકજ વસ્તુ છે.) (જ્ઞાન
સામાન્યની સામગ્રી આત્મા, આત્મમન:-
સંયોગ, ઇન્દ્રિય, અનુમાન ઇત્યાદિ છે.)

ઉત્પત્ત્યોદ્વેગકમ્—ઉત્પત્તિનિર્ધનં ચૈવ મૂલા-
નામાગર્તિગતિ: । વિદ્યાઽવિદ્યા ત્યેતત્સ્યાદુલ્પત્ત્યારીહ
પદ્ધિવિષમ્ ॥૧૧॥ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ તથા નાશ,
મોક્ષાભાવ (અનિષ્ટ સંબંધ) અને મોક્ષ (ષ્ટ
સંબંધ), વિદ્યા (મોક્ષનું સાધનભૂત તરવજ્ઞાન) .

અને અવિદ્યા (અનિષ્ટનું સાધન-અતરવ જ્ઞાન), એ છ વાનાં ઉત્પત્ત્યાદિ ધટ્ક કહેવાય છે.

ઉત્સર્ગઃ—મ્યોદર્શનમુત્તર્ગઃ । પુનઃ પુનઃ દર્શનનું નામ ઉત્સર્ગ છે. જેમ-જ્યાં જ્યાં ચેતનત્વ રહે છે, ત્યાં ત્યાં કર્તૃત્વ રહે છે. જેમ, કુલ્લાલ, સાળવી વગેરેમાં ચેતનત્વ રહે છે માટે ધટ્કપટાદિક કાર્યોનું કર્તૃત્વ પણ રહે છે; તેમ ઈશ્વરમાં ચેતનત્વ ધર્મ રહે છે માટે ઈશ્વરમાં જગત્કર્તૃત્વ સંભવે છે. જો ઈશ્વરમાં જગત્કર્તૃત્વનો સંભવ ન માનીએ, તો તે ઈશ્વરમાં ચેતનત્વ પણ ન હોવું જોઈએ. જેમ ઘટાદિકમાં કર્તૃત્વ સંભવતુ નથી, તેથી ચેતનત્વ પણ નથી. (આ ઉત્સર્ગરૂપ તર્ક પણ એક જાતનો દોષ છે.)

ઉત્સાહઃ—મુલવિશેષજનકીભૂતકર્મવિપયક ઉત્સાહઃ । મુખ્ય વિશેષનું જનક એવું જે કર્મ છે, તે કર્મને વિષય કરનારો જે પ્રયત્ન, તે પ્રયત્નનું નામ ઉત્સાહ છે.

૨. અન્યૈશનયતયાઽવજ્ઞેઽપ્યવદ્યકર્તૃવ્યતા-વુદ્ધિઃ । બીજાઓએ જે કાર્ય કરવું અશક્ય છે એવો નિર્ણય કર્યો છતાં પણ તે કાર્ય અવશ્ય કરવું જ એવી બુદ્ધિનું નામ ઉત્સાહ છે.

ઉત્સાહવ્યસનમ્—નૃલગીતાદિદર્શનચ્છા હેતુર્થસનમ્ । નામ અને ગાયનાદિને જોવા સાંભળવાની ઇચ્છાનો હેતુ જે વ્યસન તે.

ઉદાનઃ—મૃત્યુ વખતે ઊર્ધ્વ ગતિ કરનારો વાયુ. ૨. કંઠ દેશમાં રહીને ખાંસી વગેરેને આણનારો વાયુ.

ઉદાસનિત્વમ્—વિવદમાનયોરુમ્બોધેષ-ક્ત્વમ્ । બે જગ્યુ વિવાદ કરતા હોય ત્યાં તે બંનેની ઉપેક્ષા કરવાપણુ તે.

૨. વિવદમાનયોરેકતરપક્ષાનવલમ્બકત્વમ્ । બે વિવાદીઓમાંના એકેનો પક્ષ ન લેવાપણુ તે.

ઉદાહરણવાક્યમ્—વ્યાપ્તિપ્રતિપાદક દૃશ્યન્ત વચનમુદાહરણમ્ । હેતુ વિષે સાધ્યની વ્યાપ્તિનું પ્રતિપાદક એવું જે દૃશ્યન્ત બોધક વચન છે, તે વચન ઉદાહરણ વાક્ય કહેવાય છે. જેમ-

“ યો યો ધૂમ્રાન્ સ સ વહિમાન્ યથા મહાનસઃ ”

જે જે ધૂમ્રાગ્રવાળો હોય છે તે તે અગ્નિવાળો પણ હોય છે, જેમ, રસોડું ધૂમ્રવાળું હોવાથી તે અગ્નિવાળું હોય છે તેમ. આ વચન ધૂમ્રરૂપ હેતુમાં અગ્નિરૂપ સાધ્યની વ્યાપ્તિનું પ્રતિપાદક છે તથા રસોડારૂપ દૃશ્યન્તનું પણ પ્રતિપાદક છે, માટે એ ઉદાહરણ વાક્ય છે.

૨. સાધ્યસાધનવ્યાપ્તિપ્રદર્શકમ્ । સાધ્ય (અગ્નિ) અને સાધન (ધૂમ્ર) એ બેની વ્યાપ્તિ જતાવનાર વાક્ય તે ઉદાહરણ.

ઉદ્દેશઃ—નામમાત્રેણ વસ્તુસંનીર્તનમુદ્દેશઃ । નામ માત્રથી જે વસ્તુનું કથન તેને ‘ઉદ્દેશ’ કહે છે. જેમ-દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય, અભાવ, એ રીતે દ્રવ્યાદિનાં નામ માત્રથી જે દ્રવ્યાદિ પદાર્થોનું કથન તે ‘ઉદ્દેશ’ કહેવાય છે.

૨. વસ્તુપ્રતિપાદકનામમાત્રમુદ્દેશઃ । વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરનાર નામ માત્ર ઉદ્દેશ.

ઉદ્દેશ્યત્વમ્—વિધેયતાનિરૂપત્વમ્ । જેના સંબંધમાં કંઈ વિધાન કરવાનું હોય તે વિધેય કહેવાય; એ વિધેયનો ધર્મ તે વિધેયતા અને તેનું નિરૂપક એટલે જણાવનાર તે વિધેયતા નિરૂપક કહેવાય. એવું નિરૂપકપણુ જેમાં રહ્યું હોય તે ઉદ્દેશ્યત્વ કહેવાય.

ઉદ્દમિજ્ઞાસરીરમ્—જે શરીરે પૃથ્વીને શરીરે પોતપોતાના બીજામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે શરીરે ઉદ્દભિજ્ઞ કહેવાય છે. વૃક્ષ, લતા, ઔષધિ વગેરેના શરીરે એવાં છે.

ઉદ્દમૂતત્વમ્—રૂપાદિવિશેષગુણગતો જાતિ-વિશેષઃ । રૂપાદિ વિશેષ ગુણમાં રહેલો જે જાતિ વિશેષ તે ઉદ્દમૂતત્વ.

૨. પ્રલક્ષણાનયોગ્યત્વમ્ । પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનું યોગ્યત્વ. અર્થાત્ જેમાં રૂપ સ્પર્શ વગેરે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનને યોગ્ય છે તે ઉદ્દમૂત કહેવાય છે.

ઉદ્દમૂતરૂપાનુદ્દમૂતસ્પર્શ—(તેજઃ) જે તેજનું રૂપ ઉદ્દમૂત હોય અને સ્પર્શ અનુદ્દમૂત હોય તે તેજ ઉદ્દમૂત રૂપાનુદ્દમૂત સ્પર્શવાળું કહેવાય.

ઉદ્ભૂતસ્પર્શાનુદ્ભૂતરૂપમ્ (તેજ.)—
 જે તેજ તે સ્પર્શ ઉદ્ભૂત હોય અને રૂપ
 અનુદ્ભૂત હોય તે તેજ ઉદ્ભૂતસ્પર્શાનુદ્ભૂત
 રૂપવાળું કહેવાય છે. જેમ—અમિથી તપેલા
 પાણી વગેરેમાં જે તેજ છે તે.

ઉપકરણમ્—પ્રધાનઘાષકમ્ । મુખ્ય
 વસ્તુને સિદ્ધ કરનાર (મદદ કરનાર) જે
 સાધન તે.

ઉપકારઃ—સહકારિભાવઃ । કોઈ કાર્ય
 થવામાં જે મુખ્ય કારણ હોય તેને મદદ
 કરનાર બીજા જે સાધનો હોય તે મદદકારી
 કહેવાય એવા સહકારીથી થતો લાભ તેને
 ઉપકાર કહે છે.

૨. વર્ચસ્ય વર્ચોત્પાદનાર્થમાનુગુણ્યમ્ । કાર્ય
 ઉત્પન્ન કરવામાં કારણનું જે અનુગુણ્યપણું
 તે. મુખ્ય કારણને અનુકૂળ હોય એવા ગુણો
 ઉત્પન્ન કરનારા બીજા મદદમક કારણો તે
 અનુગુણ્ય કહેવાય છે. એ અનુગુણ્યપણું તે
 ઉપકાર.

**ઉપકુર્વાણો બ્રહ્મચારી—વિવક્ષ્યન્ શ્રદ્ધી-
 તત્રાચર્યઃ ।** વિવાદ કરવાની છત્રા મનમાં
 હોવા છતાં જેણે બ્રહ્મચર્ય તત્ત્વ લીધું હોય તે
 ઉપકુર્વાણ્ય બ્રહ્મચારી કહેવાય.

**ઉપપન્નમોપસંહારૈ—પ્રવરણપ્રતિપાદાદિત્રિવ-
 ષ્તુન આપન્તયોઃ પ્રતિપાદનમ્ ।** પ્રકરણ વડે
 પ્રતિપાદિત અદિત્રિવ બ્રહ્મવસ્તુનું પ્રકરણના
 આદિમાં જે પ્રતિપાદન તે ઉપક્રમ, અને
 અંતમાં તેજ વસ્તુનું પ્રતિપાદન તે ઉપસંહાર
 છે. (બીજા કોઈ વિષયના પ્રતિપાદનમાં પણ
 એવીજ રીતે ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર શબ્દો
 વપરાય છે)

**ઉપચારઃ—સહચરણાદિ નિમિત્તેન અતદ્વાને
 તદ્વદમિષાનમ્ ।** સાથે હોવાપણાના નિમિત્તથી
 જે જેનું ન હોય તેને તેવું કહેવું. એમ આખા
 ટોળામાં એક જાણુ છત્રીવાળો હોય તેને
 જેઠને 'પેલા છત્રીવાળા જાય છે' એમ
 બધાને છત્રીવાળા કહેવા એ ઉપચાર છે.

૨. શક્યાર્થત્યાગનાત્યર્થોપાનમ્ । શબ્દના
 શક્યાર્થનો ત્યાગ કરીને બીજા અર્થનું જે
 બોધન તે ઉપચાર.

ઉપજીવકત્વમ્—સ્તરાલમ્બકત્વમ્ । બીજાના
 ઉપર જે આધાર રાખવાપણું તે.

૨. પરંપરયા સાક્ષાદ્ગ્રા કર્વત્વમ્ । માક્ષાત્
 કે પરંપરાવડે જે કાર્યપણું તે. (કાર્યને
 ઉપજીવક અને કારણને ઉપજીવ્ય કહે છે)

ઉપજીવો—પ્રયોગ્ય-નોકર.

ઉપજીવ્ય—પરંપરયા સાક્ષાદ્ગ્રા જનકત્વમ્ ।
 જે પરંપરાથી કે માક્ષાત્ કાર્યનું જનક હોય
 તે. કારણ ઉપજીવ્યના એ પ્રકાર છે. (૧)
 સ્વસત્તા પ્રયોજક, અને (૨) સ્વજાન
 પ્રયોજક.

ઉપજીવ્યોપજીવકભાવસંગતિઃ—જેમ—
 પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના નિરૂપણ પછી જે
 અનુમાન પ્રમાણનું નિરૂપણ છે, તેમાં ઉપ-
 જીવ્ય ઉપજીવક ભાવ સંગતિ છે. તેમાં
 વ્યાપ્તિજ્ઞાનરૂપ અનુમાનની ઉત્પત્તિ ચક્ષુ
 આદિક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વડેજ થાય છે, માટે
 તે અનુમાન વિષે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણમાં અનુમાનનું
 જે કાર્યપણું છે તે ઉપજીવકપણું છે, અને
 પ્રત્યક્ષ પ્રમાણમાં અનુમાનનું જે કારણપણું છે
 તેજ ઉપજીવ્યપણું છે. આ પ્રમાણે ઉપજીવ્ય
 ઉપજીવક ભાવ સંગતિવડે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ
 પછી અનુમાન પ્રમાણનું નિરૂપણ છે. (પ્રત્યક્ષ
 કારણ અને અનુમાન કાર્ય છે એમ સમજવું).

૨. જ્ઞાનસત્ત્વયોઃ પ્રયોગ્યપ્રયોજકભાવઃ ।
 એક પદાર્થ જ્ઞાનનો પ્રયોજક હોય અને
 બીજો જ્ઞાનનો પ્રયોગ્ય હોય; તેમજ એક
 સત્તા બીજી સત્તાની પ્રયોજક હોય અને
 બીજી પ્રયોગ્ય હોય; એવી રીતે જ્ઞાન અને
 મત્તાનું ઘટે તેવી રીતે પ્રયોગને અનુમારે
 પ્રયોગ્ય પ્રયોજકપણું સમજવું.

ઉપદેશઃ—હિતકથનમુપદેશઃ । હિતનું કથન.
 તે ઉપદેશ.

૨. અપેક્ષિતાર્થજાતસ્ય પ્રતિપાદનો પ્રત્ય-
સન્દર્ભઃ । અપેક્ષિત એવા અર્થને પ્રતિપાદન
કરનારો જે અર્થનો સંદર્ભ તે ઉપદેશ.

ઉપધા—કામ, ક્રોધ, વગેરે ભાવરૂપોપ.

ઉપધાયકત્વમ્—કારણત્વમ્—અલ્પવહિ-
તપૂર્વવૃત્તિસમ્બન્ધેન ફલરૂપિણ્યત્વમ્ । અંતરાય
વિનાશનું જે પૂર્વવૃત્તિપણું, એ પૂર્વવૃત્તિપણાના
સંબંધ વડે જે ક્ષણ વિશિષ્ટપણું તે ઉપધાય-
કત્વ કહેવાય. એનું જ 'પ્રીયું' નામ
કારણપણું છે.

ઉપધય.—યત્કિંચિત્તદ્વર્મવિગિષ્ટો ધર્મો ।
ધર્મના ક્રોધક અંશ વડે વિશિષ્ટ ધર્મો તે
ઉપધેય કહેવાય.

ઉપનયવાચ્યમ્—ઉદાહૃતવ્યાપ્તિવિશિષ્ટત્વેન
હેતોઃ પક્ષધર્મતાપ્રતિપાદકં વચનમુપનયવાચ્યમ્ ।
ઉદાહરણ વાક્ય વડે પ્રતિપાદન કરેલી જે
વ્યાપ્તિ છે, તે વ્યાપ્તિ વિશિષ્ટત્વરૂપ વડે,
હેતુમાં રહેલી પક્ષધર્મતાનું પ્રતિપાદક જે
વચન છે, તે વચન ઉપનયવાક્ય કહેવાય
છે. જેમ 'તથા ચાયમ્' (આ પર્વત પણ
પેઠે વહ્નિની વ્યાપ્તિવાળા ધૂમવાળો છે) આ
વ્યાપ્તિ વિશિષ્ટ ધૂમરૂપ હેતુમાં, પર્વતરૂપ પક્ષ-
વિશે રહેવાપણારૂપ પક્ષ ધર્મતાને પ્રતિપાદન
કરનાર 'તથા ચાયમ્' એ વચન ઉપનયવાક્ય
કહેવાય છે.

૨. અનુમાન વાક્યમાં ઉપમંહાર જેવું
'તથા ચાયમ્'—તેવુંજ આ છે' એટલે જેમ
'આ પર્વત પણ રસોડાની પેઠે ધૂમાડવાળો
છે' એવું વાક્ય બોલાય છે, તે ઉપનયવાક્ય
કહેવાય છે.

ઉપપત્તિ—પ્રકરણપ્રતિપાદકસ્ય દૃષ્ટાન્તે પ્રતિ-
પાદનમુપપત્તિઃ । પ્રકરણ વડે પ્રતિપાદિત
વસ્તુનું અનેક દૃષ્ટાન્તો વડે જે પ્રતિપાદન તે
ઉપપત્તિ કહેવાય છે.

૨. પ્રકરણપ્રતિપાદકાર્થનિર્ણાયકમ્ । પ્રકરણ-
વડે પ્રતિપાદિત અર્થનું જે નિર્ણય કરી
આપનાર વાક્ય તે.

ઉપપત્તિસમઃ—ઉચ્ચમારણોપપત્તિરૂપપત્તિસમઃ ।
ભાષા બંને કારણ સંભવતા હોય એવો
ઉપપત્તિ, તે ઉપપત્તિ સમ બની કહેવાય
છે. જેમ જે શબ્દનું અનિત્યત્વ કારણ
સંભવે છે, માટે શબ્દ અનિત્ય છે એમ
કહેતા હો, તો અસ્પર્શત્વ એવું નિત્યત્વનું
કારણ પણ સંભવે છે, માટે શબ્દ નિત્ય
છે. આમ બંને કારણ ઉપપન્ન થાય છે
માટે એ ઉપપત્તિ સમ કહેવાય છે.

ઉપમર્દઃ—પૂર્વધર્મિવિનાશન પમ્યન્તરોન્નાદ-
નમ્ । પૂર્વના ધર્મોના વિનાશ કરવા વડે
બીજા ધર્મનું જે ઉપપાદન તે ઉપમર્દ
કહેવાય છે.

ઉપમા—કસ્મિન્નિદેવાર્થે યઃ પ્રમિદ્યો ગુણસ્ત-
દન્યસ્મિન્નપ્રમિદ્યઃ, તદ્ગુણેડયં દ્રાવ્યમાત્રેણ ચદુ-
પસંયાજ્ય તદ્ગુણપ્રવાગનમુપમા । કોઈ પદાર્થમાત્ર
જે પ્રસિદ્ધ ગુણ છે તે બીજા પદાર્થમાં
અપ્રસિદ્ધ હોય, તે અપ્રસિદ્ધ ગુણવાળા
પદાર્થમાં શબ્દ માત્રથી તે ગુણનો આરોપ
કરીને તે ગુણને પ્રકાશ કરવો તે ઉપમા.

ઉપમાનપ્રમાણમ્—ઉપમિતિરરણમુપમાનમ્ ।
ઉપમિતિ પ્રમાણ જે કરણ હોય તે ઉપમાન
પ્રમાણ કહેવાય છે. પદ અને અર્થનો જે
શક્તિરૂપ સંબંધ છે, તે સંબંધનું જ્ઞાન તે
ઉપમિતિ કહેવાય છે. જેમ 'રોજ' શબ્દ અને
'રોજ પથુ' એ અર્થ, એ એના શક્તિરૂપ
સંબંધનું જ્ઞાન તે ઉપમિતિ. એ ઉપમિતિનું
'આ શરીર બળદના જેવું છે' એ પ્રકારે
ગવય (રોજ) પિંડ વિશેષ્યક ગોસાદશ્યપ્રકારક
જ્ઞાન કરણ છે. અર્થાત્ 'આ શરીર' એ ગવ-
યનું શરીર છે એ વિશેષ્ય છે; તથા 'બળદના
જેવું' એ તેનું પ્રકારક એટલે વિશેષણ છે,
એથી રીતે 'ગાયદશ્ય ગવય' (બળદના જેવો
રોજ) એવા વિશેષણ વિશેષ્યના સંબંધનું
જ્ઞાન તે ઉપમાન પ્રમાણ કહેવાય છે.

એ ઉપમાન પ્રમાણ ત્રણ પ્રકારનું છે. (૧)
સાદૃશ્ય વિશિષ્ટ પિંડજ્ઞાન, (૨) વૈધર્મ્યવિશિષ્ટ
પિંડજ્ઞાન, અને (૩) અસાધારણ ધર્મવિશિષ્ટ

પિંડજ્ઞાન. તેમાંથી પ્રથમ પ્રકાર તો ઉપર નિરૂપણ કર્યો છે. બીજો પ્રકાર (વૈધર્મ્ય વિશિષ્ટ પિંડ જ્ઞાન) આ પ્રમાણે છે:—

જેમ કોઈએ જાંટ દીકું ન હોય તેવાએ બીજાને પૂછ્યું કે, જાંટ કેવું હોય ? ત્યારે તે બીજાએ કહ્યું કે, તમે ઘોડા જોયો છે ? પૂછનારે કહ્યું કે ‘હા’ ત્યારે બીજાને કહે છે કે, ઘોડાની પીઠ સમાન હોય છે તેવી જાંટની પીઠ સમાન હોતી નથી પણ વચ્ચેથી ટેકરા જેવી ઉંચી હોય છે; તેની ડોક લાંબી અને ઉંચી હોય છે; શરીર પણ ઘોડા કરતાં ઘણું ઉંચું હોય છે; અને કાંઈ કાંટાઓને પણ તે ખાઈ જાય છે. આ વચન સાંભળીને પૂછનારે ઉંચી પીઠ, લાંબી ડોક, વગેરે ઘોડાથી વિરૂદ્ધ ધર્મોવાળું’ પણ તે જાંટ એમ નહીં કહ્યું, કોઈક વખતે તેના જોવામાં જાંટ આવ્યું. ત્યારે તેણે પોતાને બીજાએ જે કહેલું (અને નૈયાયિકા ‘અતિદેશવાક્ય’ કહે છે) તે અતિદેશવાક્ય સંભારીને આ પણ ‘જાંટ’ પદનું વાચ્ય છે, એમ જાણ્યું. આ રીતે વૈધર્મ્યવિશિષ્ટ પિંડ જ્ઞાન એ ઉપમાન છે.

ત્રીજા પ્રકારનું ઉપમાન આ પ્રમાણે છે:— જોડાને નહિ જાણનારા પુરૂષે બીજાને પૂછ્યું કે, જોડા કેવો હોય ? તેણે કહ્યું કે જેના નાક પર શીંગડું હોય તે જોડા. પછી એક દિવસ નાકપર શીંગડાવાળું એક પ્રાણી જોવામાં આવ્યું ત્યારે તેને પેલું અતિદેશવાક્ય યાદ આવ્યું કે ‘જેના નાક પર શીંગડું હોય તે જોડા.’ માટે આ જાતપર જોડા હોવું જોઈએ. એ રીતે ‘જોડા’ એ પદનું વાચ્ય આ જાનવર (જોડા) છે, એવી ઉપમાનિ થાય છે. આ ઉપમાનિમાં એક શીંગડાપણા રૂપ અસાધારણ ધર્મનું જ્ઞાન એ ઉપમાન છે.

૨. સંજ્ઞાસંજ્ઞિસમ્બન્ધપ્રમાણમ્ । પદ અને અર્થનો જે શક્તિરૂપ સંબંધ છે, તેના જ્ઞાનનું જે કરણ તે ઉપમાન.

૩. સદશદરેનાદસન્નિકૃષ્ટાર્થજ્ઞાનમ્ । પાસેના પદાર્થ જોવાથી તેને મળતા આવતા બીજા દૂરના (પાસે નહિ એવા) પદાર્થનું જ્ઞાન તે ઉપમાન.

૪. વ્યાપારવત્તાસમ્બન્ધેનાપમિત્ય સાધારણ કારણત્વમ્ । વ્યાપારપણા રૂપ સંબંધ વડે ઉપમાનિતિ જ્ઞાનનું જે અસાધારણ કારણ તે ઉપમાન.

ઉપમાનિપ્રમા—સંજ્ઞાસંજ્ઞિસમ્બન્ધજ્ઞાનમુપમાનિતિઃ । (સંજ્ઞા એટલે પદ, અને સંજ્ઞી એટલે અર્થ.) સંજ્ઞા અને સંજ્ઞીનો—અર્થાત્ પદ અને અર્થનો જે શક્તિરૂપ સંબંધ છે, તે સંબંધને વિષય કરનાર ગવય (રોઝ) જાનવર ગવય પદનું વાચ્ય છે. એવા પ્રકારનું જ્ઞાન તેનું નામ ઉપમાનિતિ કહેવાય છે.

૨. પરોક્ષધર્મિકં સાદશ્યજ્ઞાનાજ્ઞાનમ્ । ‘જો’ જે ગવય (રોઝ) જોયું હતું તેના જેવી મારી ગાય છે’ એવા જ્ઞાનને પરોક્ષ ધર્મિક સાદશ્ય જ્ઞાન કહે છે. એવા સાદશ્ય જ્ઞાનથી જન્મ જે જ્ઞાન, તેને ઉપમાનિતિ પ્રમા કહે છે.

૩. સાદશ્યજ્ઞાનાદપરપ્રાસન્નિકૃષ્ટદર્શં સાદશ્યજ્ઞાનમ્ । સરખાપણાના જ્ઞાન વડે બીજા રથને દૂર રહેલા પદાર્થમાં સાદશ્ય જ્ઞાન થાય તે ઉપમાનિતિ.

૪. સાદશ્યવૈસાદશ્યાન્યતર્થીકરણિકા । સાદશ્ય અને અસાદશ્ય એમાંથી એક પ્રકારની યુદ્ધિરૂપ કરણથી ઉપજેલી પ્રમા તે ઉપમાનિતિ પ્રમા.

૫. સાદશ્યપ્રમાનિરૂપમિતિઃ । સરખાપણાને વિષય કરનારી જે પ્રમા તે ઉપમાનિતિ પ્રમા કહેવાય છે.

ઉપમેયત્વમ્—સાદશ્યોનુયોગિત્વમ્ । સાદશ્યનું જે અનુયોગી હોય તે ઉપમેય કહેવાય છે.

ઉપયોગત્વમ્—સ્વજન્યાવાન્તરાપૂર્વદ્વારેણ નિમિત્તત્વમ્ । પોતાનાથી ઉત્પન્ન થયેલા અવાન્તર અપૂર્વદ્વારા જે નિમિત્તપણું તે ઉપયોગત્વ કહેવાય છે.

ઉપયોગી—ઇતિહાસસાધનાનુકૂળવ્યાપારવત્ ।
- ઇતિહાસના સાધનને અનુકૂળ વ્યાપારવાણું.

ઉપરતિ—વિધિપૂર્વક સર્વ કર્મોના સં-
-ચામ તે ઉપરતિ.

૨. કર્મોદા તત્ત્વાયને ન દોષદર્શનપૂર્વિકા
પૂજા । કર્મોદિમાં અને તેના સાધનમાં દોષ-
દર્શનપૂર્વક ઘૂણા એટલે દયાપૂર્વક તિરસ્કાર.

૩. જ્ઞાનાર્થવિહિતનિત્યાચાગમજન્યસંન્યાસઃ ।
જ્ઞાનને માટે શાસ્ત્રમાં કહેલાં નિત્યાદિ વિહિત
કર્મોના ત્યાગ.

ઉપરતિપૂર્ણતા—સુપ્રસિની પેઠે સધળા
પદાર્થોની જે વિસ્મૃતિ તે ઉપરતિપૂર્ણતાનો
અવધિ છે.

ઉપરતિફલમ્—લૌકિક-વૈદિક મર્વ વ્ય-
વહારોના અભાવ (ન હોવાપણું) તે ઉપરતિનું
ફળ છે.

ઉપરતિસાધનમ્—યમનિયમાદિક એ
-ઉપરતિ (સંમારથી વિરામ પામવાપણું)
સાધન છે.)

ઉપરતિસ્વરૂપમ્—મનની અંધી જ્વલિ-
ઓનો નિરોધ (રોકવાપણું) એ ઉપરતિનું
સ્વરૂપ છે.

ઉપલક્ષણમ્—શબ્દાચિત્ત્વે સતિ વ્યવર્ત-
કસુપરક્ષણમ્ । જે લક્ષણ લક્ષ્યમાં કોઈક
વખત હોઈને વ્યવર્તક હોય તે ઉપલક્ષણ
કહેવાય. જેમ-કોઈએ પૂછ્યું કે, દેવદત્તનું
ઘર કયું ? તેના જવાબમાં બીજાએ કહ્યું કે,
પેલું કાગડવાણું (કાગડો બોડો છે તે ઘર.)
અહીં કાગડો દેવદત્તના ઘરને બીજા ઘરથી
જૂદું બતાવી આપનાર હોવાથી વ્યવર્તક
તો છે, પણ તે કોઈક વખતજ. (કેમકે
કાગડો તે ઘર ઉપર હમેશ હોતો નથી.)
માટે 'કાગડો' એ દેવદત્તના ઘરનું ઉપલક્ષણ છે.

૨. સ્વપ્રતિષાદકત્વે સતિ સ્વેતરપ્રતિષાદકત્વમ્ ।
પોતાનું (લક્ષ્યનું) પ્રતિષાદક હોઈને પોતા-
નાથી અન્યનું પણ જે પ્રતિષાદક હોય તે
ઉપલક્ષણ.

૩. સ્વાર્થોપકત્વે ગતીતરાર્થોપકત્વમ્ ।
જે સ્વાર્થનું ભોધક હોઈને બીજા અર્થનું
પણ ભોધક હોય તે ઉપલક્ષણ.

ઉપલબ્ધિઃ—જે જે અધિકબ્રહ્માં જે જે
ઇન્દ્રિય વડે જે જે પ્રતિયોગીના અભાવનું
પ્રત્યક્ષ થાય છે, તે તે અધિકબ્રહ્માં તે તે
ઇન્દ્રિય વડે તે તે પ્રતિયોગીનું જે જ્ઞાન તેને
ઉપલબ્ધિ અથવા ઉપલબ્ધ કહે છે. એ ઉપ-
લબ્ધિના અભાવનું નામ અનુપલબ્ધિ અથવા
અનુપલબ્ધ છે.

૨. (આખ્ય મતે)—એતન પુરુષના અવા-
સ્તવ સંબંધવાણું જ્વલિજ્ઞાન. જેમ-દર્પણમાં
રહેલા માત્રિચ સાથે મુખનો અવાસ્તવ
સંબંધ છે, તેમ એતન પુરુષનો બુદ્ધિની સાથે
અવાસ્તવ સંબંધ છે. એવા સંબંધથી ઉપ-
જેનું બુદ્ધિની જ્વલિનું જ્ઞાન તે ઉપલબ્ધિ.

ઉપલમ્ભઃ—(‘ઉપલમ્ભ’ શબ્દ જુઓ.)

ઉપવાયુપજ્જકમ્—નાગઃ કર્મસ્તથા દેવદત્ત-
વાય ધનંજયઃ । જ્વલ્યેતિ વિદ્યેપાસ્તથા પર્વો-
પવાયઃ ॥૧૧॥ નાગ વગેરે પાંચને ઉપવાયુ
કહે છે. જેમઃ—

- (૧) નાગ—ઓડકાર આણનારો વાયુ
- (૨) કૂર્મ—આંખને ઉધાડીથી કમવ-
નારો વાયુ.
- (૩) કૃકલ—મૂખ લગાડનારો વાયુ.
- (૪) દેવદત્ત—ગળામ્મ આણનારો વાયુ.
- (૫) ધનંજય—ગળા દેહમાં વ્યાપી રહે-
નારો અને મરણ પછી પણ દેહમાં રહે-
નારો વાયુ.

ઉપવ્યાખ્યાનમ્—ફલમાહાત્મ્યોપારના પ્રકર
રાદિકથનમ્ । આખ્યાનને અંતે તેનું ફળ,
માહાત્મ્ય, અને ઉપાસનાના પ્રકાર વગેરેનું
કથન તે ઉપવ્યાખ્યાન.

ઉપસંહાર—સામાન્યપ્રાપ્તસ્ય વિશેષે નિય-
મનમ્ । સામાન્યપણે પ્રાપ્ત થયેલા અર્થને
વિશેષમાં નિયમે કરીને લાગુ પાડવો તે
ઉપસંહાર.

૨. એકપ્રકારસ્યાન્યગ્રાન્યયાર્યમુપસેષઃ । એક જગોએ શ્રુતિમાં કહેલા અર્થને અગ્રધને અર્થે બીજે રથને પણ મળી લેવો-લાવી મૂકવો તે. જેમ-ગાંડગ આખ્યાના ત્રીજા અખ્યા-યમાં કહેલો ‘શુણોપમંદાર’

ઉપસંસ્થાનમ્—અંથમાં ન કહ્યો હોય એવા અર્થનું જે બીજા મર્ધ અંથમાંથી કથન કરવું તે ઉપમખ્યાન કહેવાય છે.

૩. ઉપસર્જનમ્—ગૌણ, અપ્રધાન. ૨. (શબ્દિકાને મતે) વિગ્રહ વાક્યમાં જે નિયત વિભક્તિવાળું પદ હોય તેને ઉપ-સર્જન કહે છે.

૩. પદના પોતાના મુખ્ય અર્થના વિશે-પણવાળું અર્થાન્તરનું બોધક પદ તે પણ ઉપસર્જન કહેવાય છે.

ઉપચયઃ—મુખ ક્રિયાનું સાધન ઇન્દ્રિય. અથવા-વ્યાયાનનન્દનાધનમિન્દ્રિયમ્ । ઓ ભો-ગના આનંદનું આધન ઇન્દ્રિય.

ઉપદિતમ્—ઉપાધિમાં પ્રતિગિબિત; ઉપાધિવાળું.

ઉપાત્યાનમ્—પૂર્વજ્ઞતાન્તરવચનમ્ । પૂર્વના વૃત્તાત્તુ કથન. ૨. તથ્યાર્થસ્વ કથનમ્ । માંભલેલી હકીકત કહી જતાવતી તે.

ઉપાક્ષાન્તિ (વેદસ્ય)—પુરાણ, ન્યાય, મીમાંસા અને ધર્મશાસ્ત્ર, એ ચાર વેદના ઉપાંગ ગણાય છે.

ઉપાદાનમ્—જેમાંથી કોઈપદાર્થ ઉત્પન્ન થાય તે. જેમ પરંતુ ઉપાદાન તંતુઓ (તાંત્રણા.)

૨. જે કારણ કાર્યમાં મળેલું જેવામાં આવે છે તે ઉપાદાન કારણ જેમ-માટીએ ધડાનું ઉપાદાન કારણ છે, કેમકે ધડામાં માટી મળેલી જેવામાં આવે છે

૩. કાર્યાન્વિત વારણમુપાદાનમ્ । કાર્યમાં અન્વિત એટલે તાદાત્મ્યપણાને પ્રાપ્ત થયેલું જે કારણ છે, તે ઉપાદાન કારણ કહેવાય છે.

૪. કાર્યામિત્રવત્તનમ્ । કાર્યથી અભિન્ન (લુદ્ધ નહિ) એવું જે કારણ તે ઉપાદાન કારણ.

૫. સ્વતાદાત્મ્યપન્નનાર્થજનકમ્ । પોતાની સાથે તાદાત્મ્યપણાને પામેલા કાર્યનું જે જનક હોય તે.

૫. સ્વામિત્વકાર્યજનકમ્ । પોતાનાથી અભિન્ન એવા કાર્યનું જે જનક હોય તે.

૭. કાર્યાધારત્વે સત્તિ કાર્યજનિહિતુત્વમ્ । કાર્યના આધાર રૂપ હોઇને જે કાર્યની ઉત્પત્તિનો હેતુ હોય તે ઉપાદાન કારણ.

ઉપાદાનકારણત્રયમ્—અનાત્મ વસ્તુ-ઓની ઉત્પત્તિમાં ઉપાદાન કારણો ત્રણ પ્રકારનાં છે:-(૧) આગંભી=ઉપાદાન, (૨) પશ્ચિમી ઉપાદાન, અને (૩) વિવર્તોપાદાન. (લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં લેવા.)

ઉપાદેયમ્—ઉપાદાનમાંથી ઉપેત્તેલું કાર્ય તે ઉપાદેય. જેમ તંતુઓમાંથી ઉપેત્તેલું પટ તે ઉપાદેય કહેવાય છે.

૨. આદાનચિત્તાવિપલ્લવમ્ । પ્રહણ કરવાની ક્રિયાનો જે વિપ્લવ હોય તે ઉપાદેય.

ઉપાધિ.—નિમિત્ત, પ્રયોજક, કારણ.

૨. ધર્મ માત્રને પણ ઉપાધિ કહે છે. જેમ ‘આકાશત્વ’ એ અખડોપાધિ છે; અને ‘પ્રમેયત્વ’ ‘કુંડલિત્વ’, ‘પ્રતિયોગિત્વ’ એ આદિ અખડોપાધિ છે.

(૩) જે પદાર્થ પોતાનામાં રહેવા ધર્મોને પોતાના સંબંધવાળા આરોપણ કરે છે તેને પણ ‘ઉપાધિ’ કહે છે. જેમ રાતું ફૂલ પોતાનામાં રહેલી સ્તાયને પોતાના સંબંધ-વાળા રક્ષાટિકમાં આરોપણ કરે છે માટે ‘રાતું ફૂલ’ એ ઉપાધિ છે.

૪. ધનેક્રમવેત્ત્વામાયઃ ઉપાધિઃ । અનેક વ્યક્તિઓમાં જે ધર્મ અમવાય સંબંધ વડે રહે છે તે ધર્મ ભતિ કહેવાય છે. એવા ભતિરૂપ ધર્મના અભાવ રૂપ જે ધર્મ હોય તે ઉપાધિ જેમ આ ઘડો, આ ઘડો, એ પ્રકારની ઘટત્વ ધર્મ પ્રકારક એકાકાર પ્રતીતિ યામ છે, એ પ્રતીતિ એનેક વ્યક્તિઓમાં યાય છે—એક વ્યક્તિમાં થતી નથી. માટે તે

એકાકાર પ્રતીતિરૂપ સાધક (હેતુ)ના અભાવથી તે આકારાદિકત્વ ધર્મ જનિત રૂપ નથી પણ ઉપાધિરૂપ છે.

૫. જનિતરૂપ સામાન્યથી લિન્ન ધર્મ તે ઉપાધિ. અર્થાત્ જનિત્રાધક દોષને લીધે જેને જનિત કહી શકાય નહિ, એવા ધર્મને ઉપાધિ કહે છે. જેમ આકારત્વ, કાલત્વ, દિકત્વ, જૂતત્વ, શરીરત્વ, ઇદ્રિયત્વ, સામાન્યત્વ, અભાવત્વ, ઇત્યાદિક ધર્મ જનિતરૂપ નથી, પણ ઉપાધિરૂપ છે. જે કે ધર્મ માત્ર ઉપાધિ છે, અને તેથી દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ, કર્મત્વ એ ત્રણ જનિત્યોને પદાર્થ વિભાજક ઉપાધિ કહે છે, તથાપિ અહીં ઉપાધિ શબ્દવડે જનિતથી લિન્ન ધર્મ સમજવો.

૬. સામ્યવ્યાપકત્વે સત્તિ ઘષ્ટનાવ્યાપક ઉપાધિ: । જે પદાર્થ સાધ્યમા વ્યાપક હોય, અને હેતુરૂપ સાધનમા અવ્યાપક હોય, તે પદાર્થ ઉપાધિ કહેવાય છે. જેમ “પર્વત ધૂમવાળો છે, અગ્નિવાળો હોવાથી, રસોડાની પેટે.” જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો હોય છે, ત્યાં ત્યાં લીલા બળતણનો સંયોગ અવશ્ય હોય છે, લીલા બળતણના સંયોગ વિના ધૂમાડો થતો નથી. એ રીતે લીલા બળતણના સંયોગને ધૂમરૂપ સાધ્યનું વ્યાપકપણું છે. અને જ્યાં જ્યાં અગ્નિરૂપ સાધન હોય છે, ત્યાં ત્યાં લીલા બળતણનો સંયોગ નિયમથી હોતો નથી, અગ્નિથી તપેલાં લોહના ગોળામા અગ્નિરૂપ સાધન છતાં પણ લીલા બળતણનો સંયોગ હોતો નથી. એ રીતે લીલા બળતણનો સંયોગ અગ્નિરૂપ સાધનનું અવ્યાપકપણું છે. માટે લીલા બળતણનો સંયોગ ઉપાધિ કહેવાય છે. અને લીલા બળતણના સંયોગરૂપ ઉપાધિ વાળો હોવાથી અગ્નિત્વ (અગ્નિવાળા હોવાપણું હેતુ વ્યાપ્યતાસિદ્ધ કહેવાય છે.)

ઉપાધિ:—એકજ કાળ ઉપાધિના સંબંધથી ક્ષણાદિક વ્યવહારનો વિષય થાય છે. માટે અહીં ક્ષણની ઉપાધિઓનું વર્ણન કર્યું છે.

૧. પ્રથમક્ષણોપાધિ:—સ્વજન્યવિમાગપ્રાગભાવચિન્ન કર્મ પ્રથમક્ષણોપાધિ: । જે ક્રિયારૂપ કર્મ જે વિભાગ ઉત્પન્ન કર્યા છે તે વિભાગના પ્રાગભાવવાળું જે તેજ કર્મ છે, તે વિભાગ પ્રાગભાવ વિશિષ્ટ કર્મ કહેવાય; એ કર્મ પ્રથમ ક્ષણનો ઉપાધિ છે. જેમ ધટ્ટાદિક મૂર્તદ્રવ્યોમાં જે ક્રિયારૂપ કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે, તે કર્મ ખીણ ક્ષણમાં તે ધટ્ટાનો પૂર્વ દેશથી વિભાગ ઉત્પન્ન કરે છે. (ધટ્ટાને એક જગ્યાએથી બેઈ ખીણ જગ્યાએ મૂકતાં આરંભમાં જે ક્રિયા થાય છે તેને ઉદ્દેશીને આ કથન છે.) તે વિભાગની ઉત્પત્તિ ક્ષણમાં તે વિભાગનો પ્રાગભાવ નાશ થઈ જાય છે. માટે સ્વજન્ય વિભાગના પ્રાગભાવથી વિશિષ્ટ થએલું તે કર્મ એકજ ક્ષણ રહે છે. જે કે તે કર્મ પોતાની ઉત્પત્તિ ક્ષણથી પાંચમી ક્ષણમાં નાશ પામે છે, તથાપિ તેટલા વખત સુધી વિભાગનું પ્રાગભાવરૂપ વિશેષણ રહેવાનું નથી, પણ તે કર્મની ઉત્પત્તિની ખીણ જ ક્ષણમાં તે વિભાગનો પ્રાગભાવ નાશ થઈ જાય છે. વળી જે કે તે વિભાગપ્રાગભાવરૂપ વિશેષણ અનાદિ હોવાથી તે કર્મરૂપ વિશેષ્યની ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ વિદ્યમાન હતું, તથાપિ તે પૂર્વકાળમાં પેલું કર્મરૂપ વિશેષ્ય નહોતું, અને વિશેષણ તથા વિશેષ્ય બન્ને વિદ્યમાન હોય તો જ ‘વિશિષ્ટ’ વ્યવહાર થઈ શકે છે, એમાંથી એક હોય તો વિશિષ્ટ વ્યવહાર થતો નથી માટે જે ક્ષણમાં કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ક્ષણમાંજ તે કર્મ, સ્વજન્યવિભાગ પ્રાગભાવરૂપ વિશેષણ વડે વિશિષ્ટ થાય છે, તેથી સ્વજન્ય વિભાગ પ્રાગભાવ વિશિષ્ટ પ્રથમ ક્ષણની ઉપાધિરૂપતા સંભવે છે.

૨. દ્વિતીયક્ષણોપાધિ:—સ્વજન્યવિમાગનાદ્ય પૂર્વસંયોગવિશિષ્ટ સ્વજન્યવિમાગો દ્વિતીયક્ષણોપાધિ: (આ વાક્યમાં સ્વ શબ્દનો અર્થ બન્ને જગ્યાએ ‘કર્મરૂપ ક્રિયા’ એવો કરવાનો છે.) એ ક્રિયા વડે જન્ય જે વિભાગ છે, વિભાગ

વડે નાશ થવા યોગ્ય જે પૂર્વસંયોગ છે, તે પૂર્વસંયોગે કરીને વિશિષ્ટ એવો જે ક્રિયા-જન્ય વિભાગ છે, એ વિભાગ તે ખીજા ક્ષણની ઉપાધિ છે. જેમ—પ્રથમ ક્ષણમાં ઘટ વિષે ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે, અને ખીજા ક્ષણમાં તે ઘટનો પૂર્વદેશથી વિભાગ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઘટગત વિભાગ ગુણનું ઘટની ક્રિયા અસમવાયિ કારણ હોય છે, માટે તે વિભાગ તે ક્રિયા વડે જન્ય કહેવાય છે; અને ખીજા ક્ષણમાં તે વિભાગ, ઘટનો, પૂર્વદેશ સાથે સંયોગ હતો તે સંયોગનો નાશ કરે છે. માટે તે પૂર્વસંયોગ વિભાગ વડે નાશ્ય કહેવાય છે. એવા પૂર્વસંયોગે કરીને વિશિષ્ટ ક્રિયાજન્ય વિભાગ એક ક્ષણ માત્ર રહે છે. એ દ્વિતીય ક્ષણની ઉપાધિ છે.

૩. તૃતીયક્ષણોપાધિ:—પૂર્વસંયોગનાવાચ્છિન્નોત્તરસંયોગપ્રાગભાવસ્તૃતીયક્ષણોપાધિ: । પૂર્વસંયોગના નાશવડે વિશિષ્ટ જે ઉત્તર સંયોગનો પ્રાગભાવ તે ત્રીજા ક્ષણની ઉપાધિ છે. જેમ—પ્રથમ ક્ષણ વિષે તે ઘટમાં ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે; ખીજા ક્ષણમાં તે ક્રિયાવડે ઘટનો પૂર્વદેશ સાથે વિભાગ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઘડાનો જે પૂર્વદેશ સાથે સંયોગ છે તેનો નાશ કરનારો તે ક્રિયાજન્ય વિભાગજ છે. માટે ત્રીજા ક્ષણમાં તે વિભાગે કરીને તે તે પૂર્વસંયોગનો નાશ થાય છે. અને ચોથી ક્ષણમાં તે ઘડાનો ઉત્તરદેશ સાથે સંયોગ થવાનો છે. તે ઉત્તર સંયોગનો પ્રાગભાવ તે ત્રીજા ક્ષણમાં તે ઘટ વિષે વિઘ્નમાન છે, અને પેવો પૂર્વસંયોગનો નાશ પણ વિઘ્નમાન છે. માટે એ પૂર્વસંયોગ નાશરૂપ વિશેષણ વડે વિશિષ્ટ એવો ઉત્તરસંયોગનો પ્રાગભાવ એક ક્ષણ પર્યંતજ રહે છે. આ તૃતીય ક્ષણની ઉપાધિ છે.

૪. ચતુર્થક્ષણોપાધિ:—ઉત્તરસંયોગવાચ્છિન્નકર્મ ચતુર્થક્ષણોપાધિ: । જે ક્રિયારૂપ કર્મ વડે તે ઘડાનો જે ઉત્તરદેશ સાથે સંયોગ થયો છે તે ઉત્તરસંયોગ વડે વિશિષ્ટ એવું કર્મ

તે ચોથા ક્ષણની ઉપાધિ, છે. જેમ પ્રથમ ક્ષણમાં ઘટાદિક, મૂર્તદ્રવ્યમાં ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે; ખીજા ક્ષણમાં તે ક્રિયાવડે ઘટનો રચળથી વિભાગ ઉત્પન્ન થાય છે; ત્રીજા ક્ષણમાં તે વિભાગ વડે ઘટના પૂર્વદેશના મંથોગનો નાશ થાય છે; અને ચોથી ક્ષણમાં તેજ ક્રિયાવડે ઘટનો ઉત્તરદેશ સાથે સંયોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઉત્તરસંયોગ એજ તે ક્રિયાનો નાશક છે. માટે ઉત્તરસંયોગવડે તે ક્રિયા પંચમ ક્ષણમાં નષ્ટ થઈ જાય છે. જે ચોથી ક્ષણમાં તે ક્રિયાજન્ય ઉત્તરસંયોગ ઉત્પન્ન થયો છે, તે ચોથી ક્ષણમાં તે ક્રિયા વિઘ્નમાન છે, માટે ઉત્તરસંયોગવડે વિશિષ્ટ તે ક્રિયારૂપ કર્મ એક ચોથી ક્ષણમાજ રહે છે, માટે એ ચતુર્થ ક્ષણની ઉપાધિ છે.

ઉપાધિપ્રકાર:—એ ઉપાધિ ચાર પ્રકારનો છે. કેવળસાધ્યવ્યાપક, (૨) પક્ષધર્મોવચ્છિન્ન સાધ્યવ્યાપક (૩) સાધનાવચ્છિન્નસાધ્યવ્યાપક, અને (૪) ઉદાસીનધર્મોવચ્છિન્નસાધ્યવ્યાપક. એના લક્ષણ નીચે બતાવ્યા છે.

૧. કેવળસાધ્યવ્યાપક:—“પર્યંત ધૂમાગ્નિવાળો છે; અગ્નિવાળો હોવાથી, રસોડાની પેઠે.” આ અનુમાનમાં જે લીલા બળતણના સંયોગરૂપ ઉપાધિ ઉપર કહેયો છે. તે ઉપાધિ ‘કેવળ સાધ્યવ્યાપક’ છે. વળી ખીજું ઉદાહરણ—ઋત્વન્તર્વર્તિનિ હિંસા અધર્મ-લાયનં, હિંસાત્વાત; ઋતુવાચ્યહિવાક્ત. યરૂની અંદર જે ધરૂની હિંસા થાય તે અધર્મનું સાધન છે, હિંસા છે તેથી, જે જે હિંસા થાય છે તે તે અધર્મનુંજ સાધન હોય છે; જેમ યરૂની બહારની હિંસા હિંસારૂપ હોવાથી અધર્મનું સાધન હોય છે, તેમ યરૂની અંદર થનારી હિંસા પણ હિંસારૂપ હોવાથી અધર્મનું સાધન હોવીજ જોઈએ. સાંખ્યવાગાઓના આ અનુમાનમાં નિષિદ્ધત્વ ઉપાધિ છે. ન્યાં ન્યાં અધર્મનું સાધનત્વ હોય છે ત્યાં ત્યાં

શાસ્ત્રવડે નિષિદ્ધત્વ અવશ્ય હોય છે. જેમ યજ્ઞની બહાર ચનારી હિંસામાં અધર્મનું સાધનત્વ હોવાથી નિષિદ્ધત્વ પણ છે. એ રીતે નિષિદ્ધત્વ ઉપાધિનું અધર્મના સાધનરૂપ સાધ્યમાં વ્યાપકપણું છે, અને ન્યાં ન્યાં હિંસાત્વ હોય છે ત્યાં ત્યાં એ નિષિદ્ધત્વ નિયમથી હોતું નથી. જેમ યજ્ઞ સંબંધી હિંસામાં હિંસાત્વરૂપ સાધન વિઘ્નમાન છતાં પણ એ નિષિદ્ધત્વ રહેતું નથી. પણ “યજ્ઞના યજ્ઞે” “યજ્ઞ વડે યજ્ઞ કરવો.” ઇત્યાદિક શ્રુતિવડે વિહિતત્વજ હોય છે. અને “ન હિંસ્યાત્સર્વાભૂતાનિ” “કોઈપણ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહિ.” એ શ્રુતિ તો યજ્ઞ સંબંધી હિંસાથી ભિન્ન સર્વ ભૂતાની હિંસાનો નિષેધ કરે છે. એ રીતે એ નિષિદ્ધત્વ ઉપાધિને હિંસાત્વરૂપ સાધનનું અવ્યાપકપણું પણ છે. એ નિષિદ્ધત્વ ઉપાધિ પણ ‘કેવળ સાધ્યવ્યાપક ઉપાધિ’ કહેવાય છે.

૨. પક્ષધર્માવચ્છિન્નસાધ્યવ્યાપક ઉપાધિ—જે ઉપાધિ કેવળ સાધ્યનો વ્યાપક નથી, પણ પક્ષદૃષ્ટિધર્મવડે અવચ્છિન્ન જે સાધ્ય છે તે સાધ્યનો વ્યાપક હોય છે તે ઉપાધિ પક્ષધર્માવચ્છિન્નસાધ્યવ્યાપક ઉપાધિ કહેવાય છે. જેમ “વાયુઃ પ્રત્યક્ષઃ પ્રત્યક્ષસ્પર્શાધ્યત્વાત્, ઘટવત્.” “વાયુ પ્રત્યક્ષ છે, પ્રત્યક્ષ સ્પર્શનો આશ્રય હોવાથી. જે જે દ્રવ્ય પ્રત્યક્ષ સ્પર્શનો આશ્રય હોય છે તે તે દ્રવ્ય પ્રત્યક્ષજ હોય છે. જેમ ઘડો. આ અનુમાનમાં ઉદ્ભૂતરૂપત્વ ઉપાધિ છે. ન્યાં ન્યાં પ્રત્યક્ષત્વ હોય ત્યાં ત્યાં ઉદ્ભૂત રૂપત્વ હોય એવી રીતે ઉદ્ભૂતરૂપત્વરૂપ ઉપાધિને કેવળપ્રત્યક્ષત્વ સાધ્યનું વ્યાપકપણું તો સંભાવતું નથી, કેમકે રૂપાદિકામાં તે પ્રત્યક્ષત્વરૂપ સાધ્ય વિઘ્નમાન છતાં પણ ઉદ્ભૂતરૂપત્વ ઉપાધિ રહેતો નથી, પણ વાયુરૂપ પક્ષમાં વર્તનારો જે બહિર્દ્રવ્યત્વરૂપ પક્ષધર્મવડે અવચ્છિન્ન જે પ્રત્યક્ષરૂપ સાધ્ય છે, તે સાધ્યમાંજ ઉદ્ભૂતરૂપત્વ

ઉપાધિ વ્યાપક છે. એટલે ન્યાં ન્યાં બહિર્દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્ન પ્રત્યક્ષ રહે છે ત્યાં ત્યાં ઉદ્ભૂતરૂપત્વ પણ અવશ્ય કરીને રહે છે. જેમ-ઘટાદિક બહિર્દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્નપ્રત્યક્ષવાળા હોવાથી ઉદ્ભૂતરૂપવાળા પણ છે. આ પ્રમાણે ઉદ્ભૂતરૂપત્વ ઉપાધિને બહિર્દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્નપ્રત્યક્ષરૂપ સાધ્યનું વ્યાપકપણું છે, અને ન્યાં ન્યાં પ્રત્યક્ષસ્પર્શનું આશ્રયત્વ રહે છે, ત્યાં ત્યાં એ ઉદ્ભૂતરૂપત્વ નિયમથી રહેતું નથી. જેમ વાયુમાં પ્રત્યક્ષસ્પર્શાશ્રયત્વ વિઘ્નમાન હોય છે છતાં પણ ઉદ્ભૂતરૂપત્વ રહેતું નથી. આ રીતે ઉદ્ભૂતરૂપત્વ ઉપાધિનું પ્રત્યક્ષ સ્પર્શાશ્રયત્વરૂપ સાધનમાં અવ્યાપકપણું છે. માટે ઉક્ત અનુમાનમાં ઉદ્ભૂતરૂપત્વ એ, પક્ષધર્માવચ્છિન્નસાધ્યવ્યાપક ઉપાધિ કહેવાય છે.

૩. સાધનાવચ્છિન્નસાધ્યવ્યાપક

ઉપાધિ—જે ઉપાધિ હેતુરૂપ સાધનવડે અવચ્છિન્ન સાધ્યનો વ્યાપક હોય છે, તે ઉપાધિ સાધનાવચ્છિન્નસાધ્યવ્યાપક કહેવાય છે. જેમ—“ધ્વંસઃ વિનાશી, જન્યત્વાત્, ઘટવત્.” “ધ્વંસ એ વિનાશવાળો છે, જન્ય હોવાથી, ઘડાની પેઠે.” આ અનુમાનમાં ભાવત્વ ઉપાધિ છે. હવે ન્યાં ન્યાં વિનાશિત્વ હોય છે, ત્યાં ત્યાં ભાવત્વ હોય છે. એ રીતે ભાવત્વ ઉપાધિને કેવળ વિનાશિત્વ રૂપ સાધ્યનું વ્યાપકપણું તો સંભવતું નથી, કેમકે પ્રાગભાવમાં વિનાશિત્વ વિઘ્નમાન છતાં પણ ભાવત્વ નથી, પણ જન્યત્વરૂપ સાધનવડે અવચ્છિન્ન જે વિનાશિત્વ છે, તે વિનાશિત્વ રૂપ સાધ્યમાંજ તે ભાવનાનું વ્યાપકત્વ છે, એટલે ન્યાં ન્યાં જન્યત્વવિશિષ્ટવિનાશિત્વ છે ત્યાં ત્યાં ભાવત્વ પણ અવશ્ય કરીને રહે છે. જેમ ઘટાદિક જન્યત્વવિશિષ્ટવિનાશિત્વવાળા હોવાથી ભાવત્વવાળા પણ છે. આ રીતે ભાવરૂપ ઉપાધિને જન્યત્વરૂપ સાધનાવચ્છિન્નવિનાશિત્વરૂપ સાધ્યનું વ્યાપકપણું છે; અને ન્યાં ન્યાં તે

જન્યત્વ રહે છે ત્યાં ત્યાં તે ભાવત્વ નિયમથી રહેતું નથી, કેમકે પ્રધ્વંસાભાવમાં જન્યત્વ હોવા છતાં પણ ભાવત્વ રહેતું નથી. આ રીતે ભાવત્વ ઉપાધિનું જન્યત્વરૂપ સાધનમાં અવ્યાપકપણું છે, માટે ઉક્ત અનુમાનમાં ભાવત્વરૂપઉપાધિ સાધનાવચ્છિન્નસાધ્યવ્યાપક કહેવાય છે.

૪. ઉદાસીનધર્માવચ્છિન્નસાધ્યવ્યાપક ઉપાધિ—જે ઉપાધિ કોઇ ઉદાસીન ધર્મ-વડે અવચ્છિન્ન સાધ્યને વ્યાપક હોય છે, તે ઉપાધિ ઉદાસીનધર્માવચ્છિન્નસાધ્ય વ્યાપક કહેવાય છે. જેમ—“ પ્રાગભાવઃ વિનાશી પ્રમેયત્વાત્, ઘટત્ત્વ ” “ પ્રાગભાવ વિનાશી છે. પ્રમેય હોવાથી, ઘડાની જે ” આ અનુમાનમાં પણ ભાવત્વ ઉપાધિ છે. ફલે, જ્યાં જ્યાં વિનાશિત્વ હોય છે ત્યાં ત્યાં ભાવત્વ હોય છે; એ રીતે ભાવત્વ ઉપાધિને દ્વયજ વિનાશિત્વ રૂપ સાધ્યનું વ્યાપકપણું તે સંભવતું નથી. કેમકે પ્રાગભાવમાં વિનાશિત્વ વિષમભાન છતાં પણ ભાવત્વ હોતું નથી, પણ જન્યત્વ ધર્મ વડે અવચ્છિન્ન વિનાશિત્વ રૂપ સાધ્યનું તે ભાવત્વ વ્યાપક છે, એટલે જ્યાં જ્યાં જન્યત્વવિનાશિત્વ વિનાશિત્વ રહે છે ત્યાં ત્યાં ભાવત્વ ધર્મ અવશ્ય રહે છે. જેમ ધટાદિક એ જન્યત્વવિશિષ્ટવિનાશિત્વવાળા હોવાથી ભાવત્વ ધર્મવાળા પણ છે. આ રીતે ભાવત્વ ઉપાધિને જન્યત્વધર્માવચ્છિન્ન વિનાશિત્વ રૂપ સાધ્યનું વ્યાપકપણું છે. અને જ્યાં જ્યાં પ્રમેયત્વ રહે છે, ત્યાં ત્યાં ભાવત્વ નિયમથી રહેતું નથી; કેમકે પ્રાગભાવમાં પ્રમેયત્વ ધર્મ વિષમભાન છતાં પણ ભાવત્વ ધર્મ રહેતો નથી. આ રીતે ભાવત્વ ઉપાધિને પ્રમેયત્વ રૂપ સાધનનું અવ્યાપકપણું છે. અને એ ઉક્ત અનુમાનમાં તે જન્યત્વ ધર્મ તે પ્રાગભાવ રૂપ પક્ષનો ધર્મ પણ નથી તથા સાધનરૂપ પણ નથી. એ જન્યત્વ ઉદાસીન ધર્મ છે. માટે એ ઉક્ત અનુમાનમાં ભાવત્વ ઉપાધિ ઉદાસીનધર્માવચ્છિન્નસાધ્ય-

વ્યાપક કહેવાય છે. (આ-ચારમાંથી કોઇ પણ હેતુ વ્યાખ્યાત્વાસિદ્ધ ભણવો, તથા તેનું જ્ઞાન પણ વ્યાખ્યાનું પ્રતિપક્ષ છે.)

ઉપાધિરૂપધર્મઃ—આકાશત્વ, કાલત્વ, દિશાત્વ, સામાન્યત્વ, વિશેષત્વ, સમવાયત્વ, અભાવત્વ એ ધર્મો જાતિરૂપ કહેવાતા નથી, પણ ઉપાધિરૂપ કહેવાય છે.

ઉપાધ્યાય—એકદેશાન્તુ વેદસ્ય વેદાન્તાન્યવિવા પુનઃ । ચાડવ્યાપયતિ વૃત્ત્યર્થમુપાધ્યાયઃ સ ડચ્છતે ॥ ૧ ॥ જે વિદ્વાન મોતાની વૃત્તિને અર્થે વેદનો એક દેશ અથવા વેદના અંગો ભણાવે છે તે ઉપાધ્યાય કહેવાય છે.

ઉપાયેચ્છા—સુખ તથા દુઃખાભાવરૂપ ફળની ઇચ્છામાં સુખ તથા દુઃખાભાવરૂપ ફળનું જ્ઞાન એ કારણ છે, અને સુખરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ કરનારા જે ભોજનાદિક ઉપાય છે, તથા દુઃખાભાવરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ કરનારા જે ઔષધપાનાદિક ઉપાય છે, તે ઉપાયોને વિષય કરનારી જે ઇચ્છા છે, અર્થાત્ આ ભોજન અથવા આપધાદિક અમને પ્રાપ્ત થાઓ એ પ્રકારની જે ઇચ્છા છે, તે ઉપાયેચ્છા કહેવાય છે. ઉપાયેચ્છાનું કારણ ઇષ્ટમાધનતા જ્ઞાન છે.

ઉપાસના—નિષ્કલેષપૂર્વકનુદ્ધિઃ । નિષ્કલેષ (નીચા દરમની—ઉત્તરતી) વસ્તુમાં ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુની બુદ્ધિનું નામ ઉપાસના છે.

૨. ચિન્તનાપરપર્યાયમનનાત્મિકા માનસી ક્રિયા । જેને ચિંતન અથવા મનન કહે છે. તે રૂપ માનસી ક્રિયા તે ઉપાસના.

વસ્તુસ્વરૂપાનેષ્ઠ પુરુષેચ્છામાત્રતન્ન માનસ-પ્રવાહસ્વપ્ન । વસ્તુના સ્વરૂપની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય જે પુરુષની ઇચ્છાને માત્ર અધીન હોય એવું મનના પ્રવાહનું રૂપ તે ઉપાસના. તે એ પ્રકારની છે. (૧) પ્રતીક ઉપાસના (૨) અહંબ્રહ્મ ઉપાસના. [લક્ષણો તે તે સ્થળે જોવાં.]

ઉપાસનાકાળઃ—મંત્રોમાં જે અર્થ કહ્યો હોય તેની પ્રતિકર્તવ્યતા (તે કરવાની પદ્ધતિ)નું યોધન કરનાર કાંડ.

ઉપેક્ષા—પાપેષુ સત્કારતિસ્કારયોરોદાસીન્યમ્ પાપીઓના તરફ સત્કાર કે તિરસ્કાર કરવાથી અલગ રહેવું તે.

૨. કોઇ સારૂ કે ખારું કાર્ય કરવામાં અથવા સુખ કે દુઃખનાં સાધન પ્રાપ્ત કરવામાં બેદરકારી અથવા ઉદામીનપણુ તે ઉપેક્ષા.

ઉપોદ્ઘાતઃ—પ્રતિપાદ્યમર્થે બુદ્ધો સંપૃચ પ્રાગવ તદર્થમર્થાન્તરવર્ણનમ્ । પ્રતિપાદન કરવાના અર્થને ધ્યાનમાં રાખીને, તે અર્થનું પ્રતિપાદન કરતા પહેલાંજ પ્રતિપાદ્ય અર્થને ઉદ્દેશીને બીજા અર્થનું કથન તે ઉપોદ્ઘાત.

૨. પ્રજ્ઞતોપપાદસ્ત્વુપોદ્ઘાતઃ । પ્રજ્ઞત વિષયનું ઉપપાદન તે ઉપોદ્ઘાત.

૩. નિર્દિષ્ટોપસાધકત્વમ્ । નિર્દિષ્ટ કરેલા અર્થને સિદ્ધ કરવાને જે લાગતી વળગતી બાબતો કહેવી તે ઉપોદ્ઘાત.

ઉપોદ્ઘાતસજ્ઞાતિઃ—પ્રજ્ઞતોપસાધકત્વમુપોદ્ઘાતસજ્ઞાતિઃ । પ્રજ્ઞત અર્થનું જે ઉપસાધકપણુ છે તે ઉપોદ્ઘાત મગતિ કહેવાય છે. જેમ પ્રમાકારણુ રૂપ પ્રમાણુના નિરૂપણુમાં ઉપોદ્ઘાત સંગતિવડે કરણુનું નિરૂપણુ છે. સાં “પ્રમાકરણં પ્રમાણમ્” એ પ્રમાણુનું લક્ષણુ કરણ વડે ઘટિત છે. માટે પ્રજ્ઞત પ્રમાણુનું ઉપસાધકપણુ કરણુમાં રહેલું હોવાથી પ્રમાણુ નિરૂપણુમાં ઉપોદ્ઘાત સંગતિ વડે કરણુનું નિરૂપણુ સભવે છે.

ઉભયકર્મજસંયોગઃ—જે વિભાગ બે પ્રત્યેની ક્રિયાવડે જન્ય હોય તે. જેમ પરસ્પર સંયુક્ત બે મંત્રોની ક્રિયાવડે તે બંને છટા પડે છે તે ઉભય કર્મજ વિભાગ જાણવો.

૨. સ્વજનક્રિયામાવવદસમવેતવિભાગ ઉભયકર્મજ વિભાગઃ । જે વિભાગ સ્વજનક ક્રિયાના અભાવવાળા દ્રવ્યમાં સમવાય સંબંધે

કરીને રહેતો નથી, તે ઉભય કર્મજ વિભાગ કહેવાય છે. જેમ-બે ઘેટાની ક્રિયાવડે ઉત્પન્ન થયેલા જે બે ઘેટાનો વિભાગ છે, તે વિભાગસ્વજનક ક્રિયાના અભાવવાળા દ્રવ્યમાં રહેતો નથી, પણ સ્વજનક ક્રિયાવાળા તે બે ઘેટાઓમાં સમવાય સંબંધે કરીને રહે છે, માટે તે બંને ઘેટાઓનો વિભાગ તે ઉભયકર્મજ વિભાગ કહેવાય છે.

ઉભયકર્મજસંયોગઃ—જે મયોગ બે પ્રત્યેની ક્રિયાવડે જન્ય હોય તે. જેમ-મધોનો પરસ્પર સંયોગ એ ઉભય કર્મજ સંયોગ છે.

૨. સ્વજનક્રિયામાવવદસમવેતસંયોગ ઉભયકર્મજસંયોગઃ । જે સંયોગ સ્વજનક ક્રિયાના અભાવવાળા દ્રવ્યમાં સમવાય સંબંધે કરીને રહેતો નથી, તે સંયોગ ઉભય કર્મજ મયોગ કહેવાય છે. જેમ બે ઘેટાની ક્રિયાવડે જન્ય જે બે ઘેટાનો સંયોગ છે, તે સંયોગ સ્વજનક ક્રિયાના અભાવવાળા દ્રવ્યમાં રહેતો નથી, માટે બે ઘેટાનો મયોગ ‘ઉભયકર્મજ સંયોગ’ કહેવાય છે.

ઉદ્ઘાપઃ—શોકયોગાદિના ધ્વનિવિકારઃ શોક કે રોગ આદિ વડે જે વિકૃત ઉચ્ચારણુ થાય તે.

ઉદ્ઘેયનઃ—ઇદં કર્તવ્યમિત્યાદિના સ્વકલ્પિતાર્થ-પ્રતિપાદકસંવેદોચ્ચારણમ્ । ‘આ કરવું છે’ છતાંદિરૂપ મંકલ્પિત અર્થને પ્રતિપાદન કરનારા શબ્દનું ઉચ્ચારણુ તે ઉદ્ઘેયન કહેવાય.

ઉદ્ઘેયનમ્—સ્વકલ્પિતાર્થક્રવાક્યોચ્ચારણમ્ । સંકલ્પિત અર્થવાળા વાક્યનું ઉચ્ચારણુ.

ઉર્ધ્વધાવન્યનવસ્થા—અનવસ્થાના દોષના બે પ્રકારમાંનો ‘ઉર્ધ્વધાવન્તી’ નામે એક દોષ છે. જેમાં એકની અપેક્ષા તેની પછીના અર્થમાં, એમ ચાલ્યાજ કરે છે તે જેમ—

પ્રથમ—બેદ એ પોતાનાથી ભિન્ન ધર્મોમાં રહ્યો છે કે અભિન્ન ધર્મોમાં?

ઉત્તર—ભિન્નધર્મોમાં.

પ્ર૦—ક્યાબેદ વડે લિન્ન ધર્મીમાં, ક્યો બેદ રહેશે છે ?

ઉ૦—ખીન્ન બેદ, વડે લિન્ન, ધર્મીમાં પ્રથમ બેદ રહ્યો છે.

પ્ર૦—અને એ ખીન્ને બેદ ક્યા ધર્મીમાં રહ્યો છે અને ધર્મી ક્યા બેદ વડે લિન્ન છે.

ઉ૦—ત્રીજા બેદ વડે લિન્ન ધર્મીમાં ખીન્ને બેદ રહ્યો છે.

એ રીતે ચોથા બેદ વડે લિન્ન ધર્મીમાં ત્રીજો બેદ, વગેરે ધારા આપ્યા કરવાની. અને ઊર્ધ્વધાવન્યનવરથા કહે છે.

ऊर्मिपटकम्—ગરા, મરણ, ક્ષુધા, તૃપ્તિ, અને શોક, મોહ, એ છ ઊર્મિઓ કહેવાય છે, ક્રમક્રમે એ છ મુદ્રની ઊર્મિઓ (સેહેરો) ની પેઠે ચિત્તને ક્ષોભ પમાડનાર છે, તેમાં—

ગરા, મરણ—એ બે ટેકના ધર્મ છે; ક્ષુધા, તૃપ્તિ—એ બે પ્રાણના ધર્મ છે; શોક, મોહ—એ બે મનના ધર્મ છે, (શોક, મોહ, ને ટેકાણે કોઇ મુખ, દુઃખ, એમ પણ ગણાવે છે.)

ऊहः—પદાન્તરેણાકાંદસાપૂરણાર્યાધ્યાहारः—વાક્યતા અર્થમાં જે કોઇ પદની 'આકાંક્ષા' રહેતી હોય તો ખીન્નું પદ મૂકીને તે પૂર્ણ કરવારૂપ અધ્યાહાર તે બે.

૨. ઉપદેશસમયે શિષ્યપ્રતિપત્ત્યન્યનુકૂલપૂર્વયુક્તિ-કલ્પનમ્ । ઉપદેશ કરતી વખતેજ, શિષ્યને બોધ થવાને અનુકૂળ એવી અપૂર્વ યુક્તિની કરવાના તે બે.

૩. અનસ્થિતાયંવિમર્શકલિપ્ત્યાગપૂર્વકલે સત્ય-ન્યયયોગ્યવિમર્શયાદિકલ્પનમ્ । શબ્દના જે વિલક્ષિત કે સિંગનો વાક્યમાં અન્વય ન થઇ શકતો હોય તેને તણને તેને ટેકાણે અન્વય ચોગ્ય વિલક્ષિત અને સિંગ કરવાનાં તે બે.

૪. પ્રજ્ઞતામ્નાતસ્ય વિવૃત્તૌ સમવેતાર્થત્વાય તદુચિતપદાન્તરસ્ય પાઠઃ । પ્રકૃતિ યાગમાં કહેલા પદાર્થનો વિવૃત્તિ યાગમાં મંચે અનુકૂળ થાય એટલા માટે તેને ઉચિત ખીન્ન, પદને મૂકીને જે પાઠ દરવો તે બે.

ऊक्—યત્રાર્થવશેન પાદવ્યવસ્થિતિઃ ત્ત્વ ક્ । જેમાં અર્થને અનુસરીને પાદની વ્યવસ્થા હોય તે ક્.

૨. નિયતાક્ષરપાદાવમાના ક્ । પાદમાં નિયમિત મંચ્યા વાળા અક્ષરો હોય તે ક્.

૩. પાદવદ્ભગવત્યાદિછન્દોવિશિષ્ટમન્ત્રઃ । પાદબદ્ધ ગાયત્રી વગેરે છંદવાળો મંત્ર તે ક્.

ऊक्संहिता—“અમિમાંત્રે” ધ્યાદિ ૧૦૪૭૨ મંત્રોના મુદ્દા.

ऊक्वेदः—ऊक्વેદો વેદઃ । જેમાં ‘ક્’ મંત્રો ધણા હોય એવો વેદ.

૨. ક્વગવગ્વો વેદઃ । ‘ક્’ મંત્રોરૂપ અવયવવાળો વેદ.

ऊनमराप्रज्ञा—અતીત, અનાગત, દૂર, વ્યવધાનવાળું એટલે વચમાં અંતરાયવાળું, સૂક્ષ્મ, ધ્યાદિ મર્વ પદાર્થોને જાણનાર જે યોગીઓનું પ્રત્યક્ષ ને ક્ષતંજરા પ્રજ્ઞા કહેવાય છે.

ऊपि—अतीन्द्रियार्थदर्शी । જે બાળ્યનો ઇન્દ્રિયોથી જાણવામાં આતી નથી તે તે જાણનાર તે ‘ક્પિ’ કહેવાય છે.

૨ મંત્રદ્વય—વેદના મંત્રોની જેને સ્ફુરણા થઇ હોય તે. (જેવા કે વમિષ્ઠ, વામદેવ, વિશ્વામિત્ર, દધ્યર્જાથર્વણ, ધ્યાદિ.)

एकं (लक्षणम्)—एकत्वसंन्यायोगि एकम् । જે દ્રવ્ય મખવાય સંબંધે કરીને એકાવ મંચ્યાવાળું હોય છે તે દ્રવ્ય ‘એક’ કહેવાય.

૨. દ્વિત્વાવમલ્પેકમ્ । જે દ્રવ્ય, દ્વિત્, ત્રિત્, આદિક મંચ્યાના અભાવવાળું હોય તે દ્રવ્ય ‘એક’ કહેવાય છે.

૩. સજ્ઞાતીયમાવૃત્તિદ્વિત્વામાવલ્પેકમ્ । મમાન જાતિવાળા દ્રવ્યમાત્રમાં રહેનાર જે દ્વિત્ છે, તે દ્વિત્વના અભાવવાળું દ્રવ્ય ‘એક’ કહેવાય છે.

एकत्वम्—स्वप्रतिपत्तिभेदासमानाधिकरण-वाक्यवचनमेकत्वम् । ‘ત્વ’ એટલે આકાશ છે

પ્રતિયોગી જેનું, એવો જે અન્યોન્યાભાવરૂપ બેદ છે, તે બેદ એક આકાશને છોડીને બીજા પૃથ્વી વગેરે મર્વ પદાર્થોમાં રહે છે; અને તે પૃથ્વી વગેરેમાં તે આકાશત્વ ધર્મ રહેતો નથી, પણ આકાશત્વ ધર્મ તો કેવળ આકાશમાં જ રહે છે. માટે તે આકાશત્વ ધર્મ તે આકાશ પ્રતિયોગી બેદનો અસમાનાધિકારણ છે. એવું આકાશત્વ ધર્મવાળું જે આકાશ છે, તેજ આકાશમા એકત્વ છે.

૨. પ્રથમસહ્યાન્વિત્તત્ત્વમ્ । ‘પ્રથમ’ એવી સંખ્યાના સંબંધવાળાપણુ તે એકત્વ.

૩. દ્વિત્વાદ્યમાસ્ત્તત્ત્વમેમ્ । ‘એપણુ’ આદિના અભાવવાળાપણુ તે એકત્વ.

૪. સજાતીયવિજાતિયસ્વગતભેદશન્યત્ત્વમ્ । સગતીય, વિગતીય, અને સ્વગત ભેદથી રહિતપણુ તે એકત્વ.

અકવાન્યત્ત્વમ્—અકર્મબોધકનાં શબ્દાના મિથ આકાશકર્મકસ્યા બુદ્ધાવાસ્ત્વમ્ । એક અર્થનો બોધ કરનારા શબ્દોનું પરસ્પરની આકાંક્ષાથી એક બુદ્ધિમાં આશ્વ થવાપણુ તે એક વાક્યત્વ. એના બે ભેદ છે: (૧) પદૈકવાક્યતા અને (૨) વાક્યૈકવાક્યતા. (લક્ષણુ ‘અકવાક્યતાપ્રકારો’ એ શબ્દમાં જોવાં.)

અકવાક્યતાપ્રકારૌ—એક વાક્યતાના પ્રકાર—તે બે પ્રકારની છે: (૧) પદૈકવાક્યતા અને (૨) વાક્યૈકવાક્યતા.

(૧) પદૈકવાક્યતા—અર્થવાદ વાક્યોને પદ જેવાં ગણેલાં છે. માટે અર્થવાદ વાક્યોની વિધિવાક્યો સાથે ‘પદૈકવાક્યતા’ કહેવાય છે.

(૨) વાક્યૈકવાક્યતા—અર્થ પ્રત્યેક લિંગ લિંગ સંબંધ પ્રતિપાદન કરનારાં બે વાક્યોમાં આકાંક્ષાને લીધે મહાવાક્યાર્થ બોધકત્વ હોય, ત્યાં વાક્યૈકવાક્યતા જાણુરી. જેમ—“દર્શપોર્ણમાસાભ્યાં સ્વર્ગમગો યજેત ।” આ વિધિવાક્ય છે. તથા “સમિથો યજાત ” આ અંગજૂત યાગપ્રતિપાદક વાક્ય છે. એ યાગ દર્શપોર્ણમાસનું અંગ હોવાથી અંગી વાક્ય સાથે તેની વાક્યૈકવાક્યતા કહેવાય છે.

અકાગ્રતા—વિગતીય વૃત્તિયોનો તિરસ્કાર કરીને લક્ષ્ય વસ્તુ તરફ સગતીય વૃત્તિઓનો જે પ્રવાહ તે ચિત્તની એકાગ્રતા જાણુવી.

અકાગ્રભૂમિ:—યોગની પાંચ ભૂમિકાઓ, જે ચિત્તપંચક કહેવાય છે, તેમાંની ચોથી ભૂમિ. ભૂમિ એટલે અવસ્થા. ચિત્તની સંપ્રગાત સમાધિઅવસ્થાનું નામ એકાગ્રભૂમિ છે.

૨. અકવિપયસ્થાવાહિકવૃત્તિસમર્થમ્ । પાણીની અખંડ ધારાની પેઠે એક વિષય ઉપર મતત વહેનારી વૃત્તિ રાખવાને જે સમર્થ હોય તે મન (અથવા તેવો યોગી પણ એકાગ્રભૂમિ કહેવાય છે.)

અકાર્યસમવાયસમ્યન્ધ: । (‘માત્ર’ શબ્દ જુઓ.)

અકેન્દ્રિયવૈરાગ્યમ્ । પક્તસર્વકપાયજ્ઞાનેન ચિત્તોત્સુકતા । પક્વ થયેલા સર્વકપાયનેના જ્ઞાન વડે જે ચિત્તની ઉત્સુકતા તે એકેન્દ્રિય વૈરાગ્ય.

૨. અન્દ્રિયાન્તરેણુપસહૃતેણ્યપ્યનુપસંહતસ્ય મનસો વૃત્તિજિહ્વાતા । બધી ઇન્દ્રિયોનો ઉપસંહાર કર્યા છતાં પણ મનનો ઉપસંહાર ન થવાથી તેની વૃત્તિયોનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા તે એકેન્દ્રિય વૈરાગ્ય.

૩. મનમાં વિષયોની ઇચ્છા હોવા છતાં ઇન્દ્રિયોને વિષયથી રોકવાનો જે પ્રયત્ન, તે એકેન્દ્રિય વૈરાગ્ય.

અવ—સંસ્કૃત ભાષામાં વપરાતા અવ અન્યથાનો અર્થ બે પ્રકારનો છે: (૧) અયોગ-વ્યચ્છેદ: અને (૨) અન્યયોગવ્યચ્છેદ: । અન્યયોગવ્યચ્છેદના વળી બે ભેદ છે: (૧) કેવલા-યોગવ્યચ્છેદ: અને (૨) અન્યન્તાયોગવ્યચ્છેદ: (એના લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

અવગ્ના—અભિમાન ૨. આહના.

અવગ્નાત્રયમ્—(અવગ્ના ત્રણ પ્રકારની છે: (૧) પુત્રૈયગ્ના, વિતૈયગ્ના, અંત કોકૈયગ્ના, એ ત્રણ અવગ્નાઓ કહેવાય છે.

અવકાન્તિકત્ત્વમ્—સાધનાનન્તરમવશ્ય માનવિ-ત્ત્વમ્ । સાધન કર્યા પછી જે અવશ્ય થવું જોઈએ તે અકાન્તિક કહેવાય.

એતિહાસ (પ્રમાણમ્)—વિશિષ્ટાનિર્ણાતપ્રથમ-
વક્તૃકઃ શબ્દવિશેષ, એતિહાસમ્ । વિશેષ કરીને
નથી નિર્ણાત થયો પ્રથમ વક્તા જેનો, એવો
જે શબ્દ વિશેષ તે એતિહાસ પ્રમાણ કહેવાય
છે. જેમ—‘આ વડમાં યક્ષ રહે છે.’ ઇત્યાદિ
લૌકિક ઇતિહાસ ‘એતિહાસ’ કહેવાય છે. તેમાં
આ પુરૂષે આ વડમાં યક્ષને જોઈને ‘આ વડમાં
યક્ષ રહે છે’ એવું વચન કહ્યું હતું, એ પ્રકારે તે
વચનનો પ્રથમ વક્તા પુરૂષનો નિર્ણય થતો
નથી, લોકપરંપરાથી એ પ્રવાદ આસ્થો આવે
છે, એવા એતિહાસ પ્રમાણથી પણ વડમાં યક્ષનું
જ્ઞાન થાય છે.

ऐश्वर्यम्—इच्छानमिधातात्मकत्वम् । धृष्टान्तु
न शोकावापद्युः. એટલે ધૃષ્ટા પ્રમાણ થવામાં
કોઈના તરફથી અડચણ થઈ શકે નહિ, એમ
હોવાપણું.

ऐश्वर्यादिपदकम्—ऐश्वर्यं धीर्यशौचीर्य
ज्ञानं वैराग्यमेव च । एतद्वेदान्तिकै. प्रोक्तमैश्वर्या-
पदविषयम् ॥૧॥ ऐश्वर्य, શ્રી, યશ, વીર્ય જ્ઞાન
અને વૈરાગ્ય એ છ એશ્વર્ય (કે છ ભગ)
કહેવાય છે, (અને એ છ ભગવાણા નારાયણ
તે ભગવાન કહેવાય છે)

औत्सुक्यम्—रमनीयफलसाधनेनोत्कटेच्छा ।
रमणीय ફલ પ્રાપ્તિના સાધનવડે તે તે ફળ
મેળવવાને જે ઉત્કટ ઇચ્છા થાય છે તે
ઔત્સુક્ય.

૨. कार्याकार्यविचारेण प्रवृत्ताहदविशेष. ।
કાર્ય એ આકાર્યના અવિચારને લીધે પ્રવૃત્ત
થયેલો એક પ્રકારનો ઉત્તમ, તે ઔત્સુક્ય.

औदर्य तेजः—पार्थिवजलोमयेन्धनं तेज
औदर्यम् । પાર્થિવ (અન્ન) તથા જળ એ
બન્ને જેના ઇન્ધન છે એવું તેજ ઔદર્યતેજ
કહેવાય છે. (જાહરાગ્નિ એ એવું તેજ છે.)

ક

कथा—नानाकर्तृकपूर्वैस्तरपक्षप्रतिपादकवाक्य-
વિસ્તારઃ । ગૂઢા ગૂઢા પુરૂષોએ પૂર્વપક્ષ અને
ઉત્તરપક્ષને પ્રતિપાદન કરનારાં વાક્યોનો
વિસ્તાર તે કથા.

૨. नाना प्रवक्तृकत्वे सति तद्विचारवस्तु-
વિષયા વાક્યસદર્ભઃ । અનેક વક્તાઓ હોઈને
તેમના વિચારની વસ્તુવિષયક વાક્યોની
મુશ્કેલી-રચના.

૩. तत्त्वनिर्णयविजयान्वतरस्वरूपयोग्या न्याया-
જગત્તત્ત્વનિર્ણય અથવા વાદોને
જીતવું, એ ભેગાથી ગમે તે એકના સ્વરૂપને
ચોગ્ય એવી ન્યાયને અનુસરીને જે
વાક્યોની રચના, તેને કથા કહે છે. (એના
ત્રણ પ્રકાર છેઃ (૧) વાદ, (૨) બદ્ધ અને (૩)
વિતંડા લક્ષણ તે તે શબ્દોમાં ભેગા.)

कन्या—त्यक्तं बलं गृहस्थेन बहिः प्रक्षाल्य
ચળતઃ । સહસ્રકોરકાદિધ્વા સા કન્યા ચ વિધી-
યતે ॥૧॥ ગૃહસ્થ પુરૂષે જે વસ્ત્ર જૂનું જાણીને
બહાર ફેંકી દીધું હોય તેને શ્રમ કરીને ધોવું
અને પછી એક હળાર દોરા (ના ટાકા)થી
તેને સીવી સેવું. એવી કન્યા કરવાનું શાસ્ત્રમાં
વિધાન કરેલું છે.

कमण्डलवादिधरः संन्यासः—એ વિદ્-
ત્સંન્યાસનો એક પ્રકાર છે. એમાં પ્રેયોચ્યાર-
પૂર્વક દંડ કમડલુ ધારણ કરીને શિષ્યામૂર્તિનો
ત્યાગ કરવામાં આવે છે.

करणत्रयम्—मन, वाणी, અને શરીર,
એ ત્રણ ક્રિયાને નિષ્પાદન કરવાનાં સાધન
હોવાથી તે ત્રણ કરણ કહેવાય છે.

करणम्—व्यापारवदासाधारणकारण करणम् ।
વ્યાપારવાણું એવું જે અસાધારણ કારણ
છે, તે કરણ કહેવાય છે. જેમ ધમરૂપ
કાર્યની પ્રતિ દંડ એ કરણ છે. એ દંડ બ્રમણ
કરાવના રૂપ વ્યાપારવાણો છે તથા અસાધા-
રણ કારણરૂપ પણ છે, માટે ધટરૂપ કાર્યની
પ્રતિદંડ એ કરણ કહેવાય છે. એજ પ્રકારે
પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને શબ્દ એ
ચારે પ્રમાણ પણ વ્યાપારવાણાં છે તથા તે
તે પ્રત્યક્ષાદિક પ્રમાણો અસાધારણ કારણ
પણ છે, માટે પ્રત્યક્ષાદિક ચારે પ્રત્યક્ષાદિક
પ્રમાણો કરણ કહેવાય છે.

૨. ક્રિયાદિનિષ્પાદક કરણમ્ । ક્રોધપણ્ય ક્રિયાનું નિષ્પાદક જે હોય તે કરણ.

૩. વ્યાપારમિન્નત્વે સતિ અસાધારણ વારણમ્ । વ્યાપારથી ભિન્ન હોઇને જે અસાધારણ કરણ હોય તે કરણ.

કરણપાટવત્ત્વમ્—ઇચ્છાવિપરીતભૂતવર્ણ-
ચનુકૂલત્વમ્ । ઇચ્છાના વિષય જે વર્ણોચ્ચાર-
સદિ, તેને અનુકૂલપણું અર્થાત્ નિઃક્રિયાદિનું
વર્ણોચ્ચાર કરવામાં અસામર્થ્ય, શ્રીતાદિ
કરણનું શ્રવણ વગેરેમાં અસામર્થ્ય, ઇત્યાદિ.

કરુણા—કુઃખી પ્રાણી નોંધને, જેમ
અમને કુઃખ ઇષ્ટ નથી તેમ આ પ્રાણીઓને
પણ કુઃખ ન થવું નોંધએ, એવી જે ભાવના
તે કરણા ૨. કુઃખીનું કુઃખ દૂર કરવા માટે
દયા. ૩. ખીંગનુ કુઃખ દૂર કરવું તે.

કર્તૃત્વમ્—કર્તુ યાગ્યમ્ । કરવાયોગ્ય.
૨. અવશ્ય કરણીયમ્ । જે અવશ્ય કરવું
નોંધએ તે.

કર્તા—ક્રિયાયાં સ્વતંત્રઃ કર્તા । ક્રિયા
કરવામાં જે સ્વતંત્ર હોય તે કર્તા કહેવાય છે.

૨. ક્રિયાનુકૂલકૃતિમત્ત્વમ્ । ક્રિયાને અનુ-
કૂળ કૃતિવાળા હોવાપણું તે કર્તૃત્વ
(કર્તાપણું).

૩. હસ્તવારકાપ્રયોજ્યત્વે સતિ સકલકારક
પ્રયોક્તા । જે પોતે ખીંગ ક્રોધ કરકથી
પ્રેરાવા યોગ્ય ન હોઇને સધળાં કારકોને જે
પ્રયોક્તા હોય તે કર્તા. (કર્મ, કરણ, સપ્રદાન
અપાનદાન અને અધિકરણ એ દ્વિતીયાદિ
વિભક્તિના અર્થોને કારક કહે છે. કર્તા પણ
કારક છે.)

૪. જ્ઞાનચિકીર્ષાપ્રયત્નાધારઃ કર્તા । કાર્યના
ઉપાદાનનું જ્ઞાન, કાર્ય કરવાની ઇચ્છા, અને
ઇચ્છાજન્ય પ્રયત્ન, એ ત્રણનો જે આધાર
હોય, એટલે એ ત્રણ જોનામાં હોય, તે કર્તા
કહેવાય છે.

૫. વિજ્ઞાનમય ક્રોશની ઉપાધિવાળો
આત્મા કર્તા કહેવાય છે.

કર્તૃત્વમ્—ઉપાદાનગોચરી પરોક્ષજ્ઞાન-
ચિકીર્ષાકૃતિમત્ત્વે કર્તૃત્વમ્ । કાર્યના ઉપાદાન
વિષયક જે અપરોક્ષ જ્ઞાન છે, તથા કાર્ય
કરવાની ઇચ્છાશક્તિ જે ચિકીર્ષા છે, તથા
પ્રયત્નશક્તિ જે કૃતિ છે, એ ત્રણના મમવાય
સંબંધે કરીને જે આશ્રયપણું છે, તેનું નામ
કર્તૃત્વ છે. (આ લક્ષણ કર્તાનું પણ છે.
કર્તાનાં ખીંગ કક્ષણો પણ ભાવ પ્રત્યયથી
અહીં મળી શકેલાં.)

કર્મ—સંયોગવિભાગસમગ્રાયિકારણ કર્મ । જે
પદાર્થ મયોગ તથા વિભાગનું અસમવાયિ
કારણ હોય છે તે પદાર્થ કર્મ કહેવાય
છે. જેમ—“ધરો એક રથગથી ખીજ
જગોએ મુક્યો.” એ ઉદાહરણમાં ધડમાં રહેલું
કર્મ પૂર્વ દેશથી વિભાગનું તથા ઉત્તર દેશના
સંયોગનું અસમવાયિ કારણ છે.

૨. સંયોગમિત્ત્વે સતિ સંયોગસમવાયિ
કારણ કર્મ । જે પદાર્થ સંયોગથી ભિન્ન
હોય છે, તથા સંયોગનું અસમવાયિ કારણ
હોય છે, તે પદાર્થ કર્મ કહેવાય છે. જેમ
ધટાદિક મૂર્તિ દ્રવ્યોમાં રહેલું કર્મ મયોગનું
અસમવાયિ કારણ પણ છે, માટે કર્મનું
આ લક્ષણ પણ સંબંધે છે.

૩. વિભાગમિત્ત્વે સતિ વિભાગસમવાયિ-
કારણ કર્મ । જે પદાર્થ વિભાગથી ભિન્ન
હોઇને વિભાગનું અસમવાયિ કારણ હોય છે,
તે કર્મ. જેમ, ધડને તેના પૂર્વ રથગથી
ખમેડી ઉત્તર રથગમાં શેષ જવો હોય ત્યારે
તે કર્મ ધડમાં થાય છે; માટે એ ધટનિષ્ઠ
કર્મ વિભાગથી ભિન્ન છતાં પૂર્વ રથગથી
વિભાગ થવાનું અસમવાયિ કારણ પણ છે.
માટે કર્મનું આ લક્ષણ ધટે છે.

૪. મૂર્તિત્વવ્યાપ્યતાવચ્ચેદકપદાર્થવિભાજ-
કોપાધિમત્ત્વે કર્મ । મૂર્તિત્વ ધર્મની વ્યાપ્યતાનું
અવચ્છેદક, તથા પદાર્થના વિભાજક એવો
જે ઉપાધિ (કર્મત્વ) છે તે ઉપાધિવાળો
પદાર્થ તે કર્મ કહેવાય છે અર્થાત્,—પૃથ્વી,

૨. ક્રિયાદિનિષ્પાદકં કરણમ્ । ક્રાધપણ્ય ક્રિયાનું નિષ્પાદક જે હોય તે કરણ.

૩. વ્યાપારમિન્નતે સતિ અસાધારણં કારણમ્ । વ્યાપારથી ભિન્ન હોઇને જે અસાધારણ્ય કારણ હોય તે કરણ.

કરણાપાટવત્ત્વમ્—દૃષ્ટાવિપરીતભૂતવર્ણા-
યનસુકૃત્યત્વમ્ । ઇચ્છાના વિષય જે વર્ણોચ્ચારાદિ, તેને અનનુકૂલપણું અર્થાત્ નિઃસાદિનું વર્ણોચ્ચાર કરવામાં અસામર્થ્ય, શ્રોતાદિ કરણનું શ્રવણ વગેરેમાં અસામર્થ્ય, ધૃત્યાદિ.

કરુણા—દુઃખી પ્રાણી જોઇને, જેમ અમને દુઃખ ઈષ્ટ નથી તેમ આ પ્રાણીઓને પણ દુઃખ ન થવું જોઇએ, એવી જે ભાવના તે કરુણા. ૨. દુઃખીનું દુઃખ દૂર કરવા માટે દયા. ૩. ખીંગનું દુઃખ દૂર કરવું તે.

કર્તૃત્વમ્—કર્તુ યોગ્યમ્ । કરવાયોગ્ય. ૨. જવશ્યં કરણીયમ્ । જે અવશ્ય કરવું જોઇએ તે.

કર્તા—ક્રિયાયાં સ્વતંત્રઃ કર્તા । ક્રિયા કરવામાં જે સ્વતંત્ર હોય તે કર્તા કહેવાય છે.

૨. ક્રિયાનુકૃત્તિમત્ત્વમ્ । ક્રિયાને અનુ-
કૂળ કૃતિવાળા હોવાપણું તે કર્તૃત્વ (કર્તાપણું).

૩. ફત્તરકારકાપ્રયોગ્યત્વે સતિ સર્વલવારક પ્રયોગા । જે પોતે ખીંગ ક્રાધ કારકથી પ્રેરાવા યોગ્ય ન હોઇને સઘળાં કારકોના જે પ્રયોગતા હોય તે કર્તા. (કર્મ, કરણ, સપ્રદાન અપાનદાન અને અધિકરણ એ દ્વિતીયાદિ વિભક્તિના અર્થોને કારક કહે છે. કર્તા પણ કારક છે.)

૪. જ્ઞાનચિકીર્ષાપ્રયત્નાધારઃ કર્તા । કાર્યના ઉપાદાનનું જ્ઞાન, કાર્ય કરવાની ઇચ્છા, અને ઇચ્છાજન્ય પ્રયત્ન, એ ત્રણોને જે આધાર હોય, એટલે એ ત્રણ જેનામાં હોય, તે કર્તા કહેવાય છે.

૫. વિજ્ઞાનમય ક્રાશની ઉપાધિવાળો આત્મા કર્તા કહેવાય છે.

કર્તૃત્વમ્—ઉપાદાનગોચરી, પરોક્ષજ્ઞાન-
ચિકીર્ષાકૃતિમત્ત્વં કર્તૃત્વમ્ । કાર્યના ઉપાદાન વિષયક જે અપરોક્ષ જ્ઞાન છે, તથા કાર્ય કરવાની ઇચ્છારૂપ જે ચિકીર્ષા છે, તથા પ્રયત્નરૂપ જે કૃતિ છે, એ ત્રણના અમવાય સંબંધે કરીને જે આશ્રયપણું છે, તેનું નામ કર્તૃત્વ છે. (આ લક્ષણ કર્તાનું પણ છે. કર્તાનાં ખીંગ લક્ષણો પણ ભાવ પ્રત્યયથી અહીં અમશ્ય સેવાં.)

કર્મ—સંયોગવિભાગસમવાયિકારણં કર્મ । જે પદાર્થ સંયોગ તથા વિભાગનું અસમવાયિ કારણ હોય છે તે પદાર્થ કર્મ કહેવાય છે. જેમ—“વટે એક રથજેથી ખીજ જગોએ મૂક્યો.” એ ઉદારણમાં ધડામાં રહેલું કર્મ પૂર્વ દેશથી વિભાગનું તથા ઉત્તર દેશના સંયોગનું અસમવાયિ કારણ છે.

૨. સંયોગમિત્ત્વે સતિ સંયોગસમવાયિ કારણં કર્મ । જે પદાર્થ સંયોગથી ભિન્ન હોય છે, તથા સંયોગનું અસમવાયિ કારણ હોય છે, તે પદાર્થ કર્મ કહેવાય છે. જેમ ધટાદિક મૂર્ત દ્રવ્યોમાં રહેલું કર્મ સંયોગનું અસમવાયિ કારણ પણ—છે, માટે કર્મનું આ લક્ષણ પણ મંભવે છે.

૩. વિભાગમિત્ત્વે સતિ વિભાગસમવાયિ-
કારણં કર્મ । જે પદાર્થ વિભાગથી ભિન્ન હોઇને વિભાગનું અસમવાયિ કારણ હોય છે, તે કર્મ. જેમ, ધડાને તેના પૂર્વ રથજેથી ખમેડી ઉત્તર રથજેમાં સેધ જવો હોય ત્યારે તે કર્મ ધડામાં થાય છે; માટે એ ધટનિષ્ઠ કર્મ વિભાગથી ભિન્ન છતાં પૂર્વ રથજેથી વિભાગ થવાનું અસમવાયિ કારણ પણ છે. માટે કર્મનું આ લક્ષણ ધટે છે.

૪. મૂર્તૃત્વવ્યાપ્યતાવચ્છેદકપદાર્થવિભાજ-
કોષાયિમ્ કર્મ । મૂર્તૃત્વ ધર્મની વ્યાપ્યતાનું અવચ્છેદક, તથા પદાર્થનો વિભાજક એવો જે ઉપાધિ (કર્મત્વ) છે તે ઉપાધિવાળો પદાર્થ તે કર્મ કહેવાય છે અર્થાત્,—પૃથ્વી,

જળ, તેજ વાયુ, મન એ પાંચ દ્રવ્યોમાં મૂર્તવ્ય ધર્મ ગહે છે, તથા કર્મ પણ એ પાંચ દ્રવ્યોમાં રહે છે. માટે કર્મ એ મૂર્તત્વ ધર્મનું વ્યાપ્ત કહેવાય છે. જે ધર્મ જે ધર્મને છોડીને રહેતો નથી, તે ધર્મ તે ધર્મનું વ્યાપ્ત કહેવાય છે. એવા કર્મમાં રહેલી જે મૂર્તત્વ ધર્મની વ્યાપ્તતા છે, તે વ્યાપ્તતાની અવચ્છેદક કર્મત્વ જાતિ છે, અને તે કર્મત્વ જાતિ પદાર્થ વિભાજક ઉપાધિરૂપ પણ છે. એવી મૂર્તત્વની વ્યાપ્તતાની અવચ્છેદક તથા પદાર્થ વિભાજક ઉપાધિરૂપ કર્મત્વ જાતિ સમવાય સબધે કરીને મર્વ ક્રમોમાં રહે છે, માટે કર્મનું આ લક્ષણ સંભવે છે.

૫. નિર્ગુણત્તિગુણાત્તિજાતિમન્કર્મ । નિર્ગુણ પદાર્થમાં રહેનારી તથા ગુણ વિશે નહિ રહેનારી એવી (કર્મત્વ) જાતિવાળો પદાર્થ કર્મ કહેવાય છે. જેમ કર્મમાં ક્ષાપણ રૂપાદિક ગુણ સમવાય મંબધે કરીને રહેતો નથી. માટે કર્મ નિર્ગુણ કહેવાય છે, એવા નિર્ગુણ કર્મમાં રહેનારી કર્મત્વ જાતિ છે, માટે તે નિર્ગુણવૃત્તિ કહેવાય છે. વળી એ કર્મત્વ જાતિ ગુણ પદાર્થમાં રહેતી નથી માટે તે 'ગુણઅવૃત્તિ' કહેવાય છે. એવી નિર્ગુણવૃત્તિ તથા ગુણઅવૃત્તિ કર્મત્વ જાતિ સમવાય મંબધથી મર્વ ક્રમોમાં રહે છે, માટે ઉક્ત લક્ષણ સંભવે છે.

૬. કરણવ્યાપારવિષયઃ કર્મ । કરણના વ્યાપારનો વિષય તે કર્મ. જેમ, વાસણે કરણ છે; તેને ઉચે કરી લાકડા ઉપર અક્ષણવારૂપ વ્યાપારનો વિષય લાકડું છે માટે 'લાકડું' એ કર્મ.

૭ સયોગવિભાગયોગનપેક્ષકારણ કર્મ । સયોગ અને વિભાગ એ બંનેનું (દ્વાદિ) નિરપેક્ષ જે કારણ તે કર્મ,

૮. શુભાશુભક્રિયાજન્યમદૃષ્ટ કર્મ । શુભ કે દુઃશુભ ક્રિયાથી જન્મ જે અદૃષ્ટ તે કર્મ, (એ અદૃષ્ટ પુણ્યપાપથી મિથ્ર હોય છે.)

૯. શુભાશુભાદૃષ્ટજનકો વ્યાપારઃ કર્મ । શુભ કે અશુભ અદૃષ્ટને ઉત્પન્ન કરનારો વ્યાપાર તે કર્મ. (એ વ્યાપાર નિત્ય, નૈમિત્તિક, કામ્ય, પ્રાયશ્ચિત્ત અને નિપિદ્ધ એમ પ્રાંચ પ્રકારનો હોવાથી કર્મના એ પાંચ પ્રકાર છે. (લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં બોવા.)

૧૦. ધાત્વર્યનાવચ્છેદકપરસમવેતક્રિયાપલ-શાલિત્વં કર્મત્વમ્ । જે ધાતુના અર્થનું અવચ્છેદક હોઇને, જે ક્રિયાનું ફળ અન્યને (તિના વર્તીને) પ્રાપ્ત થતું હોય તે કર્મ. જેમ—'પુસ્તક લિખતિ'—'પુસ્તક લખે છે.' એમાં લિપ્ત ધાતુનો અર્થ જે લેખનક્રિયા, તે ક્રિયાનું અવચ્છેદક પુસ્તક છે, અને તે પુસ્તક લેખનનો ફલશાળી અર્થોત્તર ફલભોક્તા લેખક છે, અને તે લેખક પુસ્તકથી પર છે. માટે એ લેખનરૂપશાલીએ કરેલી લેખનરૂપ ક્રિયાનું નામ 'કર્મ' છે.

૧૧. (પાતંજલમતે) વિદિતનિધિ ક્રિયાથી જન્મ જે ધર્માધર્મ તે કર્મ.

કર્મકાણ્ડમ્—કર્મના વર્ત્યવ્યતાપ્રતિપાદક-કાણ્ડમ્ । કર્મો કર્તવ્ય છે એમ પ્રતિપાદન કરનારો વેદનો જે કાણ્ડ તે.

૨. દ્રવ્યવેવતાવશેષમારકઃ । દ્રવ્ય અને દેવતા વગેરે અર્થનું સ્મરણ કરાવનાર વેદનો જે કાણ્ડ તે કર્મકાંડ.

કર્મજતાદારમ્યમ્—અલકાનું મધુલ દેહ સાથે તાદાત્મ્ય તે કર્મજ તાદાત્મ્ય કહેવાય છે.

કર્મજવિભાગઃ—ક્રિારૂપ કર્મ વડે જન્મ વિભાગ તે કર્મજ વિભાગ

કર્મત્રયમ્—પારબ્ધ, મંચિત, અને આ-ગામી એવા કર્મના ત્રણ પ્રકાર છે. (લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં બોવા.)

કર્મધારયસમાસઃ—તુલ્યવિભક્તિલિંગયોદ-મયોઃ પદયો. સમાનાધિકરણ. । જે શબ્દોની વિલક્ષિત અને લિંગ સમાન હોય એવા શબ્દોનું જે સમાનાધિકરણ તે કર્મધારય સમામ, જેમ વૃણમૃગ, જ્વેતપતાકા, ઈં. .

કર્મપણ્ડકમ્—“નિત્યં નૈમિત્તિકં વામ્યં પ્રાયશ્ચિત્તં તથાવિધમ્ । નિપિદ્યં ચેતિ કર્માણિ પચ સ્યુઃ સર્વદેહિનામ્ ॥૧૧॥ (૧) નિત્ય કર્મ, (૨) નૈમિત્તિક કર્મ, (૩) કામ્યકર્મ, (૪) પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મ અને (૫) નિપિદ્ય કર્મ એવા કર્મોના પાંચ પ્રકાર છે.

કર્મપદાર્થઃ—કર્મ પદાર્થોના પાંચ પ્રકાર છે: (૧) ઉત્પેક્ષણ, (૨) અપેક્ષણ, (૩) આકુચન, (૪) પ્રસારણ, અને (૫) ગમન. એ કર્મ પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને મન, એ પાંચ ભૂત દ્રવ્યોમાં રહે છે. બધાંજ કર્મ અનિત્ય હોય છે.

કર્મપ્રકારૌ (૨૧ મતે)—કર્મ એ પ્રકારનું છે: (૧, ધાતિ કર્મ અને (૨) અધાતિ કર્મ.

કર્મફલવ્યતિકરઃ—એકના સુખી કે દુઃખી હોવાથી બધાજ સુખી કે દુઃખી થાય તે.

કર્મમીમાંસા—કર્મકાષ્ઠચેદવિચારમન્યઃ । કર્મકાંડને પ્રતિપાદન કરનાર વેદભાગનો જેમાં વિચાર કયો હોય તે મંથ.

કર્મપટકમ્—નનં સંધ્યા જપો હોમ આતિથ્યં દેવતાર્ચનમ્ । વૈશ્વદેવસ્તથૈતાનિ પ્રાદુઃ કર્માણિ પઞ્ચુધાઃ ॥૧૧॥ રનાન, સંધ્યા, જપ, હોમ, આતિથ્ય, દેવપૂજા અને વૈશ્વદેવ એ છ કર્મ છે એમ પાંડિતો કહે છે. (આતિથ્યનો સમાવેશ વૈશ્વદેવમાં કરીને તેને કામે કોષ્ટ ચક્ષ (અભયતાદિક) શબ્દ પણ બોલે છે.

કર્મેન્દ્રિયમ્—યદનાદિવ્યાપારકરણમિન્દ્રિયમ્ । બોલવા વગેરેને વ્યાપારનું કરણરૂપ ઇન્દ્રિય.

૨. અપરીકૃતપચમહાભૂતકાર્યત્વે સતિ વચનાદિ ક્રિયાસાધનમ્ ।—અપરીકૃત પચમહાભૂતોનું કાર્ય હોધને જે બોલવા વગેરે ક્રિયાનું સાધન હોય તે.

કર્મેન્દ્રિયપણ્ડકમ્—વાક, પાણિ, પાદ, પાયુ, અને ઉપરચ, એ પાંચ કર્મોનાં સાધન હોવાથી કર્મેન્દ્રિય કહેવાય છે.

કર્મેન્દ્રિયાણાં દેવતાઃ—કર્મેન્દ્રિયોની દેવતા આ પ્રમાણે છે:—(૧) વાક (વાણી) ઇન્દ્રિયનો દેવતા અગ્નિ છે; (૨) પાણિ એટલે હાથની દેવતા ઇદ્ર છે; (૩) પાદની દેવતા ઉપેન્દ્ર છે; (૪) વાયુ (ગુદા) ની દેવતા મૃત્યુ છે, અને (૫) ઉપરચની દેવતા પ્રગ્નપતિ છે.

કલ્પઃ—મન્ત્રાર્થસામર્થ્ય પ્રવાસકઃ । મંત્રના અર્થના સામર્થ્યનો પ્રકાર કરનાર મંથ.

૨. ચાગપ્રયોગપ્રતિપાદકઃ । યાગના પ્રયોગનો પ્રતિપાદન કરનારો મંથ.

૩. ચક્ષુષાન્નિર્માણપ્રતિપાદકં શાસ્ત્રમ્ । યજ્ઞમાં વપરાતાં પાત્રો બનાવવાના પ્રકારનું પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્ર. જેમ-કાત્યાયન સૂત્ર, આશ્વલાયન સૂત્ર, આપસ્તંબ સૂત્ર, ઇસાદિ.

કલ્પના—અવિચમાનપદાર્થસ્યાન્યગ્રસ્થિતસ્ય અન્યગ્ર પ્રતિભાસરૂપો માનસવ્યાપારઃ । જે પદાર્થ વિચમાન નથી, અથવા જે પદાર્થ બીજી કોષ્ટ જગોએ છતાં જોનારની સંમુખ હાજર નથી, તે પદાર્થનો જે બીજી જગોએ પ્રતિભાસરૂપ રૂપ માનસ વ્યાપાર તે કલ્પના.

કલ્પનાગૌરવમ્—સમર્થનિત્યરૂપના કલ્પનાગૌરવમ્ । કોષ્ટ કાર્યમાં એક સમર્થ કારણ છતાં તેવા બીજાં ધણાં કારણોની કલ્પના કરવી તે કલ્પના ગૌરવ બલ્યું. જેમ-સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ કરવામાં સમર્થ એવા એક ઇશ્વર વડે સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થયા છતાં પણ અનેક ઇશ્વરની કલ્પના એ કલ્પના ગૌરવ છે. (એ એક જગતનો દોષ છે.)

કલ્પનાલાઘવમ્—સમર્થત્વકલ્પના કલ્પના લાઘવમ્ । કાર્યના ઉત્પન્ન કરવા વિષે સમર્થ વસ્તુની અલ્પતાની કલ્પના તેનું નામ કલ્પના લાઘવ છે. જેમ-સર્વ જગતના કર્તા રૂપે કલ્પેન્દ્રો જે ઇશ્વર છે, તે એક માનીએ તો કલ્પનાલાઘવ છે; અને એક ન માનીએ તો કલ્પનાલાઘવ ન કહેવાય. કેમકે ન્યાં એકની કલ્પના કરવાથી કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે, ત્યાં ધણાની કલ્પના કરવાની જરૂર નથી.

કાયાય:—ચિત્તસ્ય રાગાદિનાસ્તસ્મિન્માનઃ
નાગદ્વેષાદિ વરે ચિત્તનો રતબ્ધિભાવ (૧૮૬તા)
તે કપાય ૨.

ચિત્તસ્ય રાગાદિના સ્તસ્મિન્માનઃસ્વસ્ત્વના-
લ્ભ્યત્વમ્ । રાગદ્વેષાદિથી થયેલી ચિત્તની ૧૮૬-
તાને લીધે અર્ખંડ વસ્તુનું અગ્રદશ્યુ તે કપાય.

કાણત્વમ્—ચતુરિન્દ્રિયગ્નૈકગેહસ્ત્વમ્ ।
નેત્રના એક ગેહકરું ચતુરિન્દ્રિયથી રહિતપણું.

કાદરાચિત્કાત્વમ્—તત્ત્વે તત્ત્વિ કિમિત્વાલ-
શ્ચત્ત્વમાયપ્રતિયોગિત્વમ્ । કોઈ વસ્તુનું અસ્તિત્વ
છતાં થોડાક વખત સુધી તે વસ્તુના અસ્તિ-
ત્વના અભાવનું જે પ્રતિયોગીપણું તે. અર્થાત્
વસ્તુનું અસ્તિત્વ છતાં થોડાક વખત સુધી
તે વસ્તુ ન જણાવી તે.

૨. પ્રાગભાવપ્રતિયોગિત્વચ્ચેત્પ્રતિયોગિત્વસ્ય-
તત્ત્વમ્ । પ્રાગભાવનું પ્રતિયોગીપણું કે પૂર્વસનું
પ્રતિયોગીપણું એ બેમાંથી એકનું હોવાપણું.
અર્થાત્ જે વસ્તુનો પ્રાગભાવ હોય અથવા
પૂર્વસાભાવ હોય તે વસ્તુમાં કાદચિત્તત્વ
જાણવું.

કામઃ—ઈત્થવિવચાભિભાસઃ । ૬૪ વિવચની
અભિભાસા તે કામ.

૨. દૃશ્યાદિ વિવચકોડભિગમ્યઃ ઓ આદિક
આદિક વિવચની અભિભાસા તે કામ.

૩. શાસ્ત્રનાંડુલ્લેપે મુગ્ધાંતરુ દૃશ્યમાનેષુ
ધ્યમાનેષુ સ્મરમાનેષુ ચા વતુજાતુસંખ્યાનાઅધ્યક્ષેન
કો રત્યાન્નર્થો ગર્થઃ સ કામઃ । પોતાને અનુકૂળ
સુખના હેતુરૂપ અર્થ જેવામાં, સાંભળવામાં,
કે સ્પર્શમાં આવવાથી તેના ગ્રહણના અનુ-
સંધાનના અભ્યાસથી જે રતિરૂપી તૃષ્ણા તે
કામ કહેવાય છે.

કામમેદાઃ—ચાત્રમ્ચત્તત્ત્વાગનામ્બેદાત્રિવિધઃ
કામઃ । જાત, આબ્ધંતર, અને વામના, એવા
બેરથી કામ ત્રણ પ્રકારનો છેઃ જેમ—પ્રાપ્ત
કરેલા મોદક વિષે કામ તે જાત કામ; મનો-
રથરૂપ મોદકની હમ્મણ તે આબ્ધંતર કામ;
અને રસ્તામાં પડેલાં તરણાં જેમ જનારને

અનાયામે પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ અનાયાસે
પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થોની હમ્મણ તે વામનારૂપ
કામ કહેવાય છે.

કામ્યત્વમ્—તત્ત્વત્ત્વાગનાવદધિકારિકર્ત્ત્વમ્-
ત્વમ્ । તે તે જાણી કામનાવાળા અધિકારીએ
કર્ત્ત્વ્ય હોવાપણું તે કામ્યત્વ.

કામ્યકર્મ—જે કર્મ કરવાથી જાણી
પ્રાપ્તિ થાય, પણ જે કર્મ ન કરવાથી પ્રત્ય-
વાય લાગે નહિ તેને કામ્ય કર્મ કહે છે. જેમ—
જેને સ્વર્ગનાં પ્રવેશ હોય તે લ્યોતિષ્ટોમ
યાગ કરે તો તેને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ રૂપ જળ
મળે; પણ જેને સ્વર્ગની હમ્મણ નથી. તેને
તે ન કરવાથી કાંઈપણ પાપ લાગતું નથી.
એવા કર્મને કામ્યકર્મ કહે છે.

૨. સ્વર્ગાદિફલકામનાવદધિકારિકર્ત્ત્વમ્ ।
સ્વર્ગાદિ જાણી કામનાવાળા અધિકારીએ કરવા
થોડ્ય કર્મ, તે કામ્યકર્મ.

૩. સ્વર્ગાદિષ્ટાપનમ્ । સ્વર્ગ આદિ હજી
સાધનરૂપ કર્મ તે કામ્યકર્મ.

કાચત્વમ્—હેતુરૂપાપિ સ્વગિન્દ્રિયત્વમ્ ।
હેતુમાં આપી રહેલું જે ત્વક દ્રવિય, તે પથ્થ.

કાચવ્યુહઃ—તત્ત્વનાનના પ્રભાવથી તત્ત્વ-
જાણી પુરૂષ મંચિન કમો ભોગવી સેવાને એક
વખતે જે અનેક શરીરો ધારણ કરી છે, તે
શરીરોનો સમુદાય તે કાચવ્યુહ કહેવાય છે.

૨. યોગિચિત્તયુગ્મવદનેકારાગિત્વમ્ । યોગી-
ઓ જે એક વખતે અનેક શરીરો રમે છે
તેને કાચવ્યુહ કહે છે.

કારકમ્—વ્યાપારવત્કરણમ્ । વ્યાપાર-
વાળું જે કારણ તે કારક કહેવાય.

૨ ક્રિયાજનકં કારકમ્ । ક્રિયાનું જે જનક
હોય તે, ક્રિયાનું કારક.

૩. ક્રિયાજનકસંસ્થિતિવચરણમ્ । ક્રિયાને
ઉત્પન્ન કરવાને જે સંસ્થિતિમાન હોય તે કારક
કહેવાય છે.

કારણમ્—મનન્યવગિજસર્વનિવરૂપાનિ
ચાન્નમ્ । જે પદાર્થ અન્યથાસિદ્ધિ વરતુઓથી

ભિન્ન હોય છે, તથા નિયમ પૂર્વક કાર્યની પૂર્વ દ્રશ્યમા રહે છે તે પદાર્થ તે કાર્યના પ્રતિ કારણ કહેવાય છે જેમ, દડ, ચક્ર, કુલાવ, કપાવ, આદિ કાગળો, વટના પ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ જે નમનાદિક તેમનાથી ભિન્ન છે, તથા ઘટરૂપ કાર્યની પૂર્વદ્રશ્ય વિશે નિયમ પૂર્વક હોનાગ પણ છે, માટે તે દ્વાદશિક ઘટના કારણ કહેવાય છે. એજ રીતે પટરૂપ કાર્યના દાદેશો, તત્ત્વ, માળ, આદિક કાગળ કહેવાય છે

૨ કાર્યાવ્યવહિતનિયનપૂર્વરૂપિ વારણમ્ । જે પદાર્થ કાર્યની ઉત્પત્તિથી અગ્યવહિત પૂર્વકાળમા નિયમે કરીને વર્તે છે, તે પદાર્થ કાગળ કહેવાય છે.

કારણગુણોત્પન્નત્ત્વમ્—સ્વાત્રયમમવાચિ માનસમનતજાતીયગુણજન્મત્કારણગુણોત્પન્નત્ત્વમ્ । ઉપાદિક ગુણોના આત્રયમ્ભૂત જે પટાદિક દ્ર વ્ય છે, તે પટાદિકોના નમનાયિ ઢાળુપ જે તત્ત્વ આદિક અન્યથ છે, તે તત્ત્વ આદિક અવયવ માત્ર વિષ મમ્ભે । જે રૂપાદિક માર ગુણ છે, તે ઉપાદિક ગુણુ તે પટાદિક અવયવી નિર રૂપાદિક માર ગુણોના રૂપવાદિક ધર્મે કરીને મળતીયજ હોય છે એવા તત્ત્વ આદિક અવયવોના ઉપાદિક માર ગુણુડે યથાક્રમે તે પટાદિક અવયવીના ઉપાદિક માર ગુણુ જન્ય હોય છે અર્થાત્ તે અન્યવી નિર રૂપાદિક ગુણોનું તે અવયવ નિર રૂપાદિક ગુણુ અમ્ભ વાયિ કારણ હોય છે એ રીતે તે પટાદિક અન્યવીઓના ઉપાદિક દાદેશ ગુણો વિશે યથાક્રમે તત્ત્વ આદિક અન્યવોના રૂપ દિક દાદેશ ગુણો વડે જન્યત્ત્વ છે એજ તે ઉપાદિક દાદેશ ગુણોમા કાગળ ગુણે ત્વજત્ત્વ છે

કારણતાપ્રકારો—કારણના બે પ્રકારની છે—દ્વેતોપધાયકત્ત્વ કારણના, અને (૨) સ્વરૂપ યોગ્યત્ત્વ કાગળતા.

કારણતાવન્હેદ્વક ધર્મ —જે ધર્મ કાગળુતાના ન્યૂન અથવા અધિક દેશમા નથી રહેતો, પણ તે કારણની ખરોચના દેશમા રહે

છે તે ધર્મ. અર્થાત્ મંપૂર્ણ કારણમા ગ્હેશે ધર્મ તે કારણુતાવન્હેદ્વક ધર્મ કહેવાય છે

કારણપ્રકારો—કાગળ બે પ્રકારનું હોય છે—(૧) આધાગળ અને (૨) અમાધાગળ કારણ, તેમા અમનાયિ તથા અમમનાયિ કાગળુ—અને કારણો—અમાધારણુ હોય છે, અને નિમિત્ત કારણ આધારણુ અને અમાધાગળુ અને પ્રકારના હોય છે

૩. ઉપાનન કાગળુ અને નિમિત્ત કાગળુ એવા પણ કારણના બે પ્રકાર છે

કારણમાત્રવિભાગજન્યવિભાગઃ—જે વિભાગ કાગળુ માત્રના વિભાગ વડે જન્ય હોય તે જેમ—ડાડના બે કપાસો ડાડના કારણ હોય છે, તેમજ પન્સપગ વિભાગ થયો તે કારણ માત્ર વિભાગ, આ વિભાગથી તે કપાસોનો પૂર્વ દેશ આવે વિભાગ થાય છે, માટે તે કાગળુ માત્ર જન્ય વિભાગ કહેવાય છે.

કારણાધ્યાનઃ—અહીંને વિશે અવિદ્યા રૂપી અધ્યાન તે (અવિદ્યા જન્યત્ત્વ કાગળુ ઠ માટે તેને કાગળુધ્યાન કહે છે)

કારિકા—અપામરત્ત્વ સતિ ચહધત્ત્વપન્ જ્ઞાક કારિકા । થોડા અદારોમા ધણો અર્થ જણાનનારો નોડ, તે કારિકા

કાર્યમ્—પ્રાગભાવપ્રતિયાગિ કાર્યમ્ । જે પદાર્થ પ્રાગભાવનો પ્રતિયોગી હોય તે પદાર્થ કાર્ય કહેવાય છે જેમ, ડાડાદિકની ઉત્પત્તિની પહેલા કપાલાદિકમા ‘ અહીં ઘટ થયે ’ ન્વાદિક પ્રતીતિનો વિષય જે ઘટાદિકનો પ્રાગભાવ છે, તે પ્રાગભાવનું પ્રતિયોગીપણુ તે વગાદિકમા છે, તેજ તે વટાદિકનું કાર્યપણુ છે.

૪ કૃતિ સચ્ચ કાર્યમ્ । કૃતિના અન્યધવાણુ જે હોય તે કાર્ય

૫ કૃતિચામ્યત્ત્વ સલ્લભાન્નકમ્ । જે કૃતિ ચોગ્ય હોઇને અવૌકિક હોય તે

૬ વર્તમાનાવસ્થોપપાદકત્ત્વ કાર્યમ્ । પદાર્થની વર્તમાન અવસ્થાનું ઉપપાદનપણુ તે કાર્યત્ત્વ.

૫. (વેદાન્તમતે) કારણવાસિમતવસ્તુમિત્ય-
ત્વમ્ । કારણુતારૂપે માનેલી વસ્તુથી અભિજ્ઞ.
પણું તે કાર્યત્વ.

૬. કૃતિસાધ્યત્વે સતિ કૃત્યુદ્દત્તત્વમ્ । કૃતિ
વડે સાધ્ય હોઇને જે કૃતિનું ઉદ્દેશ્ય
હોય તે કાર્ય.

૭. કાલન્યાનનિવૃત્તત્વે સતિ પ્રવૃત્ત્યભાવ
વિરોધિત્વમ્ । ત્રણે કાળના સંબંધવાળું ન છતાં
જે પ્રવૃત્તિના અભાવનું વિરોધિ હોય તે કાર્ય.

૮. નિયતપદ્ધત્સાધ્યત્વમ્ । કારણુની પછી
નિયમે કરીને જે થવાપણું તે કાર્યત્વ.

૯. યાચક્ષણસમ્બન્ધિત્વમ્ । પહેલી ક્ષણના
સંબંધવાળું તે કાર્ય.

૧૦. પુરૂષના પ્રયત્નરૂપ કૃતિવડે સાધ્ય
જે ક્રિયા તે કાર્ય.

કાર્યતાવચ્છેદકસમ્યન્ધઃ—કારણુના
અધિકરણમાં જે મંબંધથી કાર્ય રહે છે તે
કાર્યતાવચ્છેદક મંબંધ કહેવાય. જેમ, દ્રવ્યનું
આકૃષ્ટ પ્રત્યક્ષ થવામાં ઉદ્ભૂતરૂપ એ કારણ
છે. હવે ઘટરૂપ અધિકરણમાં આકૃષ્ટ પ્રત્યક્ષ
વિષયતારૂપ સંબંધથી રહ્યો છે, (નિત્રના પ્રત્ય-
ક્ષનો વિષય ઘડો છે માટે.) અને તેજ ધડરૂપ
અધિકરણમાં ઉદ્ભૂતરૂપ સમવાય સંબંધથી
રહે છે. માટે એ વિષયતારૂપ મંબંધ એ
કાર્યતાનો અવચ્છેદક મંબંધ છે. (અને સમ-
વાય સંબંધ એ કારણતાવચ્છેદક સંબંધ છે.)

કાર્યાધ્યાસઃ—અવિદ્યાજન્ય અતઃકર-
ણાદિરૂપ અધ્યાસ તે. કાર્યાધ્યાન. (અતઃકર-
ણાદિ અવિદ્યાનું કાર્ય હોવાથી તેને કાર્યા-
ધ્યાસ કહે છે.)

૨. લોપસપ્રયોગસસ્કારજન્ય જ્ઞાનવિષયત્વમ્ ।
લોપના સંપ્રયોગથી (મંબંધથી) પ્રાપ્ત થયેલા
સંસ્કારથી જન્ય જ્ઞાનનું જે વિષયત્વ તે
કાર્યાધ્યાસ.

કાર્યાન્વિત—કાર્યના સંબંધવાળું.

કાર્યાવિદ્યા—અન્ય વસ્તુમાં અન્યની
બુદ્ધિ તે કાર્યાવિદ્યા. આ કાર્યાવિદ્યાજ
પુરુષરૂપમાં કહેલી અવિદ્યા જાણુરી, જેમકે,
દેહાદિકમાં આત્મત્વાદિ બુદ્ધિરૂપ જે પ્રાંતિજ્ઞાન
છે તે કાર્યાવિદ્યા છે.

કાર્યાવિદ્યાપ્રકારઃ—કાર્યાવિદ્યાના ચાર
ચાર પ્રકાર છે:—(૧) અનિત્ય સ્વર્ગોદિમાં
નિત્યબુદ્ધિ; (૨) અશુચિ દેહાદિકમાં શુચિબુદ્ધિ;
(૩) પીડા વગેરે દુઃખમાં સુખબુદ્ધિ; અને
(૪) અનાત્મ દેહાદિકમાં 'હું' એવી આત્મબુદ્ધિ.

કાર્યેન્યસદ્ગતિઃ—એકકાર્યાનુકૂલત્વ કાર્યે-
વ્યસંગતિઃ । એક કાર્યનું જે અનુકૂલપણું તેનું
નામ કાર્યેન્યસંગતિ છે. જેમ, વ્યાપ્તિ
તથા પક્ષધર્મતા એ બન્ને એકજ અનુમિતિ-
રૂપ કાર્યનાં જનક હોય છે, માટે વ્યાપ્તિના
નિરૂપણ પછી જે પક્ષધર્મતાનું નિરૂપણ છે
તે કાર્યેન્ય સંગતિ વડે છે.

કાલઃ—ગિમ્ત્વે સતિ દિગ્ગમવેતપરત્વાસમ-
વાયિકારણ કાલઃ । જે દ્રવ્ય વિષ્ણુ હોય, તથા
દિશા વિષે અસમવેત એવું જે પરત્વનું અસમ-
વાયિ કારણ છે, તેનું જે અધિકરણ હોય તે
દ્રવ્ય કાળ કહેવાય છે. જેમ, નાના ભાષની
અપેક્ષાથી મોટાભાષમાં કાલિક પરત્વ રહે છે.
તે પરત્વ ગુણનું સમન્વાયિ કારણ મોટાભાષનું
શરીર છે, તે મોટાભાષના શરીર સાથે કાળનો
જે સંયોગ મંબંધ છે, તે પરત્વ ગુણનું અસમ-
વાયિ કારણ છે, અને તે સંયોગરૂપ અસમ-
વાયિ કાળનો તે કાળ આધાર છે તથા
વિષ્ણુ પણ છે, માટે ઉપર કહેલું કાળનું લક્ષણ
સંભવે છે.

૨. પરત્વાનાશ્રયત્વે સતિ વિજાતીયપરત્વાસમ-
વાયિકારણસંયોગપ્રયઃ કાલઃ । પૃથ્વી, જળ,
તેજ, વાયુ, અને મન, એ પાંચ મૂર્ત દ્રવ્યો-
વિષેજ પરત્વ તથા અપરત્વ એ બે ગુણો રહે
છે. આકાશ, કાળ, દિશા અને આત્મા, એ
ચાર વિષ્ણુ દ્રવ્યોમાં એ બન્ને ગુણ રહેલા
નથી. માટે કાળ એ પરત્વ ગુણનો અનાશ્રય

ધતર પદાર્થોમાં ભેદવાળો નથી હોતો તે તે પદાર્થ ગંધવાળો પણ નથી હોતો, જેમ જળ. તે ધતર ભેદવાળું નથી માટે ગંધવાળું પણ નથી. આ પૃથ્વી તેવી એટલે ગંધના અભાવવાળી નથી (પણ ગંધવાળી છે), માટે (અર્થાત્ ગંધવાળી છે તેથી) તેવી નથી, એટલે ધતર ભેદના અભાવવાળી નથી પણ ધતર ભેદના ભાવવાળી છે, અર્થાત્ ધતર પદાર્થોથી ભેદવાળી છે.

આ અનુમાનમાં પૃથ્વી માત્ર પક્ષ છે, અને જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાળ, દિશ્, આત્મા, મન. ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય, એ તેર પદાર્થોના જે તેર અન્યોન્યાભાવરૂપ ભેદ છે તે તેજ ભેદ સાધ્ય છે. એ તેર ભેદ એકલી પૃથ્વીમાળ એકલા રહે છે; પૃથ્વીરૂપ પક્ષથી ભિન્ન કોઇ પણ પદાર્થ તે તેર ભેદરૂપ સાધ્યવાળો નથી. અને નિશ્ચિત સાધ્યવાનનેજ મપક્ષ કહે છે. (સપક્ષ શબ્દ જુઓ.) માટે આ અનુમાન તેવા સપક્ષના અભાવવાળું હોવાથી 'કેવળ વ્યતિરેકિ' કહેવાય છે.

૨. અવ્યવ્યાપ્તિ કાન્યત્વે સતિ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિમત્ત્વમ્ । જેમાં હેતુની અવ્યવ્યાપ્તિ ન હોય પણ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ હોય તે કેવળ-વ્યતિરેકિ.

૩. જે અનુમાનના સાધ્યનું તથા હેતુનું કોઇ પણ જગોએ સહચાર દર્શન હોય નહિ, પરંતુ તે માધ્ય તથા હેતુના અભાવનું સહચાર દર્શન હોય, તો તે અનુમાન કેવલવ્યતિરેકિ કહેવાય. જેમ—“પૃથ્વી ખીજા દ્રવ્યોથી ભિન્ન છે; ગંધવાળી છે તેથી; જે દ્રવ્ય ગંધવાળું નથી હોતું તે પૃથ્વી પણ નથી હોતું, જેમ પાણી વગેરે.

કેવલવ્યતિરેકિલિઙ્ગમ્—વ્યતિરેકમાત્ર વ્યાપ્તિકં લિઙ્ગમ્ કેવલવ્યતિરેકિ । જે લિંગમાં સાધ્યની કેવળ વ્યતિરેક વ્યાપ્તિજ હોય છે. અવ્યવ્યાપ્તિ હોતી નથી—તે લિંગ કેવળ વ્યતિરેક કહેવાય છે. જેમ—“પૃથ્વી ક્ષરેભ્યો

મિચ્છતે, ગન્ધવત્ત્વાત્”—‘પૃથ્વી જલાદિક ધતર પદાર્થોના ભેદવાળા છે, ગંધવાળી છે તેથી’ આ અનુમાનમાં ગંધવત્ત્વરૂપ હેતુમાં ધતરભેદરૂપ સાધ્યની કેવળ વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ જ છે. (વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ શબ્દ જુઓ:), માટે એ કેવળ વ્યતિરેકિ લિંગ છે એમાં ‘સપક્ષે સત્ત્વ’ હોતું નથી.

કેવલાન્વાયિ અનુમાનમ્—અસદ્વિપક્ષઃ કેવલાન્વાયિ । જે અનુમાનમાનમાં કોઇ વિપક્ષ હોતો નથી, તે અનુમાન કેવલાન્વાયિ કહેવાય છે. જેમ—ઘટઃ અભિધેયઃ, પ્રમેયત્વાત્, પટવત્, (આ ધડો અભિધેય છે, પ્રમેય હોવાથી, જે જે પદાર્થ પ્રમેય હોય છે તે તે પદાર્થ અભિધેયજ હોય છે, જેમ પટ પ્રમેય હોવાથી અભિધેય પણ છે. (અહીં ધર્મિરની પ્રમાના વિષયત્વનુ નામ અભિધેયત્વ છે.) તે અભિધેયત્વ તથા પ્રમેયત્વનો કોઇ પણ પદાર્થમાં અત્યંતાભાવ રહેતો નથી, (ધર્મિરની ધુન્ધા-રૂપ પદશક્તિના વિષયત્વનુ નામ અભિધેયત્વ છે.) પણ દ્રવ્યાત્મિક મર્વ પદાર્થ તે અભિધેયત્વવાળા તથા પ્રમેયત્વવાળા છે. અને જે પદાર્થમાં સાધ્યના અભાવનો નિશ્ચય હોય છે, તે પદાર્થને વિપક્ષ કહે છે. (વિપક્ષ શબ્દ જુઓ.) માટે ઉક્ત અનુમાન વિપક્ષના અભાવવાળું હોવાથી કેવલાન્વાયિ છે.

૨. અલ્પસ્તમાભાવપ્રતિયોગિત્વં કેવલાન્વાયિત્વમ્ । જે અનુમાનના સાધ્યનો કોઇ જગોએ પણ અત્યંતાભાવ ન હોય તે અનુમાન કેવલાન્વાયિ કહેવાય. જેમ—‘ધડો અભિધેય છે, પ્રમેય હોવાથી’ એમાં અભિધેયત્વ અને પ્રમેયત્વ સર્વત્ર હોવાથી તેનો અત્યંતાભાવ નથી.

કેવલાન્વાયિલિઙ્ગમ્—અવ્યવ્યાપ્તિવ્યાપ્તિકં લિઙ્ગં કેવલાન્વાયિ । જે હેતુરૂપ લિંગમાં સાધ્યની કેવળ અવ્યવ્યાપ્તિજ રહે છે—વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ રહેતી નથી—તે લિંગ કેવલાન્વાયિ કહેવાય છે. જેમ ‘ઘટોઽભિધેયઃ, પ્રમેયત્વાત્, પટવત્ ।’ (ધડો અભિધેય છે, પ્રમેય છે તેથી, પટની પેઠે.) આ અનુમાનમાં પ્રમેયત્વરૂપ હેતુમાં

અભિધેયત્વરૂપ સાધ્યની કેવળ અન્વય વ્યાપ્તિજ છે—વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ નથી—માટે એ પ્રમેયત્વરૂપ સિંગ કેવલાન્વયિ કહેવાય છે. (અન્વયવ્યાપ્તિ શબ્દ શુઓ.) આ લિંગમાં વિષયથી વ્યાવૃત્તિ હોતી નથી.

કેવલાયોગવ્યવચ્છેદઃ—એમ, 'શંખ ધોળોજ હોય છે.' એમાં શંખ ગતો કે પીળો હોતો નથી, અને કેવળ ધોળાપણુનો 'જ' શબ્દથી નિર્ણય કર્યો છે માટે એ કેવલાયોગ-વ્યવચ્છેદ છે.

કૈવલ્યમ્—વિદ્યા નિરસ્તાવિદ્યાતત્ત્વર્થ મગ્નભાવપતિઃ । (નિઃશ્રેયમ્ એ કેવલ્યનું બીજું નામ છે.) વિદ્યાવડે અવિદ્યા અને તેનું કાર્ય જગત્ એ સહુનો બાધ કરીને ધ્વજભાવની પ્રાપ્તિ તે કેવલ્ય. સર્વ કુઃખની નિવૃત્તિ અને આત્મસુખની પ્રાપ્તિ, એવા બે પ્રકાર કેવલ્યના છે, અથવા શુભ-મુક્તિ અને વિદેહમુક્તિ એવા બે પ્રકાર કેવલ્યના છે.

કૈવલ્યમોક્ષઃ—(પાતંજલમતે)—કયેશ-દિક્તુ આધારભૂત જે ચિત્ત છે, તે ચિત્તનો વિગ્રહ થયે પુરુષનું જે પોતાના વાસ્તવ અમંગ નિર્વિકાર રૂપે અવસ્થાન છે, તેજ પુરુષનો મોક્ષ છે.

કૈસોરાવસ્થા—દશથી પંદર વર્ષની વયને કૈશોઃ અવસ્થા કહે છે.

કોશઃ—શબ્દાર્થપ્રતિપાદકઃ । શબ્દના અર્થને પ્રતિપાદન કરનાર (સંગ્રહરૂપ અર્થ.)

૨. શબ્દાર્થનિર્વચનપરિજ્ઞાનમ્ । શબ્દના અર્થની નિરુક્તિનું જ્ઞાન.

૬. ભવિકોરાવદાત્માચ્છાદકત્વ કોશત્વમ્ । તરવારનું મ્યાન (કોશ) જેમ તરવારને ઢાંકે છે, તેમ આત્માને ઢાંકનારા હોવાપણું તે કોશત્વ.

કોશપચ્ચક્રમ્—તરવારને જેમ મ્યાન (કોશ) ઢાંકે છે તેમ આત્માને ઢાંકનારા કોશ પાંચ છેઃ (૧) અન્નમય કોશ, એટલે સ્થૂલ શરીર; (૨) પ્રાણમય કોશ—પાંચ પ્રાણ અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો; (૩) મનોમય કોશ—પાંચ

કર્મેન્દ્રિયો સહિત મન; (૪) વિજ્ઞાનમય કોશ—પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોસહિત બુદ્ધિ; અને (૫) આનંદમય કોશ—કારણ શરીર અથવા સુષુપ્તિ.

કોશિકાપચ્ચક્રમ્—(૧) ત્વક, (૨) માંસ, (૩) રુધિર, (૪) મેદ, (૫) મળમ, અને (૬) હાડકાં. એ છ સ્થૂલદેહના ઘટક પદાર્થોને 'પટ્ટાસિકા,' કહે છે.

કોપીનમ્—પુરુષવિક્તિાવરત્તે વલ્લભજઃ । પુરુષના ગુણ સ્થાનને ઢાંકનાર વખનો ચોંદરડો તે કોપીન.

૨. કુસ્તિતત્ત્વ પીનત્ત્વ માસત્યાવરણમ્ । નિંદિત અને પુષ્ટ માંસને ઢાંકવાનું સાધન તે કોપીન.

૩. દુષ્કલસ્ત્રવિસ્તારં કરત્ત્વંસમાયતમ્ । વિલ-મ્બિતવૃત્તીવાળ ગુણાદ્યાદનનીરેતમ્ ॥ એક હાથ પહોળું, બે હાથ લાંબું, અને તેનો ત્રીજો ભાગ લટકતો રહે એવું ગુણાદ્યાદન હોવું જોઈએ એમ કહેયું છે.

કૌમારમ્—દાંત આવે ત્યારથી તે પાંચ વર્ષનું વય થતાં સુધીની અવસ્થા.

ક્રમઃ—ચિન્ત્યમાનાર્થસમ્પ્રાપ્તિઃ । ધ્વનિહત અર્થની પ્રાપ્તિ.

૨. પૌર્વાર્પર્યરૂપઃ ક્રમઃ । આ પૂર્વે જોઈએ અને આ તેની પછી જોઈએ, એ નિયમને ક્રમ કહે છે.

૩. પૂર્ણપરાવસ્થાનમ્ । પ્રથમ અને પછી એવી ગોઠવણી કે રીતિ.

૪. સામર્થ્યહેતુરુચ્યાપારઃ । સામર્થ્યરૂપ હેતુથી કરાતો વ્યાપાર.

ક્રમનિગ્રહઃ—છદ્રિયોને વિષયોથી રોકવી તે નિગ્રહ કહેવાય છે; જળાત્કારથી છદ્રિયોને રોકવી તે હકનિગ્રહ કહેવાય છે; અને શાસ્ત્રમાં કહેલા ક્રમે કરીને રોકવી તે ક્રમનિગ્રહ કહેવાય છે.

ક્રમસૃષ્ટિઃ—એ નામનો એક વાદ અથવા મત. આ મતને સૃષ્ટિદિવાદ કહે છે. એ

મતમાં આકાશાદિક તેમ માતાપિતાદિક સર્વ પોતપોતાના કારણમાંથી ક્રમે કરીને ઉત્પન્ન થાય છે એમ માન્યું છે.

ક્રિયા—સયોગવિભાગચારસાધારણો હેતુઃ । સયોગ અને વિકાસનો આધારણ હેતુ તે ક્રિયા.

૨. કરણવ્યાપારનિષ્પાયાક્રિયા । ઇદ્રિયાદિક કારણના અથવા વાંસલા અદિક સાધનના વ્યાપાર વડે જે ઉત્પન્ન થાય તે ક્રિયા.

ક્રિયાનિવૃત્તિમૈથુનમ્—બી સાથે સંયોગ.

ક્રિયાશક્તિઃ—ક્રિયાની જનક શક્તિ.

૨. સત્વગુણવડે નહિ અભિભવ પામેલા જે રમેશુણ અને તમેશુણ તે ક્રિયાશક્તિ કહેવાય છે.

ક્રિયાશક્તિવ્યાપારૈ—ક્રિયાશક્તિના બે વ્યાપાર છે: (૧) આવરણ શક્તિ અને (૨) વિક્ષેપ શક્તિ.

ક્રીડા—આવસાધનસાપેક્ષાક્રીડા—જે બહારનાં સાધનની અપેક્ષા રાખે છે તે ક્રીડા (રમત).

ક્રોધઃ—દ્વિદર્શમાયનીમૂતચેતનવિષયકદ્વેષઃ ક્રોધઃ । દુઃખાદિ રૂપ દ્વિષ્ટ (અણુગમતા-રૂપ કારણલા) અર્થની સાધનશૂન્ય જે ચેતન વસ્તુ છે, તે ચેતન વસ્તુવિષયક જે દ્વેષ છે, તેનું નામ ક્રોધ.

૨. પરાનિશ્ચયનિલાપઃ । બીજનું અનિષ્ટ કરવાનો અભિલાષ તે ક્રોધ.

૩. અનિષ્ટવિષયદ્વેષહેતુકઃ ક્રોધઃ । જે વિષય પોતાને અનિષ્ટ હોય તે વિષે દ્વેષરૂપ હેતુથી ઉત્પન્ન થયેલા મનોવિકાર તે ક્રોધ.

૪. કામિતાર્થવિષાતજન્યા બુદ્ધિશોભઃ । ધ્વંષેલા અર્થનો નાશ થવાથી ઉપજેલા જે બુદ્ધિમાં ક્ષોભ તે ક્રોધ.

૫. આત્મનઃ પ્રતિકૂલેષુ દુઃખેષુ દુઃખહેતુષુ દશ્યમાનેષુ શ્રૂયમાણેષુ સ્મર્યમાણેષુ વા તત્તરોપાનુ-સંધાનાપ્યાસેન યઃ પ્રજ્વલનાત્મકો મન્યુઃ સ ક્રોધઃ । પોતાને પ્રતિકૂલ એવાં દુઃખ કે દુઃખના

હેતુઓ જોવામાં, સાંભળવામાં કે સ્મરણમાં આવતાં તે તે દોષોના અનુસંધાનરૂપ અધ્યા-સથી જે પરિતાપ ઉપજાવે એવો મન્યુ નામે ચિત્તવિકાર ઉપજે છે તે ક્રોધ.

ક્રોધનિવૃત્ત્યુપાયઃ—ક્રોધની નિવૃત્તિનો ઉપાય દયા, અહિંસા અને ક્ષમા છે.

ક્લેશઃ—વાધનાલક્ષણઃ ક્લેશઃ । પીડારૂપ લક્ષણવાળો મનોવિકાર તે ક્લેશ.

૨. અવિચાર્યન્યતમત્ત્વં ક્લેશવત્ત્વં અવિદ્યાદિ પાંચમાંથી ગમે તે એક ક્લેશ કહેવાય છે.

ક્લેશપञ્ચકમ્—યોગ દર્શનમાં આ પ્રમાણે પાંચ ક્લેશ કલા છે: (૧) અવિદ્યા, (૨) અસ્મિતા, (૩) રાગ, (૪) દ્વેષ, અને (૫) અભિનિવેશ. (તે તે શબ્દ જુઓ.)

દશત્રયવિશેષોત્તેજદ્વત્સંન્યાસઃ—અવરોધા-સ્મવિદ્વિહિતત્ત્વે સ્તિ સસાધનવૈચાલિલકર્મસુ નિષ્ક્રમ-સ્વબુદ્ધિદાઝ્યેન તદાસ્થારાહિયમ્ । અપરોક્ષ આત્મજ્ઞાનીને શાસ્ત્રે જે દંડ ધારણાદિની આગ્રા કરી છે, તેમ છતાં પણ સાધનસહિત તમામ વિધિયુક્ત કર્મોમાં નિષ્ફલત્વ બુદ્ધિદંડ થયેલી હોવાથી તેમાં આસ્થા રહિતપણું તેને ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનો વિદ્વત્સંન્યાસ કહે છે.

ક્ષણઃ—નિમેષક્રિયાબચ્છિન્નત્વ ક્ષણત્વ ચતુર્થોમાગઃ । નિમેષણ (આંખ મીંચકારો) રૂપ ક્રિયાવડે અવચ્છિન્ન જે કાળ તેનો ચોથો ભાગ તે ક્ષણ.

૨. (બૌદ્ધમતે) સ્વાપેયપદાર્થપ્રાગભાવાના-ધારઃ સમયઃ । જેટલો સમય પોતાના પર આધાર રાખતા પદાર્થના પ્રાગભાવનો આધાર ન હોય તેટલો સમય તે ક્ષણ. અર્થાત્ જે સમય પદાર્થના પ્રાગભાવ વખતે હોતો નથી, પણ પ્રાગભાવનો નાશ થતાં તરતજ હોય છે તે ક્ષણ કહેવાય છે.

ક્ષણિકત્ત્વમ્—ચૈતીયક્ષણશક્તિર્ધ્વસપ્રતિયો-ગિત્વં ક્ષણિકત્ત્વમ્ । શબ્દ અને જ્ઞાનાદિકનો ત્રીજા ક્ષણમાં રહેલો જે ધ્વંસ છે, તે ધ્વંસનું તે શબ્દ અને જ્ઞાનાદિકમાં જે

પ્રતિયોગિપણું છે, તે (શબ્દ અને જ્ઞાના-
દિક્ષા) ક્ષણિકત્વ છે.

૨. ઘણાંતરાસમ્યન્ધિત્વે સતિ ક્ષણસમ્ય-
ન્ધિત્વમ્ । જેના બીજી ક્ષણ સાથે સંબંધ ન
છતાં ક્ષણની સાથે સંબંધ હોય, એવા
સંબંધીપણાને ક્ષણિકત્વ કહે છે.

૩. ઉત્પત્તિક્ષણાનન્તરક્ષણશ્ચિત્ત્યમપ્રતિયોગિ-
ત્વમ્ । ઉત્પત્તિ ક્ષણની પછીની ક્ષણમાં ગ્રહેયું
જે ખંડનું પ્રતિયોગિત્વ તે ક્ષણિકત્વ.

૪. જે પદાર્થનો પોતાની ઉત્પત્તિક્ષણથી
પછીની ક્ષણ સાથે સંબંધ ન હોય તે પદાર્થ
ક્ષણિક કહેવાય. (યોગાચાર્ય બોદીને અને
તમામ ભાવ પદાર્થો ક્ષણિક છે.)

ક્ષણિકચિદ્ગ્ઞાનપ્રકાશઃ—ક્ષણિક વિજ્ઞા-
નના એ પ્રકાર છે; આલયવિજ્ઞાન અને
પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાન.

ક્ષમા—આનુષ્ઠ્ય તાદ્વિત્ત્વ વાડવિરત-
ચિત્તા । ક્ષમ ગાળા દે કે મારે તથાપિ
ચિત્તમાં વિકાર ન ઉપજવાપણું તે ક્ષમા;

૨. સત્ત્વપિ સામર્થ્યે પરિભવહેતું પ્રતિ
ક્રોધસ્યાનુલ્પસિર્વા । અથવા, પોતાની અવહેલના
કરનારને શિક્ષા કરવાનું મામર્યું છતાં પણ
તેના પ્રતિ જે કોષની ઉત્પત્તિ ન થવી તે ક્ષમા.

શ્રવ્યતાપ—પુણ્યકર્મફલે પતનમીતિજન્યસ્તાપઃ
પુણ્યકર્મની ક્ષય થવાથી સ્વર્ગાદિ લોકમાંથી
નીચે પડવાના ભયથી જે પરિતાપ થવો તે
ક્ષયતાપ કહેવાય છે.

ક્ષેપકઃ—અન્યદદૃશ્વતાસ્ય તદ્વ્યવ્યવચ્ચે
સમિવેશકઃ । અંધકર્તાએ જે અંશ અંધમાં
લખ્યા નથી, તે અંશને તે અંધમાં ગોઠવી દે
તેવો તે ક્ષેપક.

૨ એવી રીતે જે ક્ષેપક કરે તે પણ
ક્ષેપક કહેવાય છે.

ક્ષેમઃ—સ્થિતરક્ષણમ્ । જે હોય તેનું
રક્ષણ કરવું તે.

૧. લઘ્વપરિપાલનમ્ । પ્રાપ્ત કરેલાનું
રક્ષણ કરવું તે.

સ્વ

મળનમ્—અર્થાર્થાનિર્વચનીયતા પ્રતિપા-
દકમ્ । શબ્દાર્થની અનિર્વચનીયતાનું પ્રતિ-
પાદક તે ખંડન.

૨. પરમતપદાર્થનિરાકળત્વે, સતિ સમતવોપ-
પરિહારઃ । બીજાએ માનેલા પદાર્થનું નિગ-
કરણ કરીને (તે પદાર્થને ખોટા દર્શાવીને)
પોતાના મતમાં વાદીએ કહેલા દોષોના પરિ-
હાર કરવા ને ખંડન.

મળપ્રલયઃ—અન્યદધ્યાનધિરણવાલઃ । જે
કાળમાં ક્રોધ ક્રોધ વગેરે દ્રવ્ય રહેતું નથી તે
કાળ ખંડપ્રલય કહેવાય.

વિલકાણહરયમ્—કર્મોપાસનવ્રતવાણેષુ
ત્રિષ્વપિ ચદ્રક્યમવગિટં તસ્ય સર્વસ્યાભિધાનન
પ્રતીર્ણત્વમ્ । કર્મકાંડ, ઉપાસના કાંડ, અને
બ્રહ્મકાંડ, એ ત્રણે કાંડોમાં જે કાંઈ
કહેવાનું બાકી રહી ગયું હોય તે અર્થ જેમાં
કહેયું હોવાથી જે પ્રકારથી તે ખસકાંડ.

૨. પરિશિષ્ટ.

અધ્યાત્મપંચકમ્—અધ્યાત્મ એટલે જ્ઞાન-
જ્ઞાન એ જ્ઞાનજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન જૂદા જૂદા
શાસ્ત્રકારો જૂદી જૂદી રીતે કરે છે. તે
બધાની મળીને પાંચ અધ્યાત્મો છે માટે તેને
અધ્યાત્મપંચક કહે છે. એ પાંચ અધ્યાત્મો
આ પ્રમાણે છે:—

(૧) આત્મઅધ્યાત્મ—વિજ્ઞાનવાદી બોદીને
મતે.

(૨) અમતઅધ્યાત્મ—અનુવાદી બોદીને
મતે.

(૩) અઅધ્યાત્મ—અંધઅધ્યાત્મને મતે.

(૪) અન્યથાઅધ્યાત્મ—નૈયાયિકાને મતે.

(૫) અનિર્વચનીયઅધ્યાત્મ—વેદાન્તીઓને
મતે.

મ

મન્થઃ—પ્રાણપ્રાગ્ધૃતિયુગલવ્યાપ્યજાનિમાન
મન્થઃ । ધાણ ઈંદ્રિયકે માણ વસ્તુમાં
રહેનારી એવી જે મુલત્વ વ્યતિની વ્યાપ્ય

નતિ છે, તે નતિવાળો (અંધતવાળો) ગુણ ગંધ કહેવાય છે.

૨. ગ્રાણગ્રાપા ગુણા ગન્ધઃ । ગ્રાણુ ઇન્દ્રિય વડે ગ્રહણ કરતો જે ગુણ તે ગંધ.

૩. પૃથિવીમાત્રગતિગુણસ્વાદ્યાદ્યાપ્ય જાતિ-મત્ત્વં ગન્ધત્વમ્ । માત્ર પૃથ્વીમાંજ રહેનાર જે ગુણત્વ તે જેમાં સાક્ષાત્ વ્યાપક હોય એવા પદાર્થનું (ગંધ ગુણનું) જે નતિમાત્ર પછું તે ગંધત્વ કહેવાય.

ગન્ધગુણમકારૈ—(૧) સારભ અને

(૨) અસૌરભ, એવા બે પ્રકારનો ગંધ ગુણ છે. તે એકથી પૃથ્વીમાં રહે છે અને નિત્યજ હોય છે.

ગમનમ્—(કર્મ) અનિયતાત્તરવગસંયોગસ-મવાચિકારણ કર્મ ગમનમ્ । મૂર્ત દ્રવ્યનો નિધમથી રહિત (ગમે તે તરફ) ઉત્તર દેશ સાથે (પ્રથમના સ્થાનને છોડીને પછીના સ્થાન સાથે) સંયોગ થાય છે, તે સંયોગનુ અસમવાયિ કારણ જે તે મૂર્ત દ્રવ્યનું કર્મ છે, તે કર્મને ‘ગમન’ કહેવામાં આવે છે. (વસ્તુ પ્રથમ જે સ્થળે હોય તે સ્થળને પૂર્વ દેશ કહે છે, અને ત્યાંથી જે બીજે સ્થળે જાય તેને ઉત્તર દેશ કહે છે. પૂર્વ અને ઉત્તરનો પહેલાનો અને પછીનો, એવો અર્થ સામાન્યતઃ કરવો.)

ગર્વઃ—અભિમાનાત્તિમ્ન ચિત્તગતિઃ । અભિ-માનરૂપ ચિત્તની વૃત્તિ.

ગાથા — સુભાષિતત્વેન સર્વેર્ગીયમાના । સુભા-ષિતપણુને લીધે સર્વ દ્રાષ્ટ જેને ગાય છે તે ગાયા.

ગીતમ્—શ્વેતાલક્રમમ્બેદરાગરાગાદ્યમૂષિતમ્ । સંસ્કૃતં વા પ્રાકૃતં વા ગીતં ગીતવિદો વિદુઃ ॥૧॥ સંસ્કૃત દે પ્રાકૃત જે કાંઈ સ્વર, તાલ, ગ્રમ-ભેદ, રાગ અને રાગનાં અંગોવાળું હોય તેને ગાયન બાજુનારા ગીત કહે છે.

ગુણઃ—દ્રવ્યકર્મમિત્તલે સત્તિ સામાન્યવાન ગુણઃ । જે પદાર્થ દ્રવ્ય તથા કર્મથી ભિન્ન હોય તથા સમવાય સંબંધથી નતિરૂપ

સામાન્યવાળો હોય, તે પદાર્થ ગુણ કહેવાય છે. અથવા—

૨. દ્રવ્યત્વવ્યાપકતાવચ્છેદકસત્તાભિગ્રજાતિમાન ગુણઃ । દ્રવ્યત્વ નતિની અવચ્છેદક (એટલે સમાન દેશમાં રહેલી) અને સત્તા નતિથી ભિન્ન એવી ગુણત્વ નતિવાળો પદાર્થ તે ગુણ. દ્રવ્યત્વ નતિ પૃથ્વી આદિક નવ દ્રવ્યોમાં રહે છે; અને ગુણ પણ પૃથ્વી આદિક નવ દ્રવ્યોમાં રહે છે, માટે ગુણ એ દ્રવ્યત્વ નતિનો વ્યાપક કહેવાય છે, અને તે રૂપાદિક ગુણમાં રહેલી જે દ્રવ્યત્વ નતિની વ્યાપકતા, તે વ્યાપકતાની અવચ્છેદક ગુણત્વ નતિ છે, અને તે ગુણત્વ નતિ સત્તા નતિથી ભિન્ન પણ છે. એવી ગુણત્વ નતિ રૂપાદિક સર્વ ગુણોમાં સમવાય સંબંધથી રહે છે, માટે ગુણનું આ લક્ષણ મંભવે છે.

૩. દ્રવ્યસમવેતમાત્રગતિ-નિત્યાનિત્યગતિ પદાર્થ-વિમાજકોપાધિમાન ગુણઃ । દ્રવ્ય સમવેત માત્રમાં રહેનારો, તથા નિત્ય અને અનિત્યમાં રહેનારો, એવો જે પદાર્થ વિભાજક ઉપાધિ છે, તે ઉપાધિવાળો પદાર્થ ગુણ કહેવાય છે. જેમ, રૂપાદિક ઓવીસ ગુણ યથાયોગ્ય પૃથ્વી આદિક નવ દ્રવ્યોમાંજ સમવાય સંબંધથી રહે છે, માટે તે રૂપાદિક ગુણ દ્રવ્ય સમવેત કહેવાય છે, એવા દ્રવ્ય મમવેત રૂપાદિક ગુણોમાંજ ગુણત્વ નતિ સમવાય સંબંધથી રહે છે—ગુણથી ભિન્ન બીજા દ્રાષ્ટ પદાર્થમાં રહેતી નથી માટે ગુણત્વ નતિ દ્રવ્યસમવેત માત્ર વૃત્તિ કહેવાય છે. વળી તે ગુણત્વ નતિ નિત્ય દ્રવ્યોમાં રહે છે, તેમ અનિત્ય દ્રવ્યોમાં પણ રહે છે, માટે તે નિત્યાનિત્યવૃત્તિ કહેવાય છે, અને તે ગુણત્વ નતિ પદાર્થ વિભાજક ઉપાધિરૂપ પણ છે. (પદાર્થવિમાજક ઉપાધિ શબ્દ બુઝો.) માટે ગુણનું આ લક્ષણ મંભવે છે.

૮. ગુણત્વજાતિમાન ગુણઃ । જે પદાર્થ સમવાય સંબંધે કરીને ગુણત્વ નતિવાળો હોય તે ગુણ કહેવાય છે.

૫. નિર્ગુણત્વે નિષ્ક્રિયત્વે સતિ સામાન્યવામ્
ગુણઃ । જે ગુણરહિત અને ક્રિયારહિત છતાં
સામાન્ય (ગુણત્વ જાતિસામાન્ય) વાળો હોય
'ગુણ' કહેવાય.

ગુણઃ—અન્ય શાસ્ત્રોવાળાઓની 'ગુણ'
શબ્દની પરિભાષા નીચે લખી છે:—

(૧) શબ્દશાસ્ત્રીઓ—જ, ઇ, ઓ એ
અક્ષરોને ગુણ કહે છે.

(૨) સાંખ્યો—સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃને
ગુણ કહે છે.

(૩) મીમાંસકો—દ્રવ્યમાં ઉપયોગી જે
દહીં આદિક દ્રવ્ય છે તેને ગુણ કહે છે.

(૪) યોગશાસ્ત્રમાં—શબ્દ, દમ, તિતિક્ષા
વગેરેને ગુણ કહે છે.

(૫) ધર્મશાસ્ત્રમાં—અકૃપણતા, અ-
સ્પૃહતા વગેરેને ગુણ કહે છે.

કાવ્યશાસ્ત્રીઓ—શ્લોકોને ગુણ કહે છે.

વેદો—આશોખાદિકને ગુણ કહે છે.

શિલ્પીઓ—ચિત્રાદિક કાર્યોની કુશળ-
તાને ગુણ કહે છે.

સામાન્ય લોકો—મલવચન, આર્જવ,
વગેરેને ગુણ કહે છે.

શિક્ષવાદીઓ—મધન કરનારી વસ્તુને
તથા મેદોને પણ ગુણ કહે છે.

ગુણત્રયમ્—(૧) સત્ત્વ, (૨) રજઃ અને
(૩) તમઃ, એવા ત્રણ પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણો છે.

ગુણપદાર્થઃ ગુણ પદાર્થ ચોવીસ પ્રકારનો
છે:—(૧) રૂપ, (૨) રસ, (૩) ગંધ, (૪) સ્પર્શ,

(૫) મંદ્રા, (૬) પચ્ચિદ્રવ્ય, (૭) પૃથક્ત્વ, (૮)
સંયોગ, (૯) વિભાગ, (૧૦) પચ્ચત્વ, (૧૧)

અપચત્વ, (૧૨) ગુરત્વ, (૧૩) દ્રવત્વ, (૧૪)
સ્નેહ, (૧૫) શબ્દ, (૧૬) બુદ્ધિ, (૧૭) સુખ,

(૧૮) દુઃખ, (૧૯) ધર્મ, (૨૦) દેવ, (૨૧)
પ્રયત્ન, (૨૨) ધર્મ, (૨૩) અધર્મ, અને (૨૪)
મંરકાર, એ ચોવીસ પદાર્થ ગુણ કહેવાય છે.

૧. ગુણવાદઃ—પ્રમાણાન્તરવિરોધાર્થશબ્દકઃ શબ્દઃ
ગુણવાદઃ । પ્રત્યક્ષાદિક પ્રમાણથી વિરુદ્ધ જે
અર્થ છે, તે અર્થનું બોધક જે વાક્યને ગુણ-
વાદ કહેવાય છે. જેમ—“આદિત્યો યુગ્મઃ
યજમાનઃ પ્રસ્તરઃ ।” (યજુમાં પશુને બાંધવાનો
જે લોકકાનો ધાંખડો હોય છે, તેને યુગ્મ કહે
છે.) “આ યુગ્મ એ સૂર્ય છે, અને આ
યજમાન એ દર્બનો દંડો છે.” આ વાક્ય
યુગ્મ અને આદિત્યના અભેદનું પ્રતિપાદન કરે
છે; અને યજમાન તથા દર્બના દંડોના
અભેદનું પ્રતિપાદન કરે છે. એ બંનેને
અભેદ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પ્રાપ્તિ છે; માટે
એવા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી વિરુદ્ધ અભેદ અર્થનું
બોધક હોવાથી એ વાક્ય ‘ગુણવાદ’ નામે
અર્થવાદ કહેવાય છે. (ઉદાહરણમાં આપેલા
ગુણવાદનું તાત્પર્ય એ છે કે, યુગ્મ સૂર્યના
જેવો ચળકેતો છે અને યજમાન દર્બના કડા
જેવો પવિત્ર છે.) અથવા—

૨. પ્રમાણાન્તરવિરોધ સત્યધર્મો ગુણવાદઃ ।
બીજા પ્રમાણથી વિરુદ્ધ હોયને જે અર્થવાદરૂપ
વાક્ય હોય તે ગુણવાદ.

ગુણચિમાજરુ ઉપાધિઃ—જે ધર્મોને
લાંબે રૂપાદિ ગુણના વિભાગ કરાય છે તે ધર્મ
ગુણવિભાજરુ ઉપાધિ કહેવામાં આવે છે.

ગુણોપસંહાર—મિનિગાત્યાગતાના ગુણાના-
મહાનાં વિશ્લેષણના વા અનુદ્યુપારોહનમ્ । જુદી
જુદી શાખાઓમાં કહેવા ગુણો, અગા કે
વિશેષણોને એક અર્થના કાશુ કરવા કે ઉમેરી
શેવા કે એક બુદ્ધિમાં (જ્ઞાનમાં) આરૂઢ કરવા
તે ગુણોપસંહાર કહેવાય છે.

ગુરુત્વમ્—આવપતનાસમવાયિમારણં ગુરુત્વમ્
જે ગુણ આવપતનનું અમમવાયિ કારણ હોય
છે તે ગુણ ગુરુત્વ કહેવાય છે.

૩. આવપતનાસમવાયિકારણરૂપિગુણત્વવ્યાપ્ત
જાતિમદગુરુત્વમ્ । આવપતનના અમમવાયિ
કારણમાં મેદનારી તથા ગુણત્વ જાતિની
વ્યાપ્ત એવી જાતિ (ગુરુત્વ) વાળો ગુણ તે
ગુરુત્વ.

૩ ધૃતિચીરુત્તિપ્રત્યક્ષવિષયચીરુત્તિગુણત્વસાક્ષાદ્વાચ્ય
જાતિમદુરુત્ત્વમ્ । પૃથ્વી ત્રિવે વર્તનારું ગુરુત્વ
છે, તે ગુરુત્વમા ગુરુત્વગતિ હ છે માટે તે
પૃથ્વીચીરુત્તિ ચીરુત્તિ કહેવાય છે તથા તે ગુરુત્વનું
પ્રત્યક્ષ થતું નથી માટે તે માટે તે પ્રત્યક્ષના
વિષયરૂપ ઉપાદિ ગુણોમા અચીરુત્તિ (ન રહેનાર)
પણ છે એવી ગુરુત્વ ગતિની માક્ષાત્
વ્યાખ્ય જે ગુરુત્વનું ગતિ, તે ગતિવાગો
ગુણુ તે ગુરુત્વ.

૪ જલચીરુત્તિપ્રત્યક્ષવિષયચીરુત્તિગુણત્વસાક્ષા
દ્વાચ્યજાતિમદુરુત્ત્વમ્ । જળમા રહેનારું ગુરુ
ત્વમા રહેનારી અને પ્રત્યક્ષ વિષય ઉપા
દિમા ન હોનારી, એવી ગુણુત્વની માક્ષાત્
વ્યાખ્ય જે ગુરુત્વ ગતિ, તે ગતિવાગો ગુણુ
તે ગુરુત્વ (લક્ષણુ ૩ નું ગુણુ)

૫ હિતાપદદૃશ્યમ્ ગુરુત્ત્વમ્ । હિતનો ઉપદેશ
કરવાપણુ તે ગુરુત્વ.

૬ સશયપનાદક્ષ ગુરુત્ત્વમ્ । નશયને દૂર
કરવાપણુ તે ગુરુત્વ

ગુરુત્વગુણ—આ ગુણુ ગતિ, માસો,
તોલો, દ્રવ્યોદિ ભેદ વડે અને પ્રકારનો હોય
છે એ ગુણુ પૃથ્વી તથા જળમા રહે છે તેમા
પણુ પગમાણુરૂપ પૃથ્વી તથા પગમાણુરૂપ
જળમા ગુરુત્વ નિત્ય હોય છે, તથા દ્રવ્યોદિકાદિ
રૂપ પૃથ્વીમા કે જળમા અનિત્ય હોય છે
ગુરુત્વ ગુણુ અતીન્દ્રિય છે

ગૃહમાપનમેતુનમ્—એકાત દેશમા
ભોગ્યમુદ્ધિથી સ્ત્રીઓ માથે ભાપણુ કરવું તે

ગૃહસ્થાશ્રમ—વૈરાહિકન વિધિનાકુળપરના-
પરિગ્રહ । વિવાહવિધિ વડે સ્ત્રી સાથે લગ્ન
કરિને જે આશ્રમમા રહવામા આવે છે તે
આશ્રમ . વિવાહવિધિથી સ્ત્રી પરણ્યા પછી
શ્રીતમાર્ત કર્મન અનુગાન જે આશ્રમમા થાય
છે તે આશ્રમ

ગૃહસ્થાશ્રમપ્રકાર—ગૃહ-આશ્રમના ચાર
પ્રકાર છે (૧) વાનાક, (૨) યાયાવર, (૩)

સાલીન, (૪) ધોગ મન્યામિક (લક્ષણ તે
તે શબ્દોમા જોવા)

ગોચર—જ્ઞાનરુપિતા વિષય । જ્ઞાનવડે
વ્યવસ્થિત થયેલો વિષય

ગોત્રમ્—પુત્રપૌત્રપ્રમૃતિવિમપત્યમ્ । પુત્ર,
પૌત્ર, આદિજાતિનું મતાન

ગોત્રિકકર્મ (જનમતે)—‘હું આદર્શની
ગિધ્યપર પગના ગોત્રમા પ્રવિષ્ટ થયો છું.’ એ
પ્રકારના જ્ઞાનના હવિષ્યત કર્મને ગોત્રિક કર્મ
કહે છે.

૭ જ્ઞીના ઉદરમા મિશ્ર થયેલા વીર્ય
તથા જ્ઞની તત્ત્વજ્ઞાનને અનુકૂળ જે દેહાકાર
પરિધાન શક્તિ તે ગોત્રિકકર્મ કહેવાય છે.

ગોત્વમ્—ગવતરુચીત્ત્વ સતિ સકલગો-
વ્યક્તિરુત્ત્વમ્ । ગાયથી બીજા પશુમા જે ન
ગળતા સમગી ગાયરૂપ વ્યક્તિઓમા રહેલું
હોય તે (સામાન્ય રૂપ ગતિ બધી ગતિઓ
માટે આ ઉદાહરણરૂપ શબ્દ છે)

ગોણપ્રયોજનમ્—અન્યજીવોનીચ્છા વિષ-
યત્ત્વમ્ । બીજાની ઇચ્છાને અધીન ઇચ્છાનો
વિષય હોવાપણુ

ગોણાત્મા—પુત્ર, સ્ત્રી, વગેરે ગોણાત્મા
કહેવાય છે

ગૌણીચીરુત્તિ—શક્યાર્થસાદરુપણાશક્યાર્થ-
વાચપ્રશશિકા ચીરુત્તિ ગૌણીચીરુત્તિ । પદના
શક્ય અર્થનું જે સાદરુપ છે તે માદરુપ
રૂપ વડે અશક્ય અર્થના બોધની હતુ જે
ચીરુત્તિ, તે ગૌણીચીરુત્તિ કહેવાય છે જેમ ‘સિદ્ધો
દેવદત્ત । (દેવદત્ત સિદ્ધ છે) આ વચનથી
સિદ્ધનો અને દેવદત્ત નામ પુરૂષનો અભેદ
પ્રતીત થાય છે, તે સભવતો નથી, માટે
‘સિદ્ધ’ પદના ગૌણીચીરુત્તિથી શ્રોતા પુરૂષને
સિદ્ધના જેવા દેવદત્ત છે, એવો બોધ થાય
છે એમા સિદ્ધ પદનો શક્ય અર્થ જે મુગ-
શન નામે પશુ વિશેષ છે, તેનામા રહેલા
જે ચરતા, દૂરતાદિ ધર્મ છે, તે ધર્મ દેવ-
દત્તમા પણ છે, એજ દેવદત્તમા સિદ્ધનું

સાદૃશ્ય છે. એ સાદૃશ્યરૂપ વડે તે દેવદત્ત પુરૂષનો બોધ સિંદ શબ્દની ગોણી વૃત્તિથી જ થાય છે. સિંદ શબ્દની શક્તિવૃત્તિથી કે લક્ષણાવૃત્તિથી થતો નથી, માટે એ ગોણીવૃત્તિ શક્તિ તથા લક્ષણાથી ભિન્ન માનવી જોઈએ. (ટિલકાક આચાર્યો ગોણીવૃત્તિનો સમાવેશ લક્ષિતલક્ષણામા કરે છે.)

૨. લક્ષ્યમાણગુણયોગેન સ્વાર્થાદન્યવ્રત્તિ-ગૌર્ણીવૃત્તિઃ । લક્ષ્યમાણ (લક્ષણ રૂપે જણાતા) ગુણના યોગથી શબ્દના પોતાના અર્થથી ભિન્ન અર્થમાં જે વૃત્તિ તે ગોણીવૃત્તિ.

૩. ગુણમધિવૃત્ત્ય પ્રવૃત્તા ગૌર્ણીવૃત્તિઃ । ગુણને અનુસક્ષીને પ્રવૃત્ત થયેલી વૃત્તિ તે ગોણીવૃત્તિ.

ગૌરવમ્—('લાઘવ' શબ્દ જુઓ.)

ગ્રન્થઃ—અલૈકિનૈપ્રયોજનોદેશન પ્રવૃત્તવાક્ય સમુદાયઃ । અલૌકિક એવા એક પ્રયોજનને ઉદ્દેશને પ્રવૃત્તિ થયેલો જે વાક્યનો સમુદાય તે ગ્રન્થ.

ગ્રહણમ્—શિષ્યકૃતપ્રશ્નાક્ષેપવાક્યર્થાના સંયો-
ગધારણસામર્થ્યમ્ । શિષ્યે કરેલા પ્રશ્ન અથવા આક્ષેપ વાક્યોના અર્થને તત્કાળ સમજાવેલાનું સામર્થ્ય. ૨. પ્રત્યક્ષગાન.

ગ્રાહ્યત્વમ્—લૈકિકપ્રત્યક્ષલક્ષણમ્ । લૌકિક પ્રત્યક્ષરૂપને યોગ્ય હોવાપણું નેગ્રાહિ ઇન્દ્રિયથી પ્રલક્ષ્યયોગ્ય હોવાપણું.

ઘ

ઘટત્વમ્—સ્વાધ્યયઘટમિન્નાધિકરણવૃત્તિ-
જાતિઃ । પોતાના આશ્રયરૂપ જે ઘટ તેનાથી ભિન્ન અધિકરણમાં નહિ રહેનારૂ જાતિ સા-
માન્ય તે ઘટત્વ (આ ઉદાહરણરૂપ લક્ષણ છે.)

ઘટકત્વમ્—પ્રત્યેકવિધયતાવ્યાપકવિષયતા-
નિરૂપકત્વમ્ । પ્રત્યેક વિષયતામાં વ્યાપક એવી વિષયતાને જણાવવાપણું. જેમ પ્રત્યેક ષટ્કરૂપ વિષયની વિષયતામાં વ્યાપક તંત્રુની વિષયતાનું ત્રિપકત્વ એ ષટ્કરૂપ ઘટકત્વ છે.

ઘાતિકર્મપ્રકારાઃ—(જનમતે) ઘાતિકર્મ
ચાર પ્રકારનું છે: (૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨)

દર્શનાવરણીય, (૩) મોહનીય, (૪) અતંતરાય કર્મ. એ ચાર પ્રકારનાં કર્મ શ્રેયનો નાશ કરનારાં છે માટે એમને ઘાતિકર્મ કહે છે.

ઘ્રાણમ્—ગન્ધોપલબ્ધિસાધનમિન્દ્રિયમ્ । ગન્ધ-
જ્ઞાનનું સાધન ઇન્દ્રિય તે ઘ્રાણ.

ચ

ચક્રકંક—(દોષઃ) પૂર્વસ પૂર્વપેક્ષિતમપ્ય-
માપેક્ષિતોત્તરપેક્ષિતત્વં ચક્રકમ્ । પૂર્વને અપેક્ષિત જે મધ્યમ છે, તે મધ્યમને અપેક્ષિત જે ઉત્તર છે, તે ઉત્તરને વળી જે પૂર્વની અપેક્ષા તેનું નામ ચક્રક અથવા ચક્રિકા નામે દોષ અથવા ખીણ રીતે કહીએ તો પહેલાને ખીજની ખીજને ત્રીજની અને ત્રીજને પાછી પહેલાની અપેક્ષા તે ચક્રિકા.

૨. ત્રિતયાદિસિદ્ધાવ્યવધાનેન ત્રિતયાવપેક્ષા । પહેલું ખીજનું અને ત્રીજું એ ત્રણની સિદ્ધિ કરવાને તે ત્રણની જે અપેક્ષા તે ચક્રિકા.

ચક્ષુઃ—રૂપોપલબ્ધિસાધનમિન્દ્રિયમ્ । રૂપનું જ્ઞાન થવાનું સાધન જે ઇન્દ્રિય તે ચક્ષુ.

ચરમત્વમ્—સ્વસજાતીયપદાર્થપ્રાગભાવાનધિ-
કરણત્વમ્ । પોતાના સમતીય પદાર્થના પ્રાગભાવનું જે અધિકરણ નહિ હોવાપણું તે. અર્થાત્ જે પદાર્થ છેવટનો હોય તેમાં કોઈનો પ્રાગભાવ રહે નહિ એ રૂપ છે.

ચરમસ્મૃતિઃ—જે સ્મૃતિની પછી ખીજ કોઈ સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થાય નહિ તે ચરમસ્મૃતિ કહેવાય છે, એ ચરમસ્મૃતિ ભાવનાખ્ય સંસ્કારનો નાશ કરે છે. કવચિત્ત્વિલક્ષણ શોગાદિથી, અથવા કાળે કરીને પણ સ્મૃતિનો નાશ થવાથી ભાવનાખ્ય સંસ્કારનો પણ નાશ થાય છે.

ચાન્દ્રાચળાચારીઃ—એકેકં વર્દ્યેત્યિગ્ઠં
જુએ જુએ ચ હાસયેત્ । દન્દુક્ષેપેન મુંજીત્ત્વ એ
ચાન્દ્રાચળો વિધિઃ ॥૧॥ શુકલપક્ષમાં એકએક
આસ વધારતા જવું અને કૃષ્ણપક્ષમાં એક-

એક પ્રાસ ધરાવના જવું, તથા અભાવાશ્ચયને દિવસે બોલન કરવું, એવા આશ્રયણ પ્રતનો વિધિ છે.

ચાર્યાકાવ્યમ્—વૃદ્ધપતિશિષ્યત્વ મતિ દેદા-
સ્માદિત્વમ્ । શુદ્ધપતિના શિષ્ય હોઇને જે દેદાત્મવાદીપણું તે.

ચિકિત્સા—વ્યાધિનિવારણે વ્યાપારઃ—
વ્યાધિને મટાડવારૂ જે વ્યાપાર તે ચિકિત્સા.

ચિકીર્ષા—પ્રશ્નિદેતુરિષ્ટ ચિકીર્ષા ।
પુરૂષની પ્રશ્નિતી દેતુશૂન જે હ્રુહા વિશેષ,
તેને ચિકીર્ષા કહે છે.

૨. સમ્પાદનેષ્ટા ચિકીર્ષા । નંપાદન કર-
વાની પ્રયત્નને ચિકીર્ષા કહે છે.

ચિત્—ગાન. જે ગાન સ્વરૂપ હોય તેને
'ચિદાત્મા' કહે છે.

ચિત્તમ્ (બૌદ્ધમતે)—આશય; આશય-
વિગ્નાન; 'હું, હું' એવા નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનીના ધારા.

૨. (વેદાન્તમતે) અનુમધ્યાનામકૃતિ-
મદન્તાઃશરણમ્ । સ્મરણરૂપ શ્રુતિવાણું અંતઃકરણ
તે ચિત્ત.

ચિદામાસઃ—ચિત્પ્રતિબિम्બઃ । ચૈતન્યનું
પ્રતિબિંબ.

૨. ચિદ્રશ્નરહિતયે સતિ ચિદ્વદ્વાષમાનત્વમ્ ।
ચૈતન્યનાં લક્ષણથી રહિત હોઇને જે ચૈતન્યની
પેઠે જ્ઞાનમાન થતું હોય તે.

ચિન્માત્રવાસના—જગતમાં અસ્તિ (છે),
માતિ (જણાય છે), પ્રિય (અમુક વસ્તુ અમુ-
કને પ્રિય છે), નામ, અને રૂપ, એવા પાંચ
અંશ છે. તેમાંથી છેલ્લા બે કલ્પિત હોવાથી
મિથ્યા છે, એવા નિશ્ચયથી પહેલા ત્રણ રૂપે
હુંજ નધે પરિપૂર્ણ હું એવી ભાવના.

ચેતનમ્—નિલ, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત, સત્ય,
પરમાર્નંદ અને અદ્વય, એ સાત સ્વરૂપવાળું
બ્રહ્મ 'ચેતન' કહેવાય છે.

ચેષ્ટા—હતાહિતપ્રાપ્તિપરિહાર્યાં ક્રિયા ચેષ્ટા ।
હિતની પ્રાપ્તિ માટે અથવા અહિતની નિવૃત્તિ

માટે જે એક પ્રકારની ક્રિયા કરવી તેને
ચેષ્ટા કહે છે.

૨. ચરિત્તદવ્યવગમવેતા યા યદ્વિદ્ધિ-
ગિયા ક્રિયા છા ચેષ્ટા । શરીર અને તેના અવ-
યવોમાં સમવેત એવી ગમે તે વિશિષ્ટ ક્રિયા
તે ચેષ્ટા કહેવાય છે.

ચેષ્ટાપ્રમાણમ્—(આ પ્રમાણ તાંત્રિકો
માને છે.) જે પુરૂષે પરસ્પર મળીને, કાથ
વગેરેની આવી ચેષ્ટાથી તમારે આ અર્થ
જાણવો, એ પ્રમાણે ચેષ્ટાનો સંકેત કરે છે,
તે પુરૂષને તે ચેષ્ટાથી તે તે અર્થનું જ્ઞાન
થાય છે. એવા વિગતીય જ્ઞાનનું એ ચેષ્ટા
કરણ છે. માટે એ વિગતીય પ્રમાણ કરણ
કેવાથી 'ચેષ્ટા' પણ એક પ્રમાણ છે.

ચૈત્તિકમ્—(બૌદ્ધમતે)—આલયવિજ્ઞાનથી
ખિન્ન સંપણું જગત્ ચૈતિક કહેવાય છે.
એનેજ 'બુદ્ધિભોધ' પણ કહે છે.

છ

છલમ્—શકૃતાત્પર્યાવિપયાર્થકવચેન દુવગ્ના-
મિગ્નાન છલમ્ । વક્તા પુરૂષના તાત્પર્યના
અવિપજ્યન અર્થની કલ્પના કરીને વક્તા
પુરૂષને દુષણનું કથન, તેનું નામ છલ. જેમ
કોઇ વક્તાએ કહ્યું કે "અર્થ પુરુષઃ નેપાલાદા-
ગતઃ નવકમ્બલસ્તાત્" "આ માણસ નેપાળથી
આવ્યો છે, નવકંબલ (નવીન કામળા)વાળો
છે તેથી." આમાં 'નવકંબલ' એમાં નવ પદ
છે, પદ વડે નવીનપણ્યનો ભોધ કરવાનું
વક્તાનું તાત્પર્ય છે. પણ વક્તાની અવિપજ્યત
નવત્વ અંખ્યારૂપ અર્થની કલ્પના કરીને
પ્રતિવાદી કહે છે કે, એ ગરીબ માણસ
પાસે નવ કામળા છેજ કયાં? માટે તમે
કહો છો તે યથાર્થ નથી. આવી રીતે અસિદ્ધિ
દોષનું કથન તે છલ કહેવાય છે. એ છલ
ત્રણ પ્રકારનો છેઃ (૧) વાકુછલ, (૨) આમાન્ય-
છલ, અને (૩) ઉપચારછલ.

(૧) વાકુછલ—જે પદના બે સમ્ય અર્થ
સંભવતા હોય, અને એક સમ્ય અર્થનો

નિર્ણય કરાવનાર વિશેષના અભાવથી વક્તાના તાત્પર્યના અવિપરીત શક્ય અર્થની કલ્પના કરીને તે વક્તા પ્રતિ જે દ્રષ્યનું કથન તેનું નામ વાદ્વચ્છ છે. ઉપર આપેલું ઉદાહરણ વાદ્વચ્છનું છે.

૨. સામાન્ય છલ—સામાન્ય અને વિશેષ બંનેમાંથી સંભવે તેવા અર્થના અભિ-પ્રાયથી કથન કરેલું જે વચન છે, તે વચનના અતિ સામાન્ય યોગથી અસંભવિત અર્થકલ્પની કલ્પના કરીને વક્તા પુરૂષ પ્રતિ જે દ્રષ્યનું કથન છે, તેનું નામ સામાન્ય છલ છે. જેમ-કોઇ પુરૂષે “બ્રાહ્મણેડયં વિદ્યાચરણસમ્પન્નઃ”-“આ બ્રાહ્મણુ વિદ્યાચરણુવડે સંપન્ન છે.” આનું વચન કહ્યું. આ વચન સાંભળીને પ્રતિ-વાદી, “આ વક્તા પુરૂષ બ્રાહ્મણુત્વરૂપ હેતુ વડે વિદ્યાચરણુને સિદ્ધ કરે છે, એવી કલ્પના કરીને તે વક્તા પુરૂષપ્રતિ કહે છે કે, બ્રાહ્મણુત્વરૂપ હેતુથી વિદ્યાચરણુની સિદ્ધિ સંભવતી નથી; કેમકે ઉપનયન સંસ્કારથી રહિત પ્રાત્મ બ્રાહ્મણુ વિશે બ્રાહ્મણુત્વ છતાં પણ વિદ્યાચર-ચરણુનો અભાવ જોવામાં આવે છે. એનું નામ સામાન્યછલ છે.

૩. ઉપચારછલ—શક્તિવૃત્તિવડે કલક્ષણુ વૃત્તિ વડે પ્રયોગ કરેલા શબ્દમાં તેનાથી ખીછ વૃત્તિ વડે જે પ્રતિષેધ તે ઉપચારછલ. જેમ-“મથાઃ ક્રોદાન્તિ”-“માંચડાઓ બોલી રહ્યા છે.” એ વચનમાં મથ (માંચડા) પદમાં મંચરથ પુરૂષ વિશે લક્ષણુવૃત્તિના અભિ-પ્રાયથી વક્તા બોલ્યો છે. એમ છતાં મથ પદની શક્તિવૃત્તિનો અંગીકાર કરીને શ્રોતા પુરૂષ તે વક્તા પુરૂષપ્રતિ કહે છે કે, માંચડા નથી બોલતો, પુરૂષ બોલે છે; માટે તમારું કહેવું અસત્ય છે. આ ઉપચારછલ છે.

એજ રીતે અહં શબ્દની આત્મા વિશે શક્તિવૃત્તિના અભિપ્રાયથી ઉચ્ચારણુ કર્યો જે “અહં નિત્યઃ” એવો શબ્દ છે; તે અહં શબ્દની શરીર વિદ્યુ લક્ષણુવૃત્તિની કલ્પના કરીને

શ્રોતા પુરૂષ વક્તાને કહે કે, અમુક માતા-પિતાથી ઉત્પન્ન થયેલા તું શી રીતે નિત્ય હોઈ શકે! એનું નામ ઉપચારછલ છે.

૨. શબ્દશક્તિવ્યત્યયેન પ્રતિષેધહેતુઃ છલમ્ । શબ્દની વૃત્તિનો ફેરફાર કરવાથી વક્તાના તાત્પર્યનો નિરાશ કરવાના હેતુરૂપને છલ (ઉદાહરણુ ઉપચાર છલમાં આવ્યું છે તેજ અહીં મળજવું.)

જ

જટઃ—અપરિચિન્નાસમ્યવદનપરઃ । અમ-યાદ અને અમબ્ય બોલનાર તે જટ. (મૈથુ-પનિપત્ ટીકામાં સમતીર્થ.)

જહઃ—વેદપ્રહણાસમર્થઃ । વેદ ગ્રહણુ કર-વામાં અસમર્થ તે જહ.

૨. શ્વપ્રજ્ઞશક્ત્યં જહત્વમ્ । પોતાના રૂપનો પ્રકાશ નહિ કરવાપણું તે જહત્વ. અથવા જે પોતે જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશવાળું ન હોય તે-ગજવા-રૂપ શક્તિ વગરનું તે જહ.

જનકત્વમ્—અનન્યવાસિદ્ધત્વે સતિ નિય-ત્પૂર્વશક્તિત્વમ્ । જે અનન્યવાસિદ્ધ ન હોઇને નિયમે કરીને પૂર્વકાળમાં રહેલું હોય તે જનક-ઉત્પાદક-ઉત્પન્ન કરનાર.

જનનમ્-જન્મ—આયશરીઆણસંયોગઃ । શરીર અને પ્રાણુનો આશ સંયોગ તે જનન અથવા જન્મ.

૨. આત્મનિદેહમન્યઃ—આત્મામાં દેહનો સંબંધ તે જન્મ.

૩. અપૂર્વશરીરેન્દ્રિયાદિસમ્યન્થઃ । પૂર્વે ન હોય એવા શરીર અને ઇન્દ્રિયાદિનો સંબંધ તે જન્મ.

૪. સ્વાદષ્ટોપનિવદ્ધશરીરપ્રહનમ્ । પોતાના અદષ્ટવડે અવસ્થા પ્રાપ્ત થયેલા શરીરનું ગ્રહણુ કરવું તે જન્મ.

જયઃ—ગુણપરાદ્મુક્તીચરણમ્ । શત્રુને પગ-દ્વચ્છ કરવો તે જય. ૨ ઉત્કર્ષ થવો-વૃદ્ધિ પામવી. ૩ પુરાણુદિક શ્રેયસ્કર વિષય પણ

પણ 'જલ' કહેવાય છે. જેમ—“તતોજયમુદીયંત્”
—“પછી જલનું કથન કરવું.”

જરાયુજમ્—માતાના ઉદરમાં બાળકનું આવરણ કરનાર જે એક પ્રકારનું ચર્મ હોય છે તેને ‘જરાયુ’ કહે છે. એ જરાયુ સંક્રિત જે શરીર ઉપન થાય તેને જરાયુજ શરીર કહે છે. મનુષ્ય, ગાય, ઘોડો, બેંશ, ઈત્યાદિના શરીર ‘જરાયુજ’ છે,

જલગતગુણા.—જલમાં રહેલા ગુણો નીચે પ્રમાણે ચોદ છે:—(૧) રૂપ, (૨) રસ, (૩) રૂપરસ, (૪) સંખ્યા, (૬) પરિમાણ, (૬) પૃથક્ત્વ, (૭) સંયોગ, (૮) વલ્લભ, (૯) પગલ, (૧૦) અપરતલ, (૧૧) ચુરતલ, (૧૨) દ્રવતલ, (૧૩) રેનેહ, અને (૧૪) વેગ. એ ચોદ ગુણો જાણી શકાય છે.

જલદ્રવ્યમ્—જલ નામનું દ્રવ્ય બે પ્રકારનું છે: (૧) નિત્યજલ, અને (૨) અનિત્ય જલ. તેમાં પરમાણુરૂપ જલ નિત્ય છે, અને દ્વયણુકારિ કાર્મરૂપ જલ અનિત્ય છે. અનિત્ય જલના ત્રણ પ્રકાર છે: (૧) જલીય શરીર, (૨) જલીય ઇન્દ્રિય, અને (૩) જલીય વિષય. જલીય શરીર અયાનિજ છે અને તે વરણુ કોષમાં છે; રસનુ ગ્રાહક રસન ઇન્દ્રિય તે જલીય ઇન્દ્રિય છે; અને નદી, સમુદ્ર વગેરે જલીય વિષય છે.

જલલક્ષણમ્—શીતસ્પર્શવજ્જલમ્ । જે દ્રવ્ય સમવાય સંબંધે કરીને શીતસ્પર્શવાણું હોય છે તે જળ કહેવાય છે. (જળમાં જે ઉષ્ણતા દેખાય છે તે ઉષ્ણ દ્રવ્યના સંયોગ સંબંધથી હોય છે, સમવાય સંબંધથી નહિ.

૨. શીતસ્પર્શસમાનાધિકરણદ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિમત્ જલમ્ । શીતસ્પર્શના સમાનાધિકરણ એવા દ્રવ્યત્વ વડે વ્યાપ્ય જે જલત્વ જાતિ, તે જાતિવાણું જે દ્રવ્ય તે જળ કહેવાય છે.

૩. જલત્વજાતિમત્ જલમ્ । જે દ્રવ્ય સમવાય સંબંધે કરીને જલત્વ જાતિવાણું હોય તે જલ કહેવાય છે.

જલીયવિષય:—શીતસ્પર્શવદ્વિષયા જલી-વિષય: । જે વિષય સમવાય સંબંધે કરીને શીતસ્પર્શવાળો હોય છે તે વિષય જલીય-વિષય કહેવાય છે.

૨. શીતસ્પર્શસમાનાધિકરણદ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિ-મદ્વિષયો જલીયવિષય: । શીતસ્પર્શનું સમાનાધિકરણ હોઇને દ્રવ્યત્વનું વ્યાપ્ય જે જલત્વ, તે જલત્વ જાતિવાળો વિષય તે જલીય વિષય કહેવાય છે.

જલીયશરીરમ્—શીતસ્પર્શવદ્શરીર જલી-યશરીરમ્ । જે શરીર સમવાય સંબંધે કરીને શીતસ્પર્શવાણું હોય છે, તે શરીર જલીય-શરીર કહેવાય છે.

૨. શીતસ્પર્શસમાનાધિકરણદ્રવ્યત્વવ્યાપ્ય જાતિમત્ શરીર જલીયશરીરમ્ । શીતસ્પર્શનું સમાનાધિકરણ અને દ્રવ્યનું વ્યાપ્ય જે જલત્વ જાતિ. એ જાતિવાણું શરીર તે જલીય શરીર.

જલીયેન્દ્રિયમ્—શીતસ્પર્શવદેન્દ્રિય જલી-યેન્દ્રિયમ્ । જે ઇન્દ્રિય સમવાય સંબંધે કરીને શીતસ્પર્શવાણું હોય તે ઇન્દ્રિય જલીયેન્દ્રિય કહેવાય છે.

૨. શીતસ્પર્શસમાનાધિકરણદ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિ-મદિન્દ્રિયં જલીયેન્દ્રિયમ્ । શીતસ્પર્શનું સમાનાધિકરણ અને દ્રવ્યનું વ્યાપ્ય જે જલત્વ તે જલત્વ જાતિવાણું ઇન્દ્રિય તે જલીયેન્દ્રિય કહેવાય છે.

જલપ.—ઉભયપક્ષસ્થાપનવતી વિજિગીયુક્ત્યા જલ્પ: । વાદી અને પ્રતિવાદી બન્ને ભાં પોતા-પોતાના પક્ષને સ્થાપન કરીને પરસ્પરને જીતવા માટે જે પ્રતિવાદરૂપ વાદરૂપ કથા કરે તેનું નામ જલ્પ.

૨. પરમતનિરાકરણત્વે સતિ સ્વમતસ્થાપન-રૂપા વિજિગીયોઃ કથા જલ્પ: । પ્રતિપક્ષીના મતનું ખંડન કરીને પોતાના મતનું સ્થાપન કરવારૂપ જે પરસ્પર જીતવાની ઇચ્છાવાળા વાદીપ્રતિવાદીની કથા તે જલ્પ કહેવાય છે.

જહદજહલુક્ષણા—શક્યતાવચ્છેદકપરિ-
ત્યાગેન વ્યક્તિમાત્રબોધે પ્રયોજિવાલક્ષણા । પદની
શક્યતાનો અવચ્છેદક જે ધર્મ છે, તેનો પરિ-
ત્યાગ કરીને વ્યક્તિ માત્રના બોધનો હેતુ
એવી જે લક્ષણા તે જહદજહલુક્ષણા કહેવાય
છે. એને દ્રાઢ ભાગત્યાગ લક્ષણા પણ કહે
છે. જેમ-વેદાન્તીઓના મતમાં “તત્ત્વમસિ”
(તે તુ છે) એ વાક્યમાં જહદજહલુક્ષણા છે.
એમાં મર્ત્યુત્ત્વ વિશિષ્ટ ચેતન એ તત્ત્વ પદનો
શક્ય અર્થ છે. અને અમર્યુત્ત્વ વિશિષ્ટ ચેતન
એ ત્વ પદનો શક્ય અર્થ છે. એ બન્ને શક્ય
અર્થોનો અબેદ બની શકતો નથી. માટે સર્વ-
ગુત્ત્વરૂપ શક્યતાવચ્છેદક ધર્મનો ત્યાગ કરવાથી
તત્ત્વ પદની ચેતન માત્ર વિષે લક્ષણા થાય છે;
એજ રીતે અમર્યુત્ત્વરૂપ શક્યતાવચ્છેદક
ધર્મનો પરિત્યાગ કરવાથી ત્વ પદની પણ
ચેતનમાત્ર વિષે લક્ષણા થાય છે. તે ચેતનોનો
પરસ્પર અબેદ સંભવે છે. માટે તત્ત્વ પદની
તથા ત્વ પદની જે ચેતન માત્રમાં લક્ષણા
છે, તે લક્ષણા જહદજહલુક્ષણા કહેવાય છે.

નૈયાયિકો જહદજહલુક્ષણાનું ઉદાહરણ
“તોડયં દેવદત્તઃ”-“તે આ દેવદત્ત” એ
વાક્યથી આપે છે. અહીં પણ ‘તે’ દેશકાલ
વિશિષ્ટ દેવદત્ત ‘તે’ પદનો શક્ય અર્થ છે;
અને ‘આ’ દેશકાલ વિશિષ્ટ દેવદત્ત શબ્દનો
શક્ય અર્થ છે. એ બન્ને વિશિષ્ટોની એકતાનો
અમંભવ હોવાથી, તે બન્ને વિશેષણ અંશનો
પરિત્યાગ કરીને તે બન્ને પદોની દેવદત્ત નામે
પુરૂષ વ્યક્તિમાં લક્ષણા કરવામાં આવે છે.

૨. વાચ્યાર્થેન્દ્રેશ્વર્યાગેનૈકદશરૂપિઃ જહદજહ-
લુક્ષણા । વાચ્યાર્થના એક દેશના ત્યાગ કરવા
વડે અર્થની જે એક દેશરૂપિવૃત્તિ તે જહદ-
જહલુક્ષણા કહેવાય છે.

જહલુક્ષણા—લક્ષ્યતાવચ્છેદકસ્થેન લક્ષ્ય-
માત્રબોધપ્રયોજિવા લક્ષણા જહલુક્ષણાઃ । લક્ષ્યના
વચ્છેદરૂપે લક્ષ્યમાત્રના બોધની હેતુશ્ચ તે
લક્ષણા છે, તે જહલુક્ષણા કહેવાય છે. જેમ

“ગંગાયાં ઘોષઃ”-“ગંગામાં ગૌશાળા છે.”
એ વચનમાં ‘ગંગા’ પદની જે શક્યસંબંધરૂપ
‘તીર’ વિષે લક્ષણા છે, તે લક્ષણા તીરત્વરૂપ
લક્ષ્યતાવચ્છેદક રૂપે તે તીરરૂપ લક્ષ્યમાત્રના
બોધની હેતુ હોય છે. માટે ગંગા પદની તીર
વિષે લક્ષણા તેજહલુક્ષણા કહેવાય છે.

એજ પ્રમાણે “મથા જોશન્તિ”
(માળાઓ ખુશ પાડે છે) અહીં જડ માળાઓ
(ખેડુતોએ ખેતરમાં ઉભા કરેલા માંચડા)માં
શબ્દ કરવાપણું સંભવતું નથી. માટે માળા
પદની માળા ઉપર ઉભેલા પુરૂષ વિષે લક્ષણા
કરવામાં આવે છે તે પણ જહલુક્ષણા છે.

૨. શક્યર્થ મન્તર્ભાવ્યત્વે સત્તિ અર્થાન્તર
પ્રતીતિઃ । શક્યાર્થનો ત્યાગ કર્યા છતાં જે
બીજા અર્થની પ્રતીતિ તે જહલુક્ષણા
જેમ, “વિપ મુક્ત” “જેર ખા” એ ઉદાહરણમાં
વાક્યના સ્વાર્થને (શક્યાર્થને) છોડીને શત્રુને
ધેર ભોજન કરવાની નિવૃત્તિરૂપ અર્થાન્તરની
પ્રતીતિ થાય છે, તે જહલુક્ષણા છે.

૨. શક્યાર્થપરિત્યાગેન તત્ત્વમ્બધ્યર્થાન્તરે
વૃત્તિઃ । પદના શક્ય અર્થનો પરિત્યાગ કરીને
તે શક્ય અર્થના અંબંધવાળા અન્ય પદાર્થમાં
જે તે પદની લક્ષણાવૃત્તિ છે. તેનું નામ
જહલુક્ષણા જેમ “ગંગા ઉપર ગામ છે.”
તેમાં ગંગા પદનો શક્યાર્થ જે જલપ્રવાહ
છે, તેનો ત્યાગ કરીને જલપ્રવાહના સંયોગ
સંબંધવાળો તેનો કાંડો છે, તેમાં ‘ગંગા’ પદની
લક્ષણા કરવી તે જહલુક્ષણા છે.

જાગ્રજાગ્રત્—પ્રમાણપણું.

જાગ્રત્સુપુત્તિ—જાગ્રદવસ્થાના પ્રમાદિના
સ્તબ્ધીભાવઃ । જાગ્રત અવસ્થામાં પ્રમાદિકરૂડે
જે જડ જેવા ચવાપણું તે સ્થિર યદ જવાપણું
તે જાગ્રત્સુપુત્તિ કહેવાય છે.

જાગ્રત્સ્વપ્ન—શુકિરજતાદિઘ્રમઃ । છોપમાં
રૂપાનો જેમ જામ થાય છે. તેવો ઘ્રમ.

જાગ્રદવસ્થા-જાગરિતમ્-ઇન્દ્રિયજન્યાન્ત-
કરણવૃત્ત્યવસ્થા । ઇન્દ્રિયોવડે અંતઃકરણની વૃત્તિ
જેમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે અવસ્થા.

૨. દિગ્વાધિપ્યત્તુ દેવતાનુગ્રહીતૈરિન્દ્રિયૈઃ
શબ્દાદિવિષયાનુભવાવસ્થાઃ । શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના-
દિશા વગેરે દેવતાઓ વડે અનુગ્રહીત એવાં
શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો વડે શબ્દાદિ વિષયોનો
અનુભવ જે અવસ્થામાં થાય છે તેને જાગ્રદ-
વસ્થા અથવા જાગરિત કહે છે.

૩. इन्द्रियैर्षोपलब्धिवः । ઇન્દ્રિયોવડે પદાર્થની
ઉપલબ્ધિ (જ્ઞાન) જેમાં થાય છે તે અવસ્થા
તે જાગ્રદવસ્થા એના ત્રણ ભેદ છે: (૧)
જાગ્રજ્ઞાનપ્રત્યક્ષ, (૨) જાગ્રત્યન્ત્ર્ય, (૩) જાગ્ર-
ત્સુષુપ્તિ. (તે તે શબ્દો જોવા.)

જાતરૂપધરવિદ્વત્સંન્યાસઃ—જન્મ-
હોય તેવી સ્થિતિમાં રહેવારૂપ સંન્યાસ,
વશ્વાદિક મર્વપરિગ્રહના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ;
અવધૂત દશા.

જાતિઃ—જે ધર્મ કારણતાનો અવરોધક
(સમાન દેશમાં રહેનારો) હોય, અથવા કાર્ય-
તાનો અવરોધક હોય, અથવા પ્રતિબંધતાનો
કે પ્રતિબંધકતાનો અવરોધક હોય, અથવા
પદશક્યતાનો અવરોધક હોય, તે ધર્મના
જાતિપણમાં જો કોઈ જાતિઆધક દોષ ન
હોય તો તે ધર્મ 'જાતિ' કહેવાય છે.
પણ જો કોઈ જાતિઆધક દોષ હોય તો તે
ધર્મ 'ઉપાધિ' કહેવાય છે—'જાતિ' કહેવાતો
નથી. જેમ આકાશવાદિક ધર્મોના જાતિ-
પણમાં એક વ્યક્તિવૃત્તિવરૂપ દોષઆધક છે,
માટે આકાશત્વ એ જાતિ નથી પણ ઉપાધિ
છે. તેમજ વિભુવાદિક ધર્મોના જાતિપણમાં
સંકરદોષઆધક છે (સકર શબ્દ જુઓ.) માટે
વિભુત્વ પણ ઉપાધિ છે. શુણ્યત્વ ધર્મના
જાતિપણમાં એવો કોઈ જાતિઆધક દોષ
નથી, માટે 'શુણ્યત્વ' એ જાતિ છે. દુંકામાં
એક વ્યક્તિમાં રહેલો ધર્મ તે ઉપાધિ અને
ખડુ વ્યક્તિમાં રહેલો ધર્મ તે જાતિ.

૨. અનેક વ્યક્તિઓમાં જે એક ધર્મ-
પ્રકાર એકાકાર પ્રતીતિ થાય છે, તે પ્રતી-
તિનો વિષય તે જાતિ જેમ—ચંદ્ર, સૂર્ય,
અગ્નિ, વિદ્યુત, વગેરેમાં આ તેજ છે, આ

તેજ છે, એવા પ્રકારની એક ધર્મપ્રકારક
એકાકાર પ્રતીતિ તે મર્વ તેજોમાં અનુગત
થઈને રહેલી હોય છે અને તે તેજસ્વ
જાતિને વિષય કરે છે, માટે એ તેજસ્વ એ
જાતિ કહેવાય છે.

૩. અનેક વ્યક્તિઓમાં સમવાય મંથળે
કરીને રહેનારોજ જે નિત્યધર્મ છે તેને
જાતિ કહેવાય છે.

૪. અનુગતબુદ્ધિવ્યવહારહેતુમૂતાપરસામાન્યમ્ ।
દરેક પદાર્થમાં અનુગત એવી બુદ્ધિના
વ્યવહારનું હેતુપર જે અપર સામાન્ય
કહેવાય છે તે જાતિ જેમ—'ધટ' પદાર્થમાં
'આ ધટ, આ ધટ' એવી ધટત્વરૂપ બુદ્ધિ
દરેક ધટમાં અનુગત છે. એવી બુદ્ધિના
વ્યવહારનું હેતુભૂત જે 'ધટત્વ' તે અપર
સામાન્ય અથવા જાતિ કહેવાય છે. (સત્તા'ને
અપર સામાન્ય કહે છે.)

૫. પદાર્થમાં ભાવરૂપ સામાન્યપણે રહેલો
ધર્મ. જેમ, ધટમાં ધટત્વ, પટમાં પટત્વ,
વગેરે. એને જાતિસામાન્ય કહે છે.

૬. અનિર્વચનીયબહુપદાર્થવદિતધર્માન્યનતધર્મ-
રૂપોપાધિભિન્નત્વે સતિ નિત્યત્વે સત્યનેશ્વર્યક્તિ-
ધર્મત્વં જાતિત્વમ્ ।

(મણિપ્રમાયામ્ ।)

અનિર્વચનીય એવા ઘણા પદાર્થોમાં :દેવા
ધર્મોમાંના હગ્ગોષ એક ધર્મરૂપ અને ઉપાધિથી
ભિન્ન હોઈને, તેમજ નિત્ય હોઈને અનેક
વ્યક્તિઓમાં વર્તનારો જે ધર્મ તે જાતિ.
જેમ 'ધટત્વ' એ માયાનું કાર્ય હોવાથી
અનિર્વચનીય છે, તેમજ તે ઘણી વ્યક્તિઓમાં
રહેલું પણ છે. તે ઘણી વ્યક્તિઓ પૈકી
એક ધટવ્યક્તિમાં રહેલો ધટત્વ ધર્મ ઉપાધિથી
ભિન્ન હોઈને નિત્ય પણ છે. માટે ધટત્વ
ધર્મ એ જાતિ છે.

જાતિવાધકરૂઢોપોઃ—વ્યક્તેરભેદસ્તુત્યત્વં
સંકરોચાનવસ્થિતિઃ । રૂપદાનિરમમ્બન્ધો જાતિ
વાધકસમૂહઃ ॥૧॥ (૧) વ્યક્તિનો અભેદ,
(૨) તુલ્યત્વ, (૩) મં - (૪) અનવસ્થા, (૫)

રૂપકાનિ, અને (૬) અસંબંધ, એ છ દોષ જાતિબાધક ગણાય છે. અર્થાત્ એ છમાંના એકાદ દોષ હોય તો તે પદાર્થનું જાતિપણું કહેવાતું નથી.

જાતિરુપધર્મ:—દ્રવ્યમાં ‘દ્રવ્યત્વ’ એ જાતિ અથવા સામાન્ય ધર્મ ગણેલો છે. એવીજ રીતે ગુણમાં ગુણત્વ જાતિ અને કર્મમાં કર્મત્વ જાતિ છે. અર્થાત્ જે ધર્મ કારણતા અને કાર્યતાનો, પ્રતિબંધક અને પ્રતિબંધનો, અથવા પદની શક્યતાનો અવ-ચ્છેદક હોય, અને તે ધર્મના જાતિપણામાં દોષ દોષ બાધક ન હોય તો તે ધર્મ જાતિ-રૂપ ધર્મ કહેવાય છે.

જાત્યુત્તરમ્—(દોષ): અસદુત્તર જાતિ: । અમત્ ઉત્તરતું નામ જાતિ છે. પ્રતિવાદી એવો ઉત્તર આપે કે જેથી સ્વપક્ષ સાધકતાની પેઠે પર પક્ષની પણ સાધકતા થાય, અને પરપક્ષની સાધકતા વડે સ્વપક્ષનો વ્યાધાત પણ થાય. એવું જે સ્વપક્ષ વ્યાધાતકપણું છે એજ તે ઉત્તરમાં અસતપણું છે. માટે જાત્યુત્તરમ્નું એવુંજ લક્ષણ થાય કે—

૨. સ્વવ્યાપાતકમુતર જાતિ: । પોતાના વચનમાં વ્યાધાત દોષ આવે, અથવા પોતાના પક્ષની સિદ્ધિને વ્યાધાત થાય. તેનું નામ જાતિ. એ જાતિ મોવીય પ્રકારની છે. જેમ,—(૧) સાધર્મ્યસમા, (૨) વૈધર્મ્યસમા, (૩) ઉત્કર્ષસમા, (૪) અપકર્ષસમા, (૫) વર્ણ્યસમા, (૬) અવર્ણ્યસમા, (૭) વિકલ્પસમા, (૮) સાધ્યસમા, (૯) પ્રાપ્તિસમા, (૧૦) અપ્રાપ્તિસમા, (૧૧) પ્રસંગસમા, (૧૨) પ્રતિદષ્ટાન્તસમા, (૧૩) અનુપત્તિસમા, (૧૪) સંશયસમા, (૧૫) પ્રકરણસમા, (૧૬) હેતુસમા, (૧૭) અર્થાત્પત્તિસમા, (૧૮) અવિશેષસમા, (૧૯) ઉપપત્તિસમા, (૨૦) ઉપલબ્ધિસમા, (૨૧) અનુપલબ્ધિસમા, (૨૨) નિત્યસમા, (૨૩) અતિતપસમા, અને (૨૪) કાર્યસમા. (એ સઘર્ષાનાં લક્ષણો ગૌતમ ન્યાયશાસ્ત્રમાં જોવાં. આ કોશમાં ફક્ત પહેલી બે જાતિઓનાં

લક્ષણો નમુના માટે લખ્યાં છે તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

૩. સંદર્ભેન્દ્રપણાસમર્થ વા જાત્યુત્તરમ । વિષયનો સંદર્ભ જોતાં જે ઉત્તર દૂષાય આપવાને અસમર્થ હોય તે જાત્યુત્તર કહેવાય.

૪. છલ્લદિભિન્નદ્રપણાસમર્થમુતર વા । છલ્લ નામના દોષ સિવાય બીજી રીતે દૂષાય આપવાને અસમર્થ એવો ઉત્તર તે જાત્યુત્તર. (છલ્લનો સમાવેશ જાતિમાં નથી થતો પણ તેની એક સ્વતંત્રજ ગણના છે.)

જિજ્ઞાસા—જાણવાની ઇચ્છા.

૨. અજ્ઞાતાદિબુદ્ધિસિદ્ધયે પ્રવત્તિકા ઇચ્છા । અજ્ઞાત પદાર્થોદિનો ભોધ થવા માટે પ્રવૃત્ત કરનારી ઇચ્છા તે જિજ્ઞાસા.

જિજ્ઞાસુ:—જાણવાની ઇચ્છાવાળો.

૨. આત્મજ્ઞાનાથી મુમુક્ષુ.

જિતેન્દ્રિય—ધ્રુત્વા સ્થૂત્વાગ દ્વા ચ મુક્ત્વા જ્ઞાત્વા ચ યો નરઃ । નહ્યતિ લાયતિ વા સ વિજ્ઞેયો જિતેન્દ્રિયઃ ॥૧॥ જે પુરૂષ દોષ પદાર્થને સાંભળીને, અડકીને, જોઈને, ખાઈને કે જાણીને હર્ષ કે ગ્લાનિ પામતો નથી તેને જિતેન્દ્રિય જાણવો.

જીવ:—મુક્ષાદિસમવાયિકારણ જીવઃ । મુખ્યાદિનું જે સમવાયિક કારણ તે જીવ. (ન્યાયમને).

૨. (વેદાન્ત મતે)અવિદ્યાવચ્છિન્નં ચૈતન્યં જીવઃ । અવિદ્યાથી પ્રતિગિર્જિત ચૈતન્ય તે જીવ.

૩. અવિદ્યાપ્રતિવિમ્વિતં ચૈતન્યં જીવઃ । અવિદ્યામાં પ્રતિગિર્જિત ચૈતન્ય તે જીવ.

૪. અવિદ્યોપહિરં ચૈતન્યં જીવઃ । અવિદ્યાની ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય તે જીવ.

૫. ચૈતન્યં જીવઃ । ચૈતન્ય એજ જીવ.

૭. અન્તઃકરણોપહિરં ચૈતન્યં જીવઃ । અન્તઃકરણની ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય તે જીવ.

૭. અન્તઃકરણાવચ્છિન્નં ચૈતન્યં જીવઃ । અન્તઃકરણથી અવચ્છિન્ન ચૈતન્ય તે જીવ.

૮. વ્યથિત્થુલ્લસુખવારણધરીરગ્રયોપહિતે જીવઃ
વ્યથિ એવાં રથુલ, સૂક્ષ્મ, અને કારણુ રૂપ
ત્રણુ શરીરોની ઉપાધીવાળો તે જીવ. એના
વિશ્વ, તૈજસ, અને પ્રાણ એવા ત્રણુ ભેદ છે.
રથુલ ઉપાધીવાળો તે વિશ્વ, સૂક્ષ્મ ઉપાધીવાળો
તે તૈજસ્ અને કારણુ ઉપાધીવાળો પ્રાણ
કહેવાય છે.

૯. (પાતંગલ મતે) ક્ષેષ, કર્મ, આશય
અને વિપાકના સંબંધવાળો તે જીવ.

જીવઃ—(જૈન મતે) ભોક્તાને જીવ કહે
છે. એને જીવાસ્તિકાય એટલે જીવ પદાર્થ
કહે છે. એ જીવ ત્રણુ પ્રકારના છે:— (૧)
નિસસિદ્ધ જીવ; (૨) મુક્તજીવ; અને (૩)
બદ્ધજીવ. તેમાં—

(૧) અર્હત્ આદિક જીવો નિસસિદ્ધ
જીવ કહેવાય છે.

(૨) અર્હત્ આદિક નિસસિદ્ધ જીવોના
શિષ્યપણામાં રહેલા જીવો મુક્તજીવ કહેવાય છે.

(૩) આ કાળના જીવો બદ્ધજીવો
કહેવાય છે.

જીવનમ્—આત્માનો મનની સાથે જે
સંયોગ સંબંધ, તેનું નામ જીવન.

૧. પ્રાણધારણાનુકૂલો વ્યાપારો જીવનમ્ ।
પ્રાણને ધારણુ કરવાને અનુકૂળ વ્યાપાર
તે જીવન.

જીવનમુક્તઃ—સ્વરપણનેગાનગ્નતત્કાર્યસ-
ચિત્તકર્મસદાયવિપર્યયાદો ધાધિતે સત્યચિલચન્ધ-
રહિતો જીવમુક્તઃ । પોતાના રૂપરૂપના જ્ઞાન
વડે અજ્ઞાન તથા તેનું કાર્ય જે સંચિત કર્મ
તથા સંશય વિષયક આદિ, એને સર્વનો
આધ કરીને સર્વ બંધથી રહિત થયો હોય તે
જીવનમુક્ત કહેવાય છે.

૨. સ્વસ્મિન્ સ્વદૃશ્યાઽધ્યાસાપ્રતિભાસે સતિ
યાવત્પ્રારબ્ધં વાધિતચિત્તાદિમત્ત્વં જીવન્મુક્તત્વમ્ ।
પોતાની દૃષ્ટિથી પોતાનામાં અધ્યાસનો પ્રતિ-
ભાસ ન થયો હોયને બ્યાંસુધી પ્રારબ્ધ હોય

ત્યાંસુધી બાધિત ચિત્તાદિવાળા હોવાપણું તે
જીવનમુક્તત્વ.

૬. સ્વતઃ પરતઃ જ્યુત્યાનાબ્યુત્યાનરૂપપંચર્મા-
ષ્ટયાદિભૂમિકવત્ત્વં જીવન્મુક્તત્વમ્ । પાંચમી ભૂમિકા
માં યોગી પોતાની પોતાની મેજે સમાધિમાંથી
વ્યુત્થાન કે અન્યુત્થાન પામે છે, તથા છઠી
ભૂમિકામાં યોગી પોતાની મેજે વ્યુત્થાન કે
અન્યુત્થાન પામતો નથી, પણ ખીજની મદદથી
વ્યુત્થાન કે અન્યુત્થાન પામે છે. એવી પાંચમી
કે છઠી ભૂમિકાવાળા હોવાપણું તે જીવનમુક્ત
ત્વ કહેવાય છે.

જીવન્મુક્તિઃ—સ્વસ્મિન્ સ્વદૃશ્યા સતતાપ્યા-
પ્રતિભાસે સતિ યાવત્પ્રારબ્ધં સ્વચિત્તાવલ્લિપ્તિઃ ।
પોતાની દૃષ્ટિથી પોતાનામાં નિરંતર અધ્યાસનો
ભાસ ન હોયને બ્યાંસુધી પ્રારબ્ધ હોય ત્યાં
સુધી પોતાના ચિત્ત વગેરેની સ્થિતિ કાયમ
રહે તે અવસ્થા તે જીવનમુક્તિ.

૨. શ્રવણાદિભક્ષ્યમ્પ્રસાધાત્કારસ્ય વિદ્વત્સંન્યા-
સિનઃ કર્તૃત્વાચરિલવચ્યપ્રતિભાસનિવૃત્તિઃ । શ્રવણા-
દિક્ષી જેને બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર થયો છે, એવા
વિદ્વત્સંન્યાસીને જીવત્ અવસ્થામાં જે કર્તૃત્વ
ભોક્તૃત્વાદિ રૂપ સધળા બંધનોની પ્રતીતિની
નિવૃત્તિ, તેનું નામ જીવનમુક્તિ.

જીવન્મુક્ત્યધિકારી—શ્રવણાદિક્ષી જેને
બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થયો છે, એવો ચિત્તની
વિશ્રાંતિની ઇચ્છાવાળો વિદ્વત્ સંન્યાસી
જીવનમુક્તિનો અધિકારી છે.

જીવાત્મનો યોગ્યવિશેષગુણઃ—જ્ઞાન,
સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્રેષ અને પ્રયત્ન, આ
છ ગુણો જીવાત્માના યોગ્ય વિશેષ ગુણો
કહેવાય છે. એટલે તે મન વડે પ્રત્યક્ષ થવા
યોગ્ય વિશેષ ગુણો છે (ધર્મ, અધર્મ અને
ભાવનાત્મક સંસ્કાર એ જો કે જીવાત્માના
વિશેષ ગુણો તો છે, પણ તે પ્રત્યક્ષ યોગ્ય
નથી.)

જીવાત્મગતગુણઃ—જીવાત્માનાં બુદ્ધિ,
સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્રેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ,

ભાવનાખ્ય સંસ્કાર, સંખ્યા, પરિણામ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ અને વિભાગ, એવા ચૌદ ગુણ રહેલા છે.

જીવાત્મા—જન્યજ્ઞાનાવધિકરણ જીવાત્મા ।
જે દ્રવ્ય એવા જ્ઞાન, ઇચ્છા અને પ્રયત્નનું સમવાય સંબંધે કરીને અધિકરણ હોય તે દ્રવ્ય જીવાત્મા કહેવાય છે.

૧. વિમુક્તિ સતિ જ્ઞાનાસમવાયિકારણસંયોગા-
ધ્રવ્યો જીવાત્મા । જે દ્રવ્ય વિશુ હોય, વથા જ્ઞાનના અસમવાયિ કારણરૂપ જે સંયોગો, તેના આશ્રય હોય, તે દ્રવ્ય જીવાત્મા કહેવાય છે.

૨. મુક્તદુઃખાદિસમવાયિકારણ જીવાત્મા ।
મુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્રેષ, પ્રયત્ન અને ભાવનાખ્ય સંસ્કાર, એ ૭ ગુણોનું જે સમવાયિ કારણ તે જીવાત્મા.

જીવાશ્રયાપ્રમા—અનધિગતાવાધિતવિવચા
કારાન્ત. કરણરૂપિપ્રાતિભિચિત્તા ચિત્ત જીવાધ્રવ્યો
પ્રમા । (પહેલાં) અજ્ઞાત અને બાધથી રહિત
એવા વિવચના આકારની અંતઃકરણી વૃત્તિમાં
પ્રતિબિમ્બિત ચૈતન્ય તે જીવાશ્રયા પ્રમા.

જ્ઞામિપરતસ્ત્વમ્ (પ્રમાત્વમ્)—જ્ઞાનમાત્ર-
પ્રાહ્લકસામગ્રીમિપ્રસામગ્રીપ્રાણત્વં જ્ઞામિપરતસ્ત્વમ્ ।
દેવળ જ્ઞાનની શ્રાદ્ધ જે મામગ્રી છે, તે સામગ્રીથી
ભિન્ન સામગ્રી વડે જે શ્રાદ્ધત્વ છે, એજ તે
એજ પ્રમાત્વમાં જ્ઞામિ પરતસ્ત્વ છે. એનેજ
પરતોશ્રાદ્ધત્વ પણ કહે છે.

જ્ઞાતિસ્વતસ્ત્વમ્ (પ્રમાત્વમ્)—દોષા-
ભાવસહકૃતયાવત્સવાધ્રવ્યપ્રાહ્લક સામગ્રીપ્રાણત્વં જ્ઞાતિ-
સ્વતસ્ત્વમ્ । (લક્ષ્યુમાંના સ્વ શબ્દ વડે
પ્રમાત્વ નું પ્રકરણ કરવું.) એ પ્રમાત્વનું
આશ્રયશ્રુત જે પ્રમાજ્ઞાન છે, તે પ્રમાજ્ઞાનની
શ્રાદ્ધ જેટલી જેટલી મામગ્રી છે, અર્થાત્
એ પ્રમાત્વના આશ્રયશ્રુત પ્રમાત્વજ્ઞાનને વિષય
કરનારા જ્ઞાનની જનક જેટલી જેટલી
દોષાભાવ સહકૃત મામગ્રી છે, તે મામગ્રીવડે
જે શ્રાદ્ધત્વ છે, અર્થાત્ તે સામગ્રીજન્ય
જ્ઞાનનું જે વિવચત્વ છે, એજ પ્રમાત્વ વિષે

જ્ઞાતિસ્વતસ્ત્વ છે. તાત્પર્ય કે-દોષાભાવસહકૃત
સામગ્રી વડે જન્ય જે જે જ્ઞાન તે પ્રમાત્વના
આશ્રયશ્રુત પ્રમાજ્ઞાનને વિષય કરે છે, તે
અર્વજ્ઞાન પ્રમાત્વને પણ વિષય કરે છે. એજ
તે પ્રમાત્વમાં સ્વતોશ્રાદ્ધત્વ છે તથા જ્ઞાતિ-
સ્વતસ્ત્વ છે.

જ્ઞાતત્વમ્—જ્ઞાનમાત્વત્વમ્ । જ્ઞાનવડે
જાણવાપણું.

૨. જ્ઞાનનિવર્ત્યાજ્ઞાનાવિવચત્વમ્ । જ્ઞાનથી દૂર
ચાલ્યું એવા અજ્ઞાનનો વિષય નહિ હોવાપણું.

જ્ઞાતસત્તા—જ્ઞાન થાય તેજ વખતે જે
વિવચની અત્તા છે તે જ્ઞાતમત્તા કહેવાય છે.

જ્ઞાતા—વિવચચૈતન્યમિવ્યજ્ઞકાન્તઃકરણ-
જ્ઞાનયોઃ પરિણામાત્મકહૃદ્યુપહિનં ચૈતન્યમ્ ।
વિવચ ચૈતન્યની અભિવ્યંજક જે અંતઃકરણ
અને અજ્ઞાનની પરિણામરૂપ વૃત્તિ, એ વૃત્તિની
ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય તે જ્ઞાતા.

જ્ઞાનમ્—વિવચચૈતન્યમિવ્યજ્ઞકાન્તઃકરણ-
જ્ઞાનયોઃ પરિણામભૂતાર્જિતઃ । વિવચ ચૈતન્યની
અભિવ્યંજક એવી અંતઃકરણ અને અજ્ઞાનના
પરિણામ રૂપ વૃત્તિ તે જ્ઞાન.

૨. પ્રત્યગાત્મનિ દેહાદિચિત્તિકાલ્પપ્રકારણો,
દેહાદૌ વા પ્રત્યગાત્મારિત્તપ્રકારણે નિશ્ચયો જ્ઞાનમ્ ।
પ્રત્યગ્ આત્મા દેહાદિથી ભિન્ન છે, અથવા
દેહાદિ પ્રત્યગાત્માથી ભિન્ન છે, એ પ્રકારનો
નિશ્ચય તે જ્ઞાન.

૩. જીવવ્રજ્ઞાણોરબેદનિશ્ચયો જ્ઞાનમ્ । જીવ
અને બ્રહ્માના અબેદનો નિશ્ચય તે જ્ઞાન.

૪. અર્વપ્રવચત્વં જ્ઞાનત્વમ્ । પદાર્થને પ્રકાશ-
કરવાપણું તે જ્ઞાનત્વ.

૫. અંતઃકરણી વૃત્તિ વડે જ્ઞાન થાય
માટે વૃત્તિને પણ જ્ઞાન કહે છે.

૬. જ્ઞામિ, મંવિત્, એ પણ જ્ઞાનનાં
નામ છે.

૭. વૃત્તિ અવચ્છિન્ન ચૈતન્ય તે જ્ઞાન.
મતકળ કે મનની વૃત્તિ ચૈતન્યના જેટલા

કોષક વખત દેખાતું હોય, અને એવી રીતે પોતાના લક્ષ્ય અર્થને બીજા પદાર્થોથી બિન્ન કરી બતાવતું હોય તે તટસ્થ લક્ષણ કહેવાય. જેમ—‘ગંધવસ્તુ’ એ પૃથ્વીનું તટસ્થ લક્ષણ છે. કેમકે પરમાણુરૂપ પૃથ્વીમાં નૈયાયિકા ગંધવસ્તુ માનતા નથી, પણ કાર્યરૂપ પૃથ્વીમાં માને છે, માટે એ લક્ષણ પોતાના લક્ષ્યરૂપ પૃથ્વીમાં કોષક વખત હોઇને જળ વગેરેથી પૃથ્વીને બિન્ન કરી બતાવે છે, માટે એ તટસ્થ લક્ષણ છે.

૨. યાગ્યકચરાલમનવસ્થિતત્વે સતિ વ્યવર્ત-
વત્ત્વમ્ । જેટલો કાળ લક્ષ્ય પદાર્થ રહે છે તેટલો કાળ ન ગ્હેનક હોઇને જે લક્ષ્યને બીજા અલક્ષ્ય પદાર્થોથી જૂડું પાડી બતાવે છે, તે તટસ્થ લક્ષણ. જેમ—દેવદત્તનું તિલકાદિક એ દેવદત્તનું તટસ્થ લક્ષણ છે, કેમકે જ્યાંસુધી દેવદત્તનું શરીર રહે ત્યાંસુધી તિલકાદિક ગ્હેતાં નથી, પણ દેવદત્તના લક્ષ્યકાળમાં તે બીજાઓથી દેવદત્તને બિન્ન કરી બોળાયા છે.

તત્ત્વમ્—(વેદાન્તમાં) પ્રભ અને આત્માનું એકત્વ એજ તત્ત્વ છે.

તત્ત્વજ્ઞાનમ્—આત્માને દેહ અને ઇન્દ્રિ-
યોથી બિન્ન કરીને જાણવો તેને તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે.

૨. इदं सर्वं द्वैतमज्ञातमद्वितीयं चिदानन्दा-
त्मनि मायया कल्पितत्वान्मुपैत, आत्मैवैकः, परमा-
र्थसत्यः, सच्चिदानन्दाद्वयोऽहमस्मीति ज्ञानम् । આ
મર્વ જગત્તરૂપ દ્વૈત યજુજ નથી, અને
અદ્વિતીય ચિદાત્મામાં માયા વડે કલ્પિત
હોવાથી તે મિથ્યાજ છે; પરમાર્થ સત્ય તો
એક આત્માજ છે. એ સત્ચિદાનંદ અદ્વય
આત્મા હું છું, એવું જ્ઞાન તે તત્ત્વજ્ઞાન.

૩. तत्त्वंपदयोरभेदगोचरान्तःकरणवृत्तिस्त-
त्त्वज्ञानम् । તત્ત્વ પદાર્થ અને તં પ્રદાર્થના
અભેદનો સાક્ષાત્કાર કરનારી જે અંતઃકરણની
વૃત્તિ તે ‘તત્ત્વજ્ઞાન’.

तत्त्वंपदार्थः—‘तत्त्वमसि’ એ સામવેદનું
મહાવાક્ય છે. એમાંના તત્ત્વ અને ત્વે પદનો

અર્થ. એટલે જેને ઉદ્દેશીને એ પદો કહેલાં છે
તે વસ્તુ તે તત્ત્વપદાર્થ.

तत्त्वंपदार्थशोचनम्—યદવ્યાવૃત્ત તત્ત્વ-
નાત્મા; યદવ્યવિત્તાત્મેતિ નિશ્ચયઃ । જે જે
આત્માથી બિન્ન હોય તે તે અનાત્મા છે;
અને જે જે આત્માના સંબંધવાળું—આત્મા
સાથે એકરૂપ—છે તે તે આત્મા છે, એવો
નિશ્ચય.

तनुमानसामूमिका—નિદિવ્યામનાઽવ્યાસેન
મનસા એકાગ્રતયા સુશ્મનસ્તુપ્રવિણ્યાગ્યના ।
નિદિધ્યાનના અગ્રયાસથી મનની એકાગ્રતા
થવાથી સૂક્ષ્મ વસ્તુને પ્રવિણ કરવાની મનની
ચોખ્ખતા.

तनुव्यसनम्—શરીરપુણ્યાર્થ રસાયનમશ્નના-
સીચ્છાદેતુવ્યસનમ્ । શરીરની પુષ્ટિ વગેરેને માટે
રસાયન ખાવા આદિકની ઇચ્છાના હેતુરૂપ જે
વ્યસન તે.

तन्मयम्—સદ્દુષ્કારિત્વે સતિ અનંતાર્થ-
વૌષ્ણત્વમ્ । એક વાર બોલાયેલું હોઇને અનેક
અર્થનું જે બોધક હોય તે.

तन्मात्रा (भाष्यभते)—શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને ગંધ, એ પાંચ સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને
તન્માત્રાઓ કહે છે. એ આકાશાદિ પાંચ
મહાબ્રૂતાનાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ છે. એ તન્માત્રાઓ
અદ્વંકારની વિકૃતિ (કાર્ય) છે

तप —શીત ઉપશાદિક દંદ ધર્મોનું મહત્ત્વ
તે તપ.

૨. કૃષ્ણાંદ્રાયણાદિક વ્રત તે તપ.

૩. નિયમિત અને પવિત્ર અન્નબોજન
તે તપ.

૪. શાસ્ત્રીયમાર્ગેણ કાયેન્દ્રિયસોપનં તપઃ ।
શાસ્ત્રે કહેલા માર્ગવડે શરીર અને ઇન્દ્રિયોનું
શોષણ કરવું તે.

૬. મનસથેન્દ્રિયાણાચૈવાગ્ર્યં તપઃ । મન
અને ઇન્દ્રિયોની એકાગ્રતા તે તપ.

तमः—પ્રકટ્યહત્વોદ્ભૂતાનમિભૂતરૂપવત્તેજઃ
સામાન્યામાવસ્તમઃ । જે તેજ પ્રકટ મહત્ત્વ

પરિણામવાળું છે તથા હિદ્મત અનંલિખત રૂપવાળું છે, એવા તેજનો જે સમાન્ય અભાવ છે, અર્થાત્ એવા પ્રકારના સર્વ તેજોનો જે અભાવ છે, તેનું નામ તમ છે.

૧. સ્પર્શરહિતત્વે સતિ રૂપત્તેજોમાવઃ ।
અપર્શરહિત હોઇને જે રૂપવાળા તેજનો અભાવ તે તમ

તમોગુણઃ—ગુણત્વે સત્યાવરત્વે સતિ મોહકત્વમ્ । શુરત્વ હોઇને વળી જેમાં આવરણ કરવાપણું હોય, તથા તે સાથે મોહ કરવાપણું હોય તે તમો ગુણ.

૨. અગ્નિ, જડતા, આળસ, પ્રમાદ, મોહ, વગેરેના કારણરૂપ ગુણ તે તમોગુણ.

તર્કઃ—વ્યાપ્યારોપેણ જ્ઞાપસારોપસ્તર્કઃ । વ્યાપ્યનો આરોપ કરવા વડે જે વ્યાપકનો આરોપ તે તર્ક. જેમ પર્વતમાં ધૂમાડાને જોતાં છતાં પણ જે માણસ પર્વતમાં અગ્નિ છે એમ માનતો નથી, તે માણસને પર્વતમાં અગ્નિ છે એમ મનાવવા માટે, તે પર્વતમાં જેણે અગ્નિ જોયો છે (જેને અગ્નિનું જ્ઞાન છે) એવો માણસ આ રીતે તર્ક કરે છેઃ—“પર્વતમાં જો અગ્નિ ન હોય તો ધૂમાડો પણ ન હોય.” કેમકે ધૂમ એ અગ્નિનું કાર્ય છે, અને કારણ વિના કાર્ય હોતું નથી. આવો તર્ક સાંભળીને શ્રોતા માણસ ધૂમાડાવાળા પર્વતમાં અગ્નિનો અગીકાર કરે છે.

એમાં એમ સમજવાનું છે કે જ્યાં જ્યાં અગ્નિનો અભાવ છે, ત્યાં ત્યાં ધૂમનો પણ અભાવ હોય છે; જેમ પાણીના ધરા વગેરેમાં ધૂમના અભાવથી અગ્નિનો પણ અભાવ હોય છે તેમ અહીં અગ્નિનો અભાવ વ્યાપ્ય છે અને ધૂમાભાવ વ્યાપક છે. હવે પર્વતમાં અગ્નિના અભાવરૂપ વ્યાપ્યનો આરોપ કરીને ધૂમાભાવરૂપ વ્યાપકનો આરોપ કરવામાં આવે છે, એ આરોપ તર્ક કહેવાય છે. પર્વતમાં અગ્નિ અને ધૂમનો અભાવ ન છતાં અભાવ માનીને તર્ક કરવામાં આવે છે, માટે એ આરોપ કહેવાય છે.

જો કે તર્કનો વિષય નામે અવધાય જ્ઞાનમાંજ સમાવેશ થઈ શકે છે તથાપિ વિષય અનુમાન પ્રમાણનો અનુગ્રહક (સમર્થન કરનાર) નથી થતો અને તર્ક તો અનુમાન પ્રમાણમાં વ્યભિચારની શંકાની નિરૂત્તિદારા અનુગ્રહક થઈ શકે છે, માટે તર્કનું વિષયપરિશોધક પૃથક્ કથન કર્યું છે.

એ તર્ક વિષયપરિશોધક અને વ્યાપ્તિ-ગ્રાહક એમ બે પ્રકારનો છે તેમાં “જો આ પર્વત અગ્નિના અભાવવાળો હોત તો તે ધૂમાડાના પણ અભાવવાળો હોત” ઇત્યાદિ તર્ક તો વિષયપરિશોધક કહેવાય છે; અને ધૂમાડો જો અગ્નિના વ્યભિચારવાળો હોત (એટલે અગ્નિને છોડીને ખીખ કથામાંથી પણ ઉત્પન્ન થતો હોત) તો અગ્નિજન્ય ન હોત (ન કહેવાત.)” ઇત્યાદિ તર્ક તો વ્યાપ્તિ-ગ્રાહક તર્ક કહેવાય છે. અર્થાત્ એ તર્ક ધૂમાડામાં અગ્નિના વ્યભિચારની શંકા નિરૂત્ત કરીને અગ્નિની વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય કરાવે છે.

કેટલાક અંચકારો એ તર્કને અગિયાર પ્રકારનો માને છે. તે અગિયાર પ્રકારનાં નામ પ્રમાણે છેઃ—(૧) વ્યાધાત, (૨) આત્માશ્રય, (૩) ઇતરેતગશ્રય, (૪) ચક્રિકા, (૫) અન-વરથા, (૬) પ્રતિગંધી, (૭) હંપનાગ્રાધવ, (૮) કંપનાગ્રોરવ, (૯) ઉત્સર્ગ, (૧૦) અપવાહ, અને (૧૧) વૈચાત્ય. એ તર્કનાં લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

એ તર્કો પ્રતિવાદીની શંકામાં દોષ બતાવીને અનુમાન પ્રમાણને ઉપકારક થાય છે, માટે એ તર્ક કહેવાય છે. કોઇ અંચકારો એજ તર્કને ‘દોષ’ નામથી ઓળખાવે છે.

૨. અનિષ્ટસમજવસ્તર્કઃ । જે યુક્તિ પ્રતિ-વાદીના ન ઇચ્છેલા અર્થની સિદ્ધિ કરે તે તર્ક. જેમ પર્વતમાં ધૂમાડો દેખતાં છતાં પણ પ્રતિવાદી તેમાં અગ્નિ ન માનતો હોય તો કહેવું પડે કે, “જો આ પર્વતમાં અગ્નિ ન હોય તો તેનું કાર્યધૂમ પણ ન હોવો જોઇએ.”

આ તર્ક કે આમા અગ્નિના અભાવરૂપ વ્યાપ્ત્યનુ આરોપણ કરીને ધૂમાભાવરૂપ વ્યાપ્ત્યનુ આપાદાન કર્યું છે (' અગ્નિયાપાદનસ્તર્ક ' એવું પણ લક્ષણ ૧૦ મોઢે છે અર્થ ઉપર કહ્યો તેજ છે)

તર્કદૂષણાનિ—૧૩ના દૂષણો આ પ્રમાણે છે (૧) આપાદામિદિ, (૨) આપાદનામિદિ, (૩) ઉભયામિદિ, (૪) પ્રતિશિથિનમૂલના, (૫) મિથ્યતર્કનિગેધ, (૬) છટ્ટાપત્તિ, અને (૭) વિપર્યયાપયવમાન (આના લક્ષણો આકર પ્રથોમાથી અઞ્ ૭ લેવા)

તર્કપદાથ—(૧) આત્મા નય, (૨) અન્યોન્યાથય, (૩) ચક્રિકા, (૪) અનવસ્થા અને (૫) પ્રમાણમાધિનાથ પ્રમગ, એમ પાંચ પ્રકારનો છે તેમા આત્મા નય, અયોનાથય, અને ચક્રિકા, એ નણુ તર્ક તો ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને રૂપિ, એવા બેથી ત્રણ નણુ પ્રમારના છે નિગેધ વિગ્નાઃ ' તર્ક ' શબ્દમા બેવા)

તાત્પર્યમ્—વચ્ચુરિચ્છ તાત્પર્યમ્ । ' આ પદથી શ્રોતા પુરૂષને આ અથનો બોધ થાયો ' એ પ્રકારની વસ્તાની ઓછાને ઓછાને તાત્પર્ય કહે છે એ તાત્પર્ય શાબ્દમોધનો હેતુ છે બે તાત્પર્ય શાબ્દમોધનો હેતુ ન હોય તો ' સૈધમાનય '—(મેંધવ લાવો) આ એક પ્રકારના વાક્યથી ૧૦ ધ્યણમા તો સૈધય પદ વડે શ્રોતા પુરૂષને ' લવણ ' નો મોધ થાય છે અને ૩૦ ધ્યણમા સૈધવ પદ વડે ' બેડા ' નો મોધ થાય છે તે ન થવો બેઠાએ, પણ સવત્ર લવણતા કે સવત્ર ઘોડાનોજ બોધ થવો બેઠાએ તેથી, એ વિન્દાણુ બોધની સિદ્ધિ માટે તાત્પર્યજ્ઞાતને શાબ્દમોધનો હેતુ માનવો બેઠાએ એ બે તાત્પર્યજ્ઞાન શ્રોતા પુરૂષને પ્રકરણથી થાય છે જેમ બોજન પ્રકરણમા એ સૈધવ પદનો અર્થ લવણ મનજવો બેઠાએ, તથા ગમન પ્રકરણમા મેંધવ પદનો અર્થ ઘોડો મનજવો બેઠાએ

૨ વાચ્યત્વ સત્તિ તદિતરપ્રતીતીચ્છયાનુચરિ-

તત્ત્વમ્ । બીજા અર્થની પ્રતીતિ થવાની શબ્દમા યોગ્યતા છતા પણ તે ધનર અથની પ્રતીતિ થાયો ' એવી ધ્વજાથી ન મોલાયના હોવાપણુ, એના બે બે છ વસ્તુતાત્પર્યમ્ અને શબ્દતાત્પર્યમ્ (લક્ષણો તે તે ગ્યાને બેવા)

તાત્પર્યાનુપપત્તિ—મુલ્યાયપ્રત્યાયન સત્તિ તાત્પર્યસ્યાનુપપન્નત્ત્વમ્ । જે શબ્દ કે વા ય મુખ્ય અર્થની પ્રતીતિ કરાવનાર છતા જેમાથી તાત્પર્યની મિદિનુ ન થવાપણુ તે

તાદાત્મ્યમ્—તદ્વિપ્રત્ય મતિ તદમિત્રત્તાવસ્થામ્ । જે પદાર્થથી જે વસ્તુ ભિન્ન પ્રતીત થાય છે, અને જે પદાર્થની સત્તાથી જે વસ્તુની મત્તા ભિન્ન ટાતી નથી, તે પદાર્થ વિરે તે વસ્તુનો મબધ, તેનું નામ તાદાત્મ્ય જેમ ધગદિક વસ્તુઓનું પોતાના ઉપાદાન કારણરૂપ શ્રુતિમા વગેરે સાથે તાદાત્મ્ય છે

બેદમહિણુરમેદત્વ તાદાત્મ્યમ્ । બેદને મહન કરનાર અબેદપણુ તે તાદાત્મ્ય અર્થાત્ ભિન્ન પ્રતીતિ થમા છતા વસ્તુત અભિન્નપણુ તે તાદાત્મ્ય ત્રણુ પ્રમગનું છે (૧) પ્રાતિજ્ઞ તાદાત્મ્ય, (૨) કર્મજ્ઞ તાદાત્મ્ય, અને (૩) સહજ તાદાત્મ્ય

તાદાત્મ્યસમ્યગ્—અબેદ નામે સ્વરૂપ મબધને તાદાત્મ્ય સમબ કહે છે એ અબેદરૂપ તાદાત્મ્ય મબધ મર્વ પદાર્થોના પોતાના સ્વરૂપમા રહે છે, પોતાના સ્વરૂપથી ભિન્ન પદાર્થમા મોધપણુ રરતુનો તાદાત્મ્યમબધ રહેતો નથી જેમ ધડાનો અબેદરૂપ તાદાત્મ્ય મબધ ધટ સ્વરૂપમાજ રહે છે, તે ધટથી ભિન્ન એવા પટાદિકમા રહેતો નથી અને એજ પ્રમાણે પટનો અબેદરૂપ તાદાત્મ્ય મબધ પોતાના પટ સ્વરૂપમાજ રહે છે, ખટથી ભિન્ન ધટાદિકમા રહેતો નથી એ પ્રકારે જેટલા દ્રવ્ય, ગુણાદિ પદાર્થો છે, તે મર્વ પદાર્થોનો અબેદ તાદાત્મ્ય રૂપ સમબ પોતપોતાના સ્વરૂપમાજ રહે છે, બીજા પ્રમા રહેતો નથી ર બેદરહિત પદાર્થોનો સમબ તે તાદાત્મ્ય સમબ

તાપ:—પ્રતિકૂલવેદનીયસ્તાપ: । અમુક પદાર્થમાં જે પ્રતિકૂળતાનું જ્ઞાન તે તાપ. એ તાપ આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક એવા બેદથી ત્રણ પ્રકારનો છે. (લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં બેવાં.)

તામિષ્ઠ:—દુઃસાધને વિચમાનેપિ કિમપિ દુઃસં મે મામૃદિતિ વિપર્યયવિશેષ: । દુઃખનું સાધન વિવિધમાન છતાં પણ મને કાંઈ પણ દુઃખ ન થાઓ, એવો એક પ્રકારનો વિપર્યય. ૨ દ્વેષ તે પણ તામિષ્ઠ કહે છે.

તિતિક્ષા:—શ્રીતોળાદિદ્વંદ્વસહિષ્ણુતા । શીત, ઉષ્ણ; સુખ; દુઃખ; માન; અપમાન; નિંદા; સ્તુતિ; ઇત્યાદિ દ્વંદ્વ ધર્મોનું જે સહન તે તિતિક્ષા.

તીવ્રતર વૈરાગ્યમ્:—પુનરાવૃત્તિસહિતં વ્રજ્ઞ-લોકાદિવર્ષન્તં માસ્તિવત્તિ સ્થિરબુદ્ધયા વિપય-જિહાસા । પુનરાવૃત્તિવાળા બ્રહ્મલોક પર્યંત જે લોક છે, તે સર્વલોક અમને પ્રાપ્ત ન થાઓ, એવા પ્રકારની રિશ્તર બુદ્ધિ વડે તે સંઘળા વિષયોના સગની ઇચ્છા તે તીવ્રતર વૈરાગ્ય કહેવાય.

૨. અસ્મિન્ જન્મનિ પુનરાવૃત્તિ માસ્તિવત્તિ સ્થિરબુદ્ધયા વિપયજિહાસા । આ જન્મમાં અમને પુત્ર, સ્ત્રી, ધનાદિક પદાર્થ પ્રાપ્ત ન થાઓ, એવી રિશ્તર બુદ્ધિ વડે તે વિષયોના લાગની જે ઇચ્છા તે તીવ્રતર વૈરાગ્ય.

તુરીયા (તુર્યા) વસ્થા:—બ્રહ્મધ્યાનાવ-સ્થસ્ય પુનઃ પદાર્થાન્તરાડપરિસ્ફુર્તિઃ । બ્રહ્મધ્યાનની અવસ્થામાં રહેલા પુરૂષને ફરીને બીજા કોઈ પદાર્થની સ્ફુરણા ન થાય એવી અવસ્થા તે તુરીયાવસ્થા,

તુલ્યત્વમ્:—સ્વમિત્રજાતિસમનિયતત્વં તુલ્યત્વમ્ । જેમ ઘટ અને કલશ એ બન્ને એકાર્થવાચક શબ્દો છે. તેમાં 'આ ઘડો, આ ઘડો' એવી અનુગત પ્રતીતિ થાય છે; તથા 'આ કલશ, આ કલશ,' એવી અનુગત પ્રતીતિ પણ થાય છે. આ બે પ્રકારની પ્રતીતિથી

એકજ ધડામાં ઘટત્વ અને કલશત્વ એવા બે ધર્મ જણાય છે. પણ તે બન્ને ધર્મ જાતિરૂપ નથી પણ ઘટત્વ ધર્મજન જાતિરૂપ છે. કલશત્વ ધર્મના જાતિપણમાં તુલ્યત્વ દોષ બાધક છે. કેમકે સ્વ એટલે કલશત્વથી ભિન્ન જે ઘટત્વ જાતિ છે, તે ઘટત્વ જાતિનું સમ-નિયતપણું કલશત્વ ધર્મમાં રહેલું છે. જેટલી ઘટ વ્યક્તિઓમાં ઘટત્વ જાતિ ગ્રહે છે, તેટલી ઘટ વ્યક્તિઓમાં કલશત્વ ધર્મ પણ ગ્રહે છે; એજ કલશત્વ ધર્મમાં ઘટત્વનું સમનિયતપણું છે. (સમનિયતપણું એટલે નિયમે કરીને સમાન હોવાપણું) એ સમનિયતપણાને તુલ્યત્વ પણ કહે છે. એ તુલ્યત્વ દોષ કલશત્વ ધર્મના જાતિપણાનો બાધક છે.

તુલ્યવલાધિરોચ:—અન્યત્રાન્યત્ર લઘ્વાવ-વકાગચોરેક્ષ્ત યુગપદ્મ પ્રાપ્તિઃ । જૂદી જૂદી જગ્યાએ રહેનારા બે પદાર્થ (બે વચનો, બે વાક્યો, ઇત્યાદિ) પોતપોતાના રચનામાં બજવાળા છતાં તે બન્ને એકે વખતે એક રચનામાં પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તે તુલ્યબલવિરોધ કહેવાય છે.

તુષ્ટિ:—ભોગ્યેષ્વત્તાવત્તાડલમિતિ બુદ્ધિઃ । ભોગ્ય પદાર્થોમાં આટલાથી બસ છે, એવી પૂર્ણતાવાળી બુદ્ધિ તે તુષ્ટિ-સંતોષ.

૨. અધિગતાવન્યત્ર તુષ્ટ્યવબુદ્ધિઃ । જે કાંઈ પ્રાપ્ત થયું છે, તે સિવાય બીજા પદાર્થમાં તુષ્ટપણાની બુદ્ધિ.

તુલાવિદ્યા (કાર્યાવિદ્યા):—ઉપાધ્યયચિન્ત્ર-ચૈતન્યાસ્થાદિકાવિદ્યા । ઉપાધિથી અવચિન્ત્રન એવા ચૈતન્યને ઠાંકનારી અવિદ્યા તે તુલાવિદ્યા અથવા કાર્યાવિદ્યા કહેવાય છે. એ ત્રણ પ્રકારની છે: (૧) અનિત્ય બ્રહ્મલોકાદિ નિસ્તત્વબુદ્ધિ; (૨) અશુચિ એવાં પુત્ર સ્ત્રી વગેરેનાં શરીરમાં શુચિત્વ બુદ્ધિ; (૩) માળાઓ, ચંદન, સ્ત્રી આદિક દુઃખરૂપ છે, અને દુઃખનાં સાધનરૂપ છે, તેમાં સુખરૂપ તથા સુખનર સાધનરૂપ બુદ્ધિ; અને (૪) અત્રભયાતિ અનાત્મ એ મિથ્યાત્મા છે, અને પુત્ર સ્ત્રી વગેરે ગૌણાત્મા તે, તેમાં મુખ્યાત્માની જાતિ.

તુષ્ણા:—પ્રાપ્યમાગેત્યર્થેત્તુષ્ણા: । પદાર્થો
(અથવા ધનાદિ) પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તેમાં
અતૃપ્તિ.

૨. ચારદીપ્તિનદ્વયગ્રાસો ઇત્યામપિ પુનરત-
તોઽધિવદ્વચ્ચારાદ્ધા । ઇત્યા પ્રમાણે દ્રવ્ય
મળ્યા છતાં પણ તેનાથી અધિક દ્રવ્યની
આકાંક્ષા.

તેજઃ—ઉણસ્પર્શવત્તેજઃ । જે દ્રવ્ય સમ-
વાય સંબંધે કરીને ઉષ્ણસ્પર્શવાળું હોય છે
તે દ્રવ્ય તેજ કહેવાય છે.

૨. ઉણસ્પર્શસમાપ્તિરણાદ્વ્યત્વવ્યાપ્યજા-
નિમત્તેજઃ । ઉષ્ણસ્પર્શની સમાનાધિકરણ
એવી અને દ્રવ્યત્વ જાતની વ્યાપ્ય જે તેજ-
સ્ત્વ જાતિ છે, તે તેજસ્ત્વ જાતિવાળું દ્રવ્ય
તે તેજ કહેવાય છે.

૬. ચન્દ્રચામીકરમમંતત્વં સતિ ઝલનસમ-
યેતં સામાન્યમ્ । જે સામાન્ય ચંદ્ર અને મોનામા
સમવેત હોઇને અગ્નિમાં પણ સમવેત છે તે
તેજસ્ત્વ કહેવાય.

૪. તેજસ્ત્વજાનિમત્તેજઃ । જે દ્રવ્ય મમવાય
સંબંધે કરીને તેજસ્ત્વ જાતિવાળું હોય તે
તેજ કહેવાય છે.

૫. સ્ત્રીબાલકાદિમિર્મૂર્તેરનમિમાવ્યત્વં તેજસ્ત્વમ્ ।
મૂઠ એવાં સ્ત્રી અને બાળકો વગેરેથી અવ-
ગણના ન કરી શકાવાપણું તે તેજસ્ત્વ.

તેજોગતગુણા:—રૂપ, રસ, સંખ્યા,
પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, મયોગ, વિભાગ, પરત્વ,
અપરત્વ, દ્રવત્વ, વેગ, એવા અગિયાર ગુણો
તેજમાં રહે છે.

તેજોદ્વચ્ચમ્—તેજ દ્રવ્ય એ પ્રકારનું છે:
(૧) નિત્યતેજ અને (૨) અનિત્ય તેજ. તેમાં
પરમાણુરૂપ તેજ નિત્ય છે અને દ્વચલુકાદિ
કાર્મરૂપ તેજ અનિત્ય છે.

અનિત્ય તેજ (૧) તૈજસ શરીર, (૨)
તૈજસ ઇદ્રિય, અને (૩) તૈજસ વિષય, એમ
ત્રણ પ્રકારનું છે. તેમાં તૈજસ શરીર અયોનિજ

છે અને તે સૂર્ય લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે; રૂપનું
અદ્ય કરનાર ચક્ષુ ઇદ્રિય એ તૈજસ ઇદ્રિય
કહેવાય છે; અને તૈજસ વિષય (૧) ભોમ,
(૨) દિવ્ય, (૩) ઔદય, અને (૪) આકરજ,
એમ ચાર પ્રકારનો છે. તેમાં પ્રસિદ્ધ અગ્નિનું
નામ ભોમ તેજ છે; વિદ્યુત્ત વગેરે દિવ્ય તેજ
છે, જ્વલ્નમિ એ ઔદય (પેટમાંનું) તેજ
છે; અને સુવર્ણાદિ એ આકરજ (ખાણમાંથી
ઉપજેલું) તેજ છે.

અથવા, તેજમાં ૩૫ અને ૨૫ર્શ ગુણો
રહેલા છે તે ઉપરથી નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર
થઇ શકે છે—

(૧) ઉદ્ભૂતરૂપ ઉદ્ભૂત ૨૫ર્શવાન-જેમ
સૂર્ય, અગ્નિ, વગેરે. (ઉદ્ભૂત એટલે પ્રકટ,
અને અનુદ્ભૂત એટલે અપ્રકટ, ગુપ્ત.)

(૨) અનુદ્ભૂત અનુદ્ભૂતરૂપવાન-જેમ ચક્ષુ.

(૩) ઉદ્ભૂત રૂપ અનુદ્ભૂત ૨૫ર્શવાન-
જેમ સુવર્ણ.

(૪) ઉદ્ભૂત ૨૫ર્શ અનુદ્ભૂત રૂપવાન-
જેમ ઉણોદક.

તૈજસમ્—વ્યપ્તિ લિંગ શરીરની ઉપાધિ-
વાળું ચેતન્ય. તેજના વિકારરૂપ અંતઃકરણની
ઉપાધિવાળું હોવાથી તે તૈજસ કહેવાય છે.

તૈજસજીવઃ—વ્યપ્તિસૂક્ષ્મકારણશરીરદ્વયોપહિતં
ચૈતન્યમ્ । વ્યપ્તિ એવાં સૂક્ષ્મ અને કારણ
બંને શરીરની ઉપાધિવાળું ચેતન્ય.

તૈજસવિષયઃ—ઉણસ્પર્શવદ્વિષયતૈજસ-
વિષયઃ । જે વિષય મમવાય સંબંધ કરીને
ઉષ્ણ ૨૫ર્શવાળો હોય તે તૈજસ વિષય
કહેવાય.

૨. ઉણસ્પર્શસમાપ્તિરણાદ્વ્યત્વવ્યાપ્યજાતિ-
મદ્વિષયતૈજસવિષયઃ । ઉષ્ણ ૨૫ર્શનું સમાના-
ધિકરણ હોઇને, દ્રવ્યત્વની વ્યાપ્ય જે
તેજસ્ત્વ જાતિ, તે જાતિવાળો જે વિષય તે
તૈજસ વિષય કહેવાય.

એ તૈજસ વિષય ચાર પ્રકારનો છે:—
(૧) લૌભતેજ, (૨) દિવ્ય તેજ, (૩) ઔદ્યોતેજ અને (૪) આકરેજ તેજ.

તૈજસશરીરમ્—ઉષ્ણસ્પર્શવચ્છરીર તૈજસ-શરીરમ્ । જે શરીર સમવાય સંબંધે કરીને ઉષ્ણ સ્પર્શવાળું હોય છે, તે તૈજસ શરીર કહેવાય છે. (એવું ઉષ્ણ શરીર સૂચકોકમા પ્રસિદ્ધ છે.)

૨. ઉષ્ણસ્પર્શસમાનાધિકરણદ્રવ્યસ્વભાવજાતિ-મચ્છરીર તૈજસશરીરમ્ । ઉષ્ણ સ્પર્શનું સમાના-ધિકરણ અને દ્રવ્યત્વની વ્યાપ્તિ એવી તેજસ્ત્વ જાતિવાળું શરીર તે તૈજસ શરીર કહેવાય.

તૈજસેન્દ્રિયમ્—ઉષ્ણસ્પર્શવદિન્દ્રિયં તૈજ-સેન્દ્રિયમ્ । જે ઇન્દ્રિય સમવાય સંબંધે કરીને ઉષ્ણ સ્પર્શવાળું હોય છે તે તૈજસ ઇન્દ્રિય કહેવાય છે

૨. ઉષ્ણસ્પર્શસમાનાધિકરણદ્રવ્યસ્વભાવજાતિ-મદિન્દ્રિયં તૈજસેન્દ્રિયમ્ । ઉષ્ણ સ્પર્શનું સમા-નાધિકરણ અને દ્રવ્યત્વની વ્યાપ્તિ તેજસ્ત્વ જાતિવાળી ઇન્દ્રિય તે તૈજસ ઇન્દ્રિય.

ત્યાગ—સ્વત્ત્વસંસાદકૂલવ્યાપાર: । પદાર્થનાં પોતાના સ્વામિત્વના સ્વંસને અનુકૂળ જે વ્યાપાર તે-પદાર્થની માલિકી છોડી દેવી તે

ત્રસરેણુ:—(ત્રણકુમ્) —પરમાણુપટ્ટા-ત્મત્વે સતિ ત્રણકુન્યાત્મકરજ: । ■ પરમાણુરૂપ હોઈને ત્રણ કુચકુત્તમક જે રજકણુ તે. ત્રસરેણુ અથવા ત્રણકુ કહેવાય છે.

ત્રિગુણાત્મકમજ્ઞાનમ્—સત્, રજઃ અને તમઃ એ ત્રણ ગુણરૂપ જ્ઞાન. (અજ્ઞાન એટલે ભાવરૂપ અવિદ્યા.)

ત્રિપુટી—ત્રયાણા પુટાના જ્ઞાનપ્રકારણા સમાહાર: । ત્રણ પુટનો એટલે જ્ઞાનના પ્રકારોનો સમુદાય તે ત્રિપુટી.

ત્રિવૃત્તકરણમ્—ત્રીણિ મૂલાનિ દ્વિષા વિદાર્ય પ્રતિમૂતમેવૈકર્મ્ય દ્વિષા પ્રફોલ્લેતરમૂતદ્ર-યેન યોજનમ્ । વેદમા તેજ, જ્ઞાન અને પૃથ્વી એ ત્રણ જૂતોનું મિશ્રણ કહ્યું છે તેને ત્રિવૃત્તકરણ

કહે છે. એમાં એક જૂતનો $\frac{1}{2}$ + માકીના બે જૂતોમાંથી દરેકનો $\frac{1}{4}$ (એટલે $\frac{1}{2} + \frac{1}{4} + \frac{1}{4} = 1$) મળીને એક મિશ્રમૂલ થાય છે. (એવી રીતે ત્રણેનું સમજવું.) એને ત્રિવૃત્તકરણ કહે છે.

ત્રુટિ:—અવયવાદિહીનતા । એકાદ અવયવ અનયવ વગેરેનું ઓછાપણું—ખામી તે ત્રુટિ.

ત્વક્—સ્પર્શોપલબ્ધિસાધનમિન્દ્રિયમ્ । સ્પર્શના જ્ઞાનનું સાધન જે ઇન્દ્રિય છે ત્વક્ કહેવાય છે.

દ્વ

દ્વમ:—વાચેન્દ્રિયનિપ્રદો દ્વમ: । શ્રોત્ર વગેરે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોને શબ્દાદિક વિષયોથી રોકવી તે દ્વમ.

૨. નિત્યનૈમિત્તિકકર્માતિરિક્તાના વ્યાપારાણા વાચેન્દ્રિયનિપ્રદા: । નિત્ય અને નૈમિત્તિક કર્મ મિત્વાયના બીજા વ્યાપારોમાં બાહ્યેન્દ્રિયોના નિમગ્ન તે દ્વમ.

૨. પ્રજ્ઞાજ્ઞાનોપયોગિવ્યાપારાતિરિક્તવાચેન્દ્રિય-વ્યાપારમાત્રનિરોધ: । જ્ઞાનજ્ઞાનને ઉપયોગી વ્યાપાર સિવાયના બીજા અથવા બાહ્યેન્દ્રિયોના વ્યાપારોનો નિરોધ તે દ્વમ.

દ્વમ્—વેપમાપાક્તિયાચાતુર્વાદિમિ: સ્વમહ-સ્વપ્રકાશન દ્વમ્ । વેપ, ભાષા, ક્રિયા, ચતુરાષ્ટ્ર વગેરેથી પોતાના મહત્ત્વને પ્રકટ કરવું તે દ્વમ.

૨ પરોપામ્રે સ્વર્ગમંજરવ્યાનાલીના પૂજા-સ્થાતિભાર્ય પ્રસ્ટીકરણમ્ । બીજાઓના આગળ પોતાનાં ધર્મ, જપ, ધ્યાન, આદિકનું, પોતાની પૂજા તથા ખ્યાતિ થવાના હેતુથી પ્રકટ કરવું તે દ્વમ.

૨. અધાર્મિકસ્ત્વે સતિ ધાર્મિકસ્ત્વદ્વ્યાપનેચ્છા । પોતે અધાર્મિક છતાં ધાર્મિકપણુ પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા તે દ્વમ.

દ્વયા—દુ સ્થિતિ પ્રત્યનુચિત્ત્વા । દુ:ખીના તરફ અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છા.

૨. દુ સ્થિતેષુ મૃતેષુ કૃપા । દુ:ખીત પ્રાણીઓ ઉપર તે કૃપા તે દ્વયા.

દ્વર્પ:—મર્ત્તનાદિષુ દ્વદ્વદ્વિ: । તિરસ્કાર વગેરે કરવાની દૃઢ બુદ્ધિ તે દ્વર્પ. અથવા

२. धनस्तज्जनविद्यादिनिमित्तधितत्स्येत्येको वा ।
 धन, स्वयम्, अने विद्या वगैरेना निमित्तथी
 भनभां न्ते गर्वं थयो ते दर्श.

दर्शनम्-विचारप्रयोजकं ज्ञानम् । विचारना
देतुं ज्ञानं ते दर्शनं.

૨. ચધાર્થતયા જ્ઞાયતે પદાર્થોઽનનેતિદર્શનમ્ ।
જ્ઞેનાર્થી પદાર્થનું ચધાર્થપજ્ઞ જ્ઞાન થાય ને
(જ્ઞાત્વ) દર્શન કહેવાય છે.

દર્શનાચરણીયકર્મ (ગૈનમતે)—આદંત
દર્શન (શાસ્ત્ર) અપ્રમાણ છે એવા નિશ્ચયના
દેવમત કર્મ તે દર્શનાચરણીય કર્મ કહેવાય છે.

दानम्—स्वस्वत्यागानुसृत्यपार । पोताना
स्थाभित्तना त्यागने अनुसृत्य व्यापार ते दान.

૨. ગાદિરખ્યારીનાં સ્વદીયાનાં મૂલ્યમહન
વિના દ્વાપ્રોછતરમેના સ્વસ્તવપરિત્યાગવત્સ્વતા
પાદનત્યાગત દાનમ્ । ગાય કે મુવર્થુ વગેરે
જે પોતાની માલકોનાં હોય, તેના ઉપરથી
મૂલ્ય લીધા નિવાય શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી પોતાની
માલકી ઉદ્ધારી લઇને ખીજની માલકી કરી
આપવા માટે તે ગાય મોના વગેરેનો ત્યાગ
કરવો તે દાન.

દાષ્ટાંતિકમ્—દશાંતયુક્તમ્ । દશાંત સહિત.
૨. અથવા જોને ઉદ્દેશીને દશાંત આપ્યું હોય
તેને પણ દાષ્ટાંત કે દાષ્ટાંતિક કહે છે.

વિક્—અપાત્રત્વે રાતિ અવિરોધગુણા મહતી
વિક્। ૧૭ દ્રવ્ય કાળથી બિન્ન હોય છે, તથા
વિશેષ ગુણોથી ગઠિત હોય છે, તથા પરમ
મહત્વ પરિમાણનાળું હોય છે તે દ્વિ-
કહેવાય છે.

૨. પ્રાચ્યાદિ વ્યંગહાસાસાધારણહેતુદિક્ । આ પ્રાચી (પૂર્વ દિશા) છે, આ અવાચી (દક્ષિણ દિશા) છે, આ પ્રતીચી (પશ્ચિમ દિશા) છે, આ ઉત્તરીચી (ઉત્તર દિશા) છે, આ આગ્રેયી છે, આ નૈઋતી છે, ઇત્યાદિ પ્રકારના ચબ્દરૂપ તથા ગાનરૂપ વ્યવહારનો જે અસાધારણ હેતુ તે દિક્ (દિશા.)

૩. દુરત્યાન્નિવરણપદેતુદિક્ । દૈશિક પદત્વ
નામે જે દૂરત્વ છે, તથા દૈશિક અપરત્વ
નામે જે અન્તિકત્વ (સમીપતા) છે, તે
દૂરત્વ અને અતિકત્વને વિષય કળનારી જે
બુદ્ધિ, તે બુદ્ધિ, તે બુદ્ધિનું, જે સ્વ્ય અસા-
ધારણ્ય દારણ્ય હોય તે સ્વ્ય દિક્ (દિશા)
હરેવાય છે.

દિક્ગુણા:—દિશામા (૧) નંબ્યા, (૨) પશ્ચિમા, (૩) પૃથક્ત્વ, (૪) મયોગ, (૫) વિભાગ, એવા પાચ ગુણો રહે છે. દિશા એક છે, વિભુ છે, તથા નિત્ય છે.

दिनम्—सूर्यशिरणावच्छिन्नवालः । अर्धर्ना
 डिञ्जो वउ अवच्छिन्न ने हाण ते दिन
 (दिवस.)

दीक्षा—गुरुमुखात्स्वेष्टेनमन्त्रप्रदहनम् । शुश्रूषा
मुषधी पोषणानां च^१ष्टदेवनां भ^२त्र भद्राय क^३रवे
ते दीक्षा.

દુઃખમ્—ગર્વણ પ્રતિકૂળતા વેદનીય
 દુઃખમ્ । મર્વ પ્રાણીઓને પ્રતિકૂળતાએ કરીને
 એકજે અનિષ્ટના રૂપે કરીને જે જ્ઞાનને વિષમ
 થાય છે તે દુઃખ કહેવાય છે.

૨. દ્વિતીયાધનતાવિષયકજન્યજ્ઞાનાજન્યદ્વેષ-
વિષયકગુણઃ દુઃખમ્ । દ્વિતીયાધનતાને વિષય
કરનાર ને જન્યજ્ઞાન છે, તે જ્ઞાનવડે
અજન્ય ને દ્વેષ છે, તે દ્વેષનો ને વિષય
હોય તથા શુભ પશ્ય હોય, તે દુઃખ કહેવાય
છે. અર્થાત્—દ્વેષનો ને વિષય તે દ્વિતી
કહેવાય છે. દુઃખ વિશે બધા પ્રાણીઓને
દ્વેષ હોય છે. ખાટે દુઃખ એ દ્વિતી કહેવાય
છે. એવા દ્વિતી દુઃખની સાધનતા સિદ્ધ
સર્પોદ્દિષ્ટામાં રહે છે તથા જ્વરરથલાદિકમાં
રહે છે. ખાટે સિદ્ધ સર્પોદ્દિષ્ટ વિશે ને લોકોને
દ્વેષ થાય છે, તે દ્વિતીયાધનતા જ્ઞાનવડે થાય
છે. ખાટે સિદ્ધ સર્પોદ્દિષ્ટ વિશે દ્વેષ તે દ્વિતી-
સાધનતાજ્ઞાનવડે જન્ય કહેવાય છે. અને તે
દુઃખ બીજા પ્રાણી દ્વિતીનું સાધન નથી ખાટે તે
દુઃખ વિશે લોકોને ને દ્વેષ હોય છે, તે દ્વિતી

સાધનતા જ્ઞાન વડે જન્ય નથી, પણ દુઃખના જ્ઞાન માત્રથીજ તે દુઃખમાં દ્રેષ થાય છે. માટે તે દુઃખ વિષયક દ્રેષ તે દ્વિષ સાધનતા જ્ઞાન વડે અજન્ય કહેવાય છે. એવા દ્વિષ સાધનતા વિષયક જન્ય જ્ઞાનવડે અજન્ય દ્રેષના વિષય-જૂત તથા ગુણરૂપ દુઃખ છે, માટે દુઃખનું ઉક્તિ લક્ષણ સંભવે છે.

૩. અર્હં દુઃસીત્યનુભવવિષયગુણઃ દુઃસમ્ ।
હું દુઃખી છું, એવા અનુભવનો જે વિષય હોય તથા ગુણ હોય તે દુઃખ કહેવાય છે.

૪. દુઃસ્તદ્દેવાનવીનદ્રેષવિચયો દુઃસમ્ ।
ખીમના દ્રેષને અનધીન એવા દ્રેષનો જે વિષય તે દુઃખ અર્થાત્ સર્પોદિક જેમ ખીમના દ્રેષને અધીન છે, તેમ પોતાનું દુઃખ ખીમના દ્રેષને અધીન નથી પણ પોતાનાજ દ્રેષનો વિષય છે, માટે એ લક્ષણ ધરે છે.

દુઃસમ્પ્રકારાઃ—(ગીતમને મતે) દુઃખ એકવીસ પ્રકારનાં છેઃ ૧ શારીર દુઃખ, ૬ શ્રોતાદિક ૭ ઇન્દ્રિયાના વિષયનાં દુઃખ, ૬ શ્રોતાદિક ઇન્દ્રિયોથી જન્ય ૭ જ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિ-ઓનાં દુઃખ; ૬ શ્રોત વગેરે ઇન્દ્રિયાનાં દુઃખ; ૧ સુખ; ૧ દુઃખ. એમ બધાં મળીને એક-વીસ પ્રકારનાં દુઃખ થાય છે. તેમાં—‘ હું દુઃખી છું ’ એવી પ્રતીતિનો વિષય તથા આત્માનો વિરોધ ગુણ, એવું જે દુઃખત્વ જાતિવાળું પ્રસિદ્ધ દુઃખ છે તે અહીં ગણાવેલા ‘ દુઃખ ’ શબ્દથી સમજવાનું છે. તેમજ ‘ સ્વર્ગોદિ સુખ ’ તેજ અહીં ‘ સુખ ’ શબ્દથી સમજવાનું છે; કેમકે સ્વર્ગોદિ સુખ સાતિશય વગેરેથી વ્યાપ્ત હોવાને લીધે દુઃખરૂપ ગણ્યું છે.

દુઃસમ્પ્રકારાઃ—દુઃખ કેવળ જીવાત્મામાં રહે છે. અને તે (૧) વૈષયિક, (૨) આલિ-માનિક, (૩) માનોરથિક, અને (૪) આબ્યા-સિક, એમ ચાર પ્રકારનું છે. તથા તે બધાં દુઃખ અનિત્ય છે.

દુર્બલરૂપસ્પર્શો—જે રૂપ અને સ્પર્શનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ન થાય તે રૂપ અને સ્પર્શ દુર્બલરૂપ અને દુર્બલસ્પર્શ કહેવાય છે.

દૂષણમ્—દોષજનકમ્ । દોષને ઉત્પન્ન કરનાર.

દૂષિતમ્—રૂપણયુક્તમ્ । દૂષણવાળું.

દશ્યત્વમ્—જ્ઞાનભાસ્યત્વમ્ । કોઈ પદાર્થનું જ્ઞાન થવાવડે તેનું ભાસવાપણું તે દશ્યત્વ.

૨. ચિદ્રિપયત્વમ્—જે ચૈતન્યનો વિષય હોય તે દશ્ય; દશ્યપણું તે દશ્યત્વ.

૩. ફલવિષયત્વમ્—જે વૃત્તિજ્ઞાનના ફળ રૂપે (પરિણામ રૂપે) હોય તે દશ્ય; દશ્યપણું તે દશ્યત્વ.

૪. વૃત્તિપ્રતિફલિતચિદ્રિપયત્વમ્ । વૃત્તિમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા ચૈતન્યનો જે વિષય હોય તે દશ્ય.

૫. સત્તાવાલ્મ્યપ્રસરકપ્રભાવિપયત્વમ્ । સત્ વસ્તુ સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધવાળા પ્રમાણાને જે વિષય હોય તે દશ્ય.

૬. સ્વસમસત્તાજ્ઞાનવિષયત્વમ્ । પોતાની (દશ્યની) સમાન સત્તાવાળા જ્ઞાનનો જે વિષય હોય તે દશ્ય.

દષ્ટકૂટસ્ત્વમ્—અન્યાર્થસલ્લ ન્યાર્થબોધક-ત્વમ્ । વાર્તાત્મિક અર્થ અન્ય છતાં અન્ય અર્થનું બોધકપણું; સમસ્યા; પ્રદેશિકા. જેમ “ પર્વતામે રવો યાતિ ભૂર્મોત્તિષ્ઠિતિ સારથિઃ । પ્રમંથ વાયુવેગેન પદમેકં ન ગચ્છતિ । ”— પુલ્લભકમ્ । “ “ પર્વતના શિખર ઉપર રથ યાત્રે છે, અને સારથિ પૃથ્વી પર ગ્રહેષ્ટા છે; રથ વાયુવેગથી ફરતો છતાં એક ડગલું પણ આગળ ચાલતો નથી. કુંભારનો આકળા ” એ દષ્ટકૂટ કહેવાય.

દષ્ટાન્તઃ—વાદિપ્રતિવાદિનોઃ સાધ્યસાધ-નોમયપ્રકારકનદમાવદ્યપ્રકારકાન્યતરનિષ્ઠયવિષયો દષ્ટાન્તઃ । વાદી અને પ્રતિવાદી બન્નેનો

જે સાધ્ય અને સાધન ઉભયપ્રકારક નિશ્ચય છે, અથવા સાધ્યાભાવ અને સાધનાભાવ ઉભય પ્રકારક નિશ્ચય છે, તે નિશ્ચયનો વિષય જે પદાર્થ છે, તે પદાર્થ દષ્ટાન્ત કહેવાય છે. જેમ વાદી પ્રતિવાદી બન્નેને મહાનસ (રસોડા) વિષે 'મહાનસ અગ્નિવાણું છે અને ધૂમવાણું છે' એ રીતે અગ્નિરૂપ સાધ્ય પ્રકારક તથા ધૂમરૂપ સાધન પ્રકારક નિશ્ચય હોય છે; તથા પાણીના ધરા વિષે 'ધરા અગ્નિના તથા ધૂમના અભાવવાળો છે' એ રીતે અગ્નિરૂપ સાધ્યાભાવ પ્રકારક તથા ધૂમરૂપ સાધનાભાવ પ્રકારક નિશ્ચય હોય છે. તેમાં પ્રથમ નિશ્ચયનો વિષય તો મહાનસ છે તથા બીજા નિશ્ચયનો વિષય ધરા છે. માટે તે પ્રસિદ્ધ અનુમાનમાં મહાનસ અને ધરા દષ્ટાન્ત કહેવાય છે. એ દષ્ટાન્ત સાધ્યર્થ દષ્ટાન્ત અને વૈધ્યર્થ દષ્ટાન્ત એમ બે પ્રકારનું છે. (તે તે શબ્દ જુઓ.)

૨. વાદિપ્રતિવાદિભ્યા સમ્મતોડ્યઃ યથા મહાનસમ્ । વાદી અને પ્રતિવાદી બન્નેએ માન્ય રાખેલો અર્થ જેમ રસોડું, એ દષ્ટાન્ત છે.

૩. લૌકિકપરીક્ષણા યનાર્થે બુદ્ધિસામ્યં સ દષ્ટાન્તઃ લૌકિક પરીક્ષા કરનારાઓની જે અર્થમાં સમાન બુદ્ધિ હોય તે અર્થદષ્ટાન્ત.

૪. નિશ્ચિતસાધ્યકત્વં દષ્ટાન્તઃ । જેમાં સાધ્ય તથા (તથા લિંગ બન્ને) નિશ્ચય થયેલો હોય છે તે દષ્ટાન્ત.

દષ્ટાર્થોપત્તિઃ—અનુપપન્નમાનદષ્ટાર્થજ્ઞાનાત્તદુપપાદકી ભૂતાર્થાન્તરવત્પનમ્ । જે અર્થ જેવામાં આવે છે તે દષ્ટાર્થ કહેવાય છે. એવા દષ્ટાર્થની અનુપપત્તિથી તેના ઉપપાદક રૂપ અર્થાન્તરની જે કલ્પના તે દષ્ટાર્થોપત્તિ. જેમ, દિવસે ભોજન નહિ કરનારા દેવદત્તમાં રાત્રિભોજન સિવાય ઉત્પન્ન નહિ થનાર પુષ્ટત્વ જોઈને ઉપપાદન કરનાર જે રાત્રિ ભોજનરૂપ અર્થાન્તરની કલ્પના તે દષ્ટાર્થોપત્તિ (પ્રમાણ) છે.

દાષ્ટિઃ—ચક્રુર્દ્વારારૂપલઘ્વિદેતુર્મનોઽવૃત્તિઃ । ચક્રુર્દ્વારા રૂપનું ગોળ થવાના હેતુરૂપ જે મનોઽવૃત્તિ તે દાષ્ટિ.

દષ્ટિસૃષ્ટિઃ—દષ્ટિસમસમયા વિશ્વનૃષ્ટિઃ । દષ્ટિ એટલે સ્વપ્રકાશ જ્ઞાનસ્વરૂપદર્શન. (આ અને હવે પછીના બે લક્ષણોમાં દષ્ટિનો આવો જ અર્થ સમજવો.) દષ્ટિના સમાન કાળમાજ વિશ્વની સૃષ્ટિ તે. અર્થાત્ આત્મામાં સ્કુરણ થતાની સાથે એકે વખતે સૃષ્ટિ દેખાઇ પડે તે, સ્વપ્નની સૃષ્ટિની પેટે.

૧. દષ્ટિસમાનકાર્ત્તવ્યસૃષ્ટિઃ । (અર્થ ઉપરના જેવાજ છે.)

૨. દષ્ટિરેવ વિશ્વસૃષ્ટિઃ । દષ્ટિ એજ વિશ્વ સૃષ્ટિ છે.

૪. ત્રિવિધસત્તાવહિર્મૂતત્વે સત્યસદ્વિલક્ષણત્વં દષ્ટિસૃષ્ટિત્વં । વ્યવહારિક, પ્રાતિભાસિક અને પારમાર્થિક એવી ત્રણે સત્તાથી બહાર જે અસત્યથી ત્રિલક્ષણ હોય તે દષ્ટિસૃષ્ટિ (અદૈતસિદ્ધિ.)

દેવતાધિકરણમ્—યજ્ઞાદાવધિકારિત્વતદભવયોરન્યતરસાધકોન્યાયઃ । યજ્ઞાદિમા કોણુ અધિકારી થઈ શકે અને કોણુ ન થઈ શકે એ બેનો નિર્ણય કરી આપનારો ન્યાય તે દેવતાધિકરણ.

દેવદત્તવાયુઃ—અગ્નાસુ આણુનાર વાયુ.

દેવયાનમાર્ગઃ—અર્ચિરાશિમાનિદેવાધિષ્ઠિતો માર્ગઃ । અર્ચિ વગેરેના અભિમાની દેવો જેના અધિષ્ઠાતા છે, તે માર્ગ.

૨. નાગવીશ્વતરે ચચ સપ્તર્ષિભ્યઃધ દક્ષિણમ્ । ઉત્તરઃ રવિતુઃ પન્થા દેવયાનસ્તુ સ સ્મૃતઃ ॥૧૧॥ નાગવીશ્વની ઉત્તરે અને સપ્તર્ષિઓની દક્ષિણે સૂર્યનો ઉત્તરાયનનો જે માર્ગ છે, તેને 'દેવયાન' કહે છે.

૩. દેવઃ પરેજો યાયતેડનેન માર્ગેનેતિ દેવયાનઃ । પરમેશ્વર દેવને જે માર્ગે પમાય તે માર્ગ. દેવયાન કહેવાય છે.

દેશપરિચ્છેદઃ—અન્વન્નાભાવપ્રતિયોગિત્વં દેશપરિચ્છેદઃ । અત્યંતાભાવનું પ્રતિયોગિપણું દેશ પરિચ્છેદ કહેવાય છે. જેમ, ઘટ્વાદિક ધર્મેના પટ્વાદિકમાં અત્યંતા ભાવ હોય છે; એ અત્યંતાભાવોનું પ્રતિયોગિપણું ઘટ્વાદિક ધર્મેમાં રહે છે. એજ તે ઘટ્વાદિક ધર્મેના દેશપરિચ્છેદ છે.

૨. સ્થિતિદેશાતિવ્યમ । કોઇક દેશમાં ન રહેવાપણું તે દેશ પરિચ્છેદ.

૩. અધિરગ્ગદેશવર્તિત્વે સર્વાંગ્યવિવ્યમ । યથા સંયોગાદિ । અધિકરણના એક દેશમાં રહેવા છતાં આખા અધિકરણમાં અત્યાપિપણું જેમ સંયોગ વગેરે. એક પદાર્થનો ખીમ સાથે અયોગ થાય ત્યારે તેમનો જન્મેના એક દેશમાં રપર્થ થાય છે, આખા અધિકરણમાં થતો નથી.

દેશાન્તરમ્—મહાનગ્નતરં યત્ર મિતિર્વા અવધાયરઃ । વાંચો યત્ર વિમિષન્તે તદેશાન્તરમુત્પન્ને ૧૧૧॥ જે દેશ કોઇ મોટી નદી વચમાં આવવાથી અથવા કોઇ પર્વત વચમાં આવવાથી છૂટા પડ્યો હોય, અથવા જ્યાં મોટી પથ્થુ જુની ખોજાતી હોય, તેને દેશાન્તર કહે છે.

દેહઃ—પ્રતિશનમુપવીયમાનાવયવઃ । પ્રત્યેક શરીરે જેમાં અવયવો (રક્તાદિ ધાતુઓ વગેરેના) એકત્ર થયા કરતા હોય તે દેહ કહેવાય.

૨. દ્વિયાયયો દેહઃ । ઉદ્રિયોના આશ્રય રૂપ જે હોય તે દેહ.

દેહવાસ્તના—દેહાનુભાજનિતત્વે સત્તિ દેહસ્તૈવ પુનઃ પુનઃ (પુરુષાર્થ) સ્મરણહેતુઃ । દેહના અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલી હોઈને વારંવાર દેહનાજ (પુષ્ટિ વગેરે માટે) સ્મરણનો હેતુ તે દેહવાસના. એના ત્રણ પ્રકાર છે; (૧) આત્મત્વપ્રાપ્તિઃ । (એ દેહ એજ આત્મા છે એવી પ્રાપ્તિ); (૨) શુભાધનપ્રાપ્તિઃ । (એ દેહમાં પુષ્ટિ આદિક શુભો આણી શકાશે

એવી પ્રાપ્તિ); (૩) દોષાધનત્વપ્રાપ્તિઃ । એ દેહમાંથી રોગ, અશક્તિ, આદિ દોષ દૂર કરી શકાશે એવી પ્રાપ્તિ. એમાંથી 'શુભાધન' અને 'દોષાધનય' એ દરેકના બે પ્રકાર છે; (૧) સામીય અને (૨) લૌકિક. તમામ પ્રકારની દેહવાસના મલિન છે, એના ચાર હેતુ છે, (૧) દેહવાસના પ્રમાણ સિદ્ધ નથી; (૨) અશક્ય છે; (૩) પુરુષાર્થને માટે ઉપયોગી નથી; અને (૪) પુનર્જન્મનો હેતુ છે. એટલા માટે દેહવાસના લગભગ છે.

દેહાધ્યાસઃ—દેહસ્ય તર્જનસ્ય વાડગ્નનયા તર્જનનગ વાડધ્યાસઃ । દેહ અને દેહના ધર્મેના આત્મા અને આત્માના ધર્મરૂપે અધ્યાસ, તે દેહાધ્યાસ.

દૈનિકપ્રલયઃ અથવા **દૈનંદિનપ્રલયઃ**—પ્રવ્રણઃ શુપુત્તિઃ । બ્રહ્મદેવની શુપુત્તિ.

૨. સમષ્ટિલિપ્તશરીરલયાર્થઃ । સમષ્ટિ ત્રિંગ શરીરનો લય વગેરે.

દૈશિકપરત્વમ્—દિશસંયોગાસમચારિકાર-જનકં પરતં દૈશિકપરત્વમ્ । જે મૂર્ત દ્રવ્ય વિશે પરત્વ ઉત્પન્ન થાય છે, તે મૂર્ત દ્રવ્યની સાથે જે દિશાઓના સંયોગ સંબંધ છે, તે દિશ-સંયોગ જેનું અસમવાયિ કારણ છે એવું જે પરત્વ તે દૈશિક પરત્વ કહેવાય છે. અર્થાત્ એક મૂર્ત દ્રવ્યથી કોઇ પથ્થુ દિશામાં ખીમ મૂર્ત દ્રવ્યનું જે દૂરપણું તે દૈશિક પરત્વ જાણવું

દૈશિકાપરત્વમ્—દિશસંયોગાસમચારિકાર-જનકપરત્વં દૈશિકપરત્વમ્ । એક મૂર્ત દ્રવ્યથી ખીમું મૂર્ત દ્રવ્ય તે દિશાના સંયોગવાળું કહેવાય, એ દિશસંયોગ જેનું અસમવાયિ કારણ છે, એવું જે અપરત્વ (નજીકપણું) તે દૈશિક અપરત્વ કહેવાય.

દોષત્વમ્—વાર્થવિરોધિત્વમ્ । કાર્યનું જે વિરોધીપણું તે દોષત્વ.

દોષપ્રમેયઃ—(ગીતમતે) દોષ નામે પ્રમેય ત્રણ પ્રકારનો છે. (૧) રોગ, (૨) દેવ, અને (૩) મોહ.

(૨) અનિત્યદ્રવ્ય—દ્રવ્યભૂકાદિ કાર્યરૂપ પૃથ્વી, જળ, તેજ તથા વાયુ એ અનિત્યદ્રવ્ય કહેવાય છે.

દ્રવ્યસમવેતદ્રવ્યમ્—દ્રવ્યભૂકાદિક કાર્ય, એ દ્રવ્ય સમવેતદ્રવ્ય કહેવાય છે.

દ્રવ્યાસમવેતદ્રવ્યમ્—પરમાણુ તથા આકાશાદિક નિત્યદ્રવ્ય. એ દ્રવ્ય અસમવેત દ્રવ્ય કહેવાય છે.

દ્વિષ્ટમ્—જે પદાર્થે જળવાન દેખેનો વિષય હોય છે, તે પદાર્થને દ્વિષ્ટ કહે છે.

દ્વેષ—દ્વેષનીત્યનુભવવિષયશક્તિગુણત્વવ્યાપ્ય-જાતિમાન દ્વેષઃ । હું દેષ કરનારો છું એ પ્રકારના અનુભવનો જે વિષય છે, તે વિષય વિશે વર્તનારી તથા ગુણત્વ જાતિની વ્યાપ્ય એવી જે દેષત્વ જાતિ છે. તે જાતિવાળો ગુણ તે દેષ કહેવાય છે.

દુઃસ્વત્ત્સાધનયોઃ ક્રોધો દ્વેષઃ । દુઃખ અને દુઃખનાં સાધન વિશે જે ક્રોધ તે દેષ.

૩. લોકનામુદ્દેગાચરણ દ્વેષઃ । ભોક્ષને ઉદ્દેગ થાય એવું આચરણ તે દેષ.

૪. દ્વિષ્ટસાધનતાજ્ઞાનજન્યગુણો દ્વેષઃ । દેષ કરવાના પદાર્થનું આ સાધન છે, એવા જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો ગુણ તે દેષ કહેવાય છે.

આ ગુણ કેવળ જીવાત્મામાં જ હોય છે. વળી તે દુઃખદેષ તથા દુઃખ સાધન દેષ. એવા બેદૃશી બે પ્રકારનો છે. એ દેષ ગુણ અનિત્ય હોય છે.

દ્વણુકમ્—પરમાણુદ્વારંબ વાર્યં દ્વણુકમ્ । બે પરમાણુઓ વડે આરંભાયેલું જે કાર્ય તે દ્રવ્યભૂક કહેવાય છે.

છ

ધનંજયઃ—શરીરનું પોષણ કરનાર વાયુ.

ધનુર્વેદઃ—ધનુઃપ્રયોગસંદ્ધાપ્તપક્ત્વે સતિ ય-જ્ઞુર્વેદસ્યોપવેદઃ । ધનુષ્યમાં બાણને ચોળવાની તથા તેને પાછો ખેંચી લેવાની વિદ્યાને જણાવ-

વાનાર હોઇને જે યજ્ઞુર્વેદનો ઉપવેદ હોય તે ધનુર્વેદ.

ધર્મઃ—મુચાસાચારણમારણ ધર્મઃ । સુખનું જે અસાધારણ કારણ તે ધર્મ. ક્રમકે લોકોને જે સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે તે ધર્મ વડે જ થાય છે—ધર્મ વિના સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી—માટે ઉક્ત ધર્મનું લક્ષણ સંભવે છે. -

૨. યાગજન્યસ્વર્ગજનકશક્તિગુણત્વવ્યાપ્યજાતિ-માન ધર્મઃ । જે વસ્તુ યાગ વડે જન્ય હોય તથા સ્વર્ગની જનક હોય, તે વસ્તુમાં વર્તનારી તથા ગુણત્વ જાતિની વ્યાપ્ય એવી જે (ધર્મત્વ) જાતિ છે, તે જાતિવાળો ગુણ તે ધર્મ કહેવાય છે.

૩. અન્યાશ્રિતત્વે સતિ સ્વતંત્રતાશ્રયો ધર્મઃ । અન્ય (શાસ્ત્રાદિક) ને આશ્રિત હોઇને જે સ્વતંત્રતારહિત હોય તે ધર્મ.

૪. વેદવિહિતો ધર્મઃ । વેદ જે વિદિત દશાબ્દો હોય તે ધર્મ.

૫. અલૌકિકપ્રેય. સાધનત્વેન વિહિતક્રિયાત્વં ધર્મત્વમ્ । અલૌકિક કદંબાણુના આધનપણા વડે જેની ક્રિયા શાસ્ત્રવિદિત હોય તે ધર્મ.

૬. ચલવદનિષ્ટાપ્રયોજકત્વે સતિ શ્રેયઃ સાધનત્વે વેદપ્રમાપિતત્વમ્ । જળવાન એવા અનિષ્ટનો હેતુ ન હોઇને કદંબાણુની આધનતા રૂપે વેદ જેને પ્રમાણ કયો હોય તે ધર્મ.

૭. વેદપ્રતિપાદકત્વે સતિ પ્રયોજનવદ્યો ધર્મઃ । વેદે પતિપાદન કરેલો હોઇને જે અર્થ પ્રયોજનવાળો હોય તે ધર્મ.

ધર્મપદાર્થઃ (જૈન મતે)—જીવની મોક્ષ માર્ગમાં જે પ્રવૃત્તિ થાય છે, એ પ્રવૃત્તિ રૂપ હેતુથી જેનું અનુમાન થાય છે, તે ધર્મપદાર્થ કહેવાય છે.

ધર્માધર્મો—(પદાર્થો) ધર્મગુણ તથા અધર્મગુણ બન્ને જીવાત્મામાં જ રહે છે, તથા અનિત્ય અને અતીતીય હોય છે.

ધાતુત્વમ્—ક્રિયાવાચિત્વે સતિ ગણપઠિ-
તત્ત્વમ્ । જે શબ્દ ક્રિયાનો વાચક હોઇને તેનો
ગણમાં પાઠ હોય તે ધાતુ (ધ્યાકરણમાં)

ધારણા—સારાસારાવધારણપૂર્વક પ્રત્યુક્તિ-
સમયે સ્મરણયોગ્યતાપાદનમ્ । સાર અને
અસારનો નિશ્ચયપૂર્વક ઉત્તર આપતી વખતે
સ્મરણ યોગ્યતાનું અપાદન તે ધારણા.

૨. મૂલાવારસ્વાધિષ્ઠાનમણિપૂરવાનાહતવિજુ-
હાશાચક્રદેશાનામન્યતમસ્મિન્પ્રલયાત્મનિ વા ચિત્ત-
સ્થાપનમ્ । મૂલાધાર, સ્વાધિષ્ઠાન, મણિપૂરક,
અનાહત, વિશુદ્ધ અને આત્માચક્ર, એ
છ ચક્રોમાંથી ગમે તે એકમાં ચિત્તનું
સ્થાપન તે ધારણા, અથવા પ્રલય આત્મામાં
ચિત્તનું સ્થાપન. અર્થાત પ્રત્યગાત્મા માટે
સ્વરૂપ છે. એવું સ્મરણ, તે ધારણા.

ધારાવાહિકજ્ઞાનમ્—ઘટોપઠઃ ક્ષ્યાયકારકઃ
સતતપ્રત્યયઃ । આ ધડો છે, આ ધડો છે,
એવી રીતનો જે નિરંતર (આધુ) પ્રત્યક્ષ
(જ્ઞાન) થયા કરે તે ધારાવાહિક જ્ઞાન
કહેવાય.

ધૃતિઃ—અવસન્નાના લેહેન્દ્રિયાનામવશ્ચમ-
હેતુઃ પ્રવલો ધૃતિઃ । શિથિલ થઈ ગયેલા દેહ
અને ઇન્દ્રિયોને ટકાવી રાખવાના હેતુરૂપ
પ્રયત્ન તે ધૃતિ.

૨. ધૈર્યઃ ધીરજઃ મનને ઉન્માર્ગે જતું
અટકાવવાનું સામર્થ્ય.

ધ્યાનમ્—જે વસ્તુ વિષયક ધારણા કર-
વામાં આવે છે-તેજ વસ્તુમાં પ્રયત્ન વિનાજ
જે વૃત્તિઓની એકાકારતા તે ધ્યાન. અથવા

૨. ધ્યાતા, ધ્યેય, ધ્યાન, એ ત્રણની
સ્ફૂર્તિપૂર્વક વગર પ્રયત્ને તે વસ્તુઓમાં
વૃત્તિઓની એકાકારતા તે ધ્યાન. (ધારણા
અને ધ્યાન એકજ વસ્તુ વિષયક હોવા છતાં
ધારણા વિભતીય વૃત્તિઓ વડે વિચ્છિન્ન
હોય છે, અને ધ્યાન વિભતીય વૃત્તિઓ વડે
વિચ્છિન્ન હોતું નથી, એટલે ધારણા અને
ધ્યાનમાં ભેદ છે.)

૩. વિજાતીય પ્રત્યયતિરસ્કારેણ સજાતીય
પ્રત્યયપ્રવાહી કરણં ધ્યાનમ્ । વિભતીય જ્ઞાનનો
તિરસ્કાર કરીને (તેને મનમાંથી કાઢી
નાખીને) સજાતીય જ્ઞાનનો જે પ્રવાહ કરવો
તે ધ્યાન (ધ્યેય વસ્તુથી અન્ય તે વિભતીય,
અને ધ્યેયને અનુકૂળ તે સજાતીય.)

૪. ચૈતન્યરૂપ વસ્તુમાં સજાતીય વૃત્તિ-
ઓનો પ્રવાહ તે ધ્યાન.

દ્યૌસઃ—જન્યામાવર્તઃ દ્વસઃ । જન્ય
વસ્તુઓનો જે અભાવ તે દ્યૌસ નાશ.

ન

નનુ—પ્રત્યુક્તાવાશેષઃ । પ્રતિ ઉત્તરમાં જે
આક્ષેપ બતાવવો વાંધો ઉઠાવવો એ અર્થ-
દર્શક અન્યથ.

નમઃ—સ્વાપર્કર્મવૌધાનુલભ્યાપારઃ । પોતાનો
અપકર્મ જાણીવવાને અનુકૂળ એવો વ્યાપાર.

નમસ્કારઃ—કચિરસયોગાદૌ વ્યાપારઃ ।
હાથ અને મસ્તકના મયોગાદિ સંબંધી જે
વ્યાપાર તે.

નમસ્કારમંજૂલમ્—સ્વાપર્કર્મવૌધાનુકૂલઃ
સ્વીયવ્યાપારવિશેષ । નમસ્કાર કરવાને યોગ્ય
જે ગુરુ અને ધર્મિય વગેરે છે, તેમનાથી
નમસ્કાર કરનાર પુરુષમાં જે ન્યૂનતા છે, તે
ન્યૂનતા હોકોને જાણીવનારો નમસ્કાર કરનારના
શરીરનો એક પ્રકારનો જે વ્યાપાર છે, તે
નમસ્કારરૂપ મંગલ કહેવાય છે.

નરકઃ—પાપિલ્યસ્થાપભોગસ્થાનમ્ । પાપી
હોકોને પાપ ભોગવવાનું સ્થાન તે નરક.

૨. નાસ્ત્વસ્મિન્ સ્વર્ગે રતિકર્તૃ સ્વાનમરત્પમ-
પીતિ નરકમ્ । જેમાં મનને આનંદ આપે એવું
થોડું પણ સ્થાન નથી તે નરક.

નાગઃ—ઓડકાર આણુનારો વાયુ.

નાદાદિત્રયમ્—મંદ્રત કંઠમાં જે અવાજ
કરે તેને નાદ કહે છે; અનુસ્વારને બિંદુ
કહે છે; અને નાદના એક દેશને કલા કહે
છે. એ ત્રણે (નાદ, બિંદુ અને કલા) ને
નાદાદિત્રય કહે છે.)

નાન્તરીયકત્વમ્—આપિ એટલે તદમાવે તદમાવરૂપાવ્યાપ્તિઃ એકના અભાવમાં બીજાનો અભાવ એવી વ્યાપ્તિ.

૨. તત્સત્તાનિયતમક્તાકત્વમ્ । એકની મત્તા હોય તો નિયમે કરીને બીજાની સત્તા હોવી તે. જેમ—‘નાન્તરીયફલજનકત્વમ્’ એટલે ‘પ્રતિબંધનો અભાવ હોય તો અવસ્થ અર્થની ઉત્પત્તિ થવાપણુ.’

૩. મધ્યે અવસ્થ હોવાપણુ તે પણ ‘નાન્તરીયકત્વ’ કહેવાય છે.

૪. કન્યનિષાદકચલનિષ્પાદત્વમ્ । અન્ય વસ્તુને નિષ્પન્ન કરનાર ચલન વડે જેનું નિષ્પાદન થાય તે. જેમ કરીને માટે આખા તળે જતા છાયા અને સુગંધ પ્રાપ્ત થાય તે નાન્તરીયક ફલ પ્રાપ્તિ કહેવાય.

નામ—શબ્દનોચ્ચારિત્તેજઃ યેન દ્રવ્યં પ્રતી-યતે । તદક્ષરવિધો યુક્તં નામેત્યાદુર્નનોપિણઃ ॥૧૧॥ જે શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવાથી આ રચાન-માંનું દ્રવ્ય પ્રતીત થાય છે તે શબ્દને અક્ષરેમા ગોઠવ્યો હોય ત્યારે તેને યુદ્ધિમાન પુરૂષો નામ કહે છે. જેમ, બે અક્ષરનું નામ, ત્રણ અક્ષરનું નામ, ૬૦.

નામમાત્રમ્—સ્વવીરહીનત્વે સત્તિ સજ્ઞા-ચારિત્વમાત્રમ્ । જે પદાર્થમાં જે શક્તિ બેધએ તે ન હોઈને સંજ્ઞા માત્ર ધારણ કરવાપણુ હોય તે નામ માત્ર કહેવાય.

નામિકકર્મ—(જેનમતે) જીવવાયોગ્ય તરવ આ નામવાળું છે, એવા જ્ઞાનનું હેતુ જૂત કર્મ તે નામિકકર્મ.

૨. સ્ત્રીના ઉદરમાં ગયેલા શુક્રશોષિતની તત્ત્વજ્ઞાનાનુકૂલ દેહાકાર પરિણામ શક્તિવડે જે દ્રવીભાવરૂપ કલિલાવરચા તથા બુદ્ધ્યુદાવરચાની આરંભક ક્રિયા વિરોધ છે તે નામિક કર્મ.

નિગમઃ—અધ્વનિપર્વાય કથનેન વેદાર્થ-બોધકઃ । પ્વનિરહિત પર્વાય શબ્દો કહેવા-વડે વેદાર્થનો બોધક ગ્રંથ.

નિગમનવાક્યમ્—પક્ષે સાધ્યસ્યાવાધિતત્વ-પ્રતિષાદકં વચનં નિગમનમ્ । પક્ષ વિષે સાધ્યના અધાધિતપણુને પ્રતિષાદન કરનાર જે વચન, તે વચન નિગમન વાક્ય કહેવાય છે. જેમ ‘તસ્માત્તથા’ (વહિન્ધ્યાપ્ય ધૂમવાળો હોવાથી આ પર્વત રસોડાની પેઠે અગ્નિવાળો જ છે.) આ વચન પર્વતકથ પક્ષમાં વહિરૂપ સાધ્યના અધાધિતપણુનું પ્રતિષાદન કરે છે, માટે એ વાક્ય નિગમન વાક્ય કહેવામાં આવે છે.

૨. હેતુપદેશાત્પ્રતિજ્ઞાયા પુનર્વચન નિગમનમ્ । હેતુ વાચક શબ્દ કહીને પ્રતિજ્ઞા કરી કહી જતાવવી તે નિગમન. અર્થાત્ પાત્ર અવયવ-વાળા અનુમાનમાં છેવટે ઉપસંહાર તરિક્કે જે વાક્ય બોલાય છે તે. જેમ, ધૂમાડા ઉપરથી અગ્નિનું અનુમાન કરતાં છેવટે ‘તસ્માત્ તથા’ એટલે ‘ધૂમાડાવાળો હોવાથી આ પર્વત રસોડાની પેઠે અગ્નિવાળો છે’ એ વાક્ય કહેવાય છે.

નિગ્રહઃ—અનુગ્રહમાત્રઃ । અનુગ્રહનો (કૃપા વડે સંકટયુક્ત કરવાનો) અભાવ તે નિગ્રહ.

૨. ઇન્દ્રિયાણા વિષયેષ્યો નિગ્રહણમ્ । ઇન્દ્રિ-યોને વિષયો તે તરફ જતી અટકાવવી તે ઇન્દ્રિયોનો ‘નિગ્રહ’ કહેવાય છે.

નિગ્રહસ્થાનમ્—વાદિનોઽપજવદેતુનિગ્રહ-સ્થાનમ્ । વાદીના અપજવનો જે હેતુ હોય તે નિગ્રહસ્થાન કહેવાય. એ નિગ્રહસ્થાન બાવીશ પ્રકારનાં છે: જે—(૧) પ્રતિજ્ઞાહાનિ, (૨) પ્રતિજ્ઞાન્તર, (૩) પ્રતિજ્ઞા વિરોધ, (૪) પ્રતિજ્ઞાસન્ધાસ, (૫) હેત્વન્તર, (૬) અર્થોન્તર, (૭) નિર્વ્યક, (૮) અપાર્થક, (૯) અવિજ્ઞા-તાર્થ, (૧૦) અપ્રાપ્તકાલ, (૧૧) ન્યત, (૧૨) અધિક, (૧૩) પુનરક્રા. (૧૪) અનનુ-ભાવણુ, (૧૫) અજ્ઞાન, (૧૬) અપ્રતિજ્ઞા, (૧૭) વિરોધ, (૧૮) મતાનુસાર, (૧૯) પથનું-ચોળ્યોપેક્ષણુ, (૨૦) નિરનુયોગ્યાનુયોગ, (૨૧) અપસિદ્ધાંત, (૨૨) હેત્વાભાસ. એનાં લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.

૨. પરાજયદેતુનિમ્નદ્વિગ્ધાનત્વમ્ । વાદમાં પરા-
જય થવાનો હેતુ તે નિમ્નદ્વિગ્ધાન.

૩. ઉદેશ્યાનુગુણસમ્યગ્જ્ઞાનામાવલિકૃત્વં નિમ્ન-
દ્વિગ્ધાનત્વમ્ । ઉદેશ્ય અર્થનો ગુણ મળતા આવે
એવી રીતના સારા જ્ઞાનના અભાવનું હેતુપણું
તે નિમ્નદ્વિગ્ધાનત્વ કહેવાય છે.

૪. વાદિપ્રતિવાદિનોડ્ડતામર્થ્યવોધકત્વમ્ ।
વાદી કે પ્રતિવાદીનું અમામર્થ્ય જણાવવાપણું
તે નિમ્નદ્વિગ્ધાન.

નિઘણટ્ટુઃ—પર્યાયનામ્નામેકપ્રાર્થવચનાય સંપ્રદઃ ।
પર્યાય નામોનો એક જ સ્થળે અર્થ કહેવા માટે
જે મંત્રક મંથ નિષંદુ.

૨. વૈદિકદ્રવ્યદેવતાત્મિકપદાર્થપર્યાયશબ્દાત્મકઃ ।
વેદમાં કહેલા દ્રવ્ય અને દેવતાશ્ચ પદાર્થોના
પર્યાય શબ્દશ્ચ દ્વારા મંથ તે નિષંદુ.

નિત્યઃ—પ્રાગમાણપ્રતિયોગિત્વે સતિ ધ્વંસા-
પ્રતિયોગી નિત્યઃ । જે પદાર્થ પ્રાગભાવનો
અપ્રતિયોગી હોયને ધ્વંસાભાવનો પણ અપ્ર-
તિયોગી હોય તે નિત્ય કહેવાય. અર્થાત્ જે
પદાર્થનો પ્રાગભાવ કે પ્રધ્વંસાભાવ ન હોય
એટલે ઉત્પત્તિ કે નાશ ન હોય તે નિત્ય.

૨. ધ્વંસપ્રાગભાવાન્યસદાપ્રતિયોગિત્વમ્ ।
ધ્વંસાભાવ કે પ્રાગભાવ એ બેમાંથી ગમે તે
એકનો પ્રતિયોગી ન હોય તે નિત્ય.

૩. સર્વકાલશક્તિનિત્યઃ । જે પદાર્થ બધા
કાળમાં રહેનારો હોય તે નિત્ય.

૪. ધ્વંસાપ્રતિયોગિશક્તિસ્ત્વિશિષ્ટસત્તાયોગિત્વં
નિત્યત્વમ્ । ધ્વંસના અપ્રતિયોગીશ્ચે વૃત્તિત્વ
(રહેવાપણું)થી વિશિષ્ટ જે સત્તા એ સત્તાનું
યોગિત્વ, મતલબ કે જે પદાર્થ ધ્વંસનો
પ્રતિયોગી હોયને સત્તાવાળો હોય તે નિત્ય.

૫. માવત્વે ધ્વંસમિન્નત્તં વા સતિ ધ્વંસા-
પ્રતિયોગિત્વમ્ । જે પદાર્થ ભાવશ્ચ તથા
ધ્વંસથી ભિન્ન હોયને ધ્વંસનો અપ્રતિયોગી
રેખ તે નિત્ય.

નિત્યપદાર્થોઃ—પરમાણુ, આકાશ, કાલ,
દિશા, આત્મા, મન, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય
અન્યો-પાભાવ, અસંતાભાવ, નિલગુણ,
ધૃત્યાદિ પદાર્થો નિત્ય હોય છે માટે તે નિત્ય
પદાર્થ કહેવાય છે.

નિત્યકર્મ—અવશ્યપેક્ષિતફલસાધનમ્ । અ-
વશ્ય અપેક્ષિત ફળનું જે સાધન તે નિત્યકર્મ.

૨. અકરણે પ્રલયવાયાનુવચ્ચિનિત્યકર્મ । જે
ન કરવાથી જરૂર પ્રત્યવાય સાગે તે કર્મ
નિત્યકર્મ કહેવાય છે.

૩. પ્રલયવાયજનકીમૂતામાવપ્રતિયોગિત્વમ્ । પ્રત્ય-
વાયના જનકશ્ચ જે અભાવ, તેનું જે પ્રતિ-
યોગી હોય તે નિત્યકર્મ. જેમ 'એકાદશીમાં
ઉપોપણુ કરવું' એમ ધર્મ જાણનારા કહે છે.
તે ઉપોપણુનો અભાવ, તે પ્રત્યવાયને ઉત્પન્ન
કરવા શ્ચ અભાવ છે, તેનો પ્રતિયોગી ઉપોપણુ
છે. માટે એકાદશીનું ઉપોપણુ નિત્યકર્મ છે.

૪. અદ્વિદ્યાર્જયમાનં નિત્યકર્મ । જે નિલ
આત્મા કરતું હોય તે નિલકર્મ. જેમ બાળકો
નિલ રમે છે માટે બાળકાનું તે નિલકર્મ છે.

નિત્યમ્નલયઃ—પ્રાણિર્ના સુપુત્તિઃ । પ્રાણી-
ઓની સુપુત્તિ અવસ્થા એ તેમનો નિલમ્નલય છે.

નિદિધ્યાસનમ્—ધૃતાર્થાસ્ય નૈરન્તર્યેણ સી-
ર્ષકાલમનુસન્ધાનં નિદિધ્યાસનમ્ । શ્રવણુ કરેલા
અર્થનું નિરંતર અને લાંબા વખત સુધી જે
અનુમધાન (રમણ) તેનું નામ નિદિધ્યાસન.

૨. અપરોક્ષનિધ્યત્વસંપાદકસ્તત્કઃ । અપ-
રોક્ષ નિશ્ચયપણુને સંપાદન કરનારો તત્ક, તે
નિદિધ્યાસન.

૩. વિજાતીયપ્રત્યયતિરસ્કારેણ રાજાતીયપ્રત્યય-
પ્રવાહીકરણં નિદિધ્યાસનમ્ । વિજાતીય પ્રત્યયોનો
તિરસ્કાર કરીને સજાતીય પ્રત્યયનો પ્રવાહ
ચલાવેલો, તેનું નામ નિદિધ્યાસન છે. (પ્રત્યય
એટલે જ્ઞાન)

નિદ્રા—અમાવપ્રત્યયાલ્મ્બના વૃત્તિઃ । અભાવ
જ્ઞાનનું અવલંબન કરનારી (અભાવશ્ચ યતેલી)
વૃત્તિ તે નિદ્રા.

૨. પ્રવૃત્ત્યવસરોદેતુત્વં નિદ્રાત્વમ્ । જાગેલા મનુષ્યને હું જાગ્યો છું, એવું અનુસંધાન થવાનું હેતુપણું તે નિદ્રાપણું.

નિન્દા—વિરોધિમિઃ પુરુષૈઃ સ્વસ્મિન્નાપા-
દિતા દોષોક્તિઃ । વિરોધી પુરુષોએ પોતાનામાં
(નિંદ પુરુષમાં) ને દોષવાણું વચન લાગુ
કર્યું હોય તે નિંદા.

૨. આસ્ત્વેન પરત્ય વિચમાનાવિચમાનદોષસંકી-
ર્તનં નિન્દા । મુખ વડે કરીને બીજાના છતાં કે
આણુછતાં (ખરા કે ખોટા) દોષનું કથન કરવું
તે નિન્દા.

નિન્દાર્થવાદઃ—અનિષ્ટબોધનદ્વારા વિષ્ય-
ર્થપ્રવર્તકં વચનં નિન્દાર્થવાદઃ । અનિષ્ટનું બોધન
કરીને તે દ્વારા વિષ્યર્થને પ્રવૃત્ત કરનાર વચન.

૨. પ્રતિપાદ્ય અર્થની મદતા જણાવવાને
અપ્રતિપાદ્ય અર્થનું સુચવ જણાવવું તેને
પણ નિન્દાર્થવાદ કહે છે. જેમ દેવીનું
માહાત્મ્ય વર્ણવતી વખતે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ આદિક
દેવોને તેના આરાધકિત વર્ણવવા તે નિન્દા-
ર્થવાદ છે.

નિન્દિતમ્—છાજલોકયોર્ગદિતમ્ । જે
કંઈ શાસ્ત્રમાં તથા શોકોમાં નિંદિત હોય તે.

નિમન્ત્રણમ્—આવદ્યકપ્રાદ્ભોજનાદૌ પ્રવ-
ર્તનમ્ । આવશ્યક એવા આદ્ ભોજન વગેરેમાં
તે પ્રવૃત્તિ કરાવવી.

નિમિત્તકારણમ્—સમવાયસમવાયુભય-
મિત્તકારણમ્ । સમવાયિ કારણ તથા અસમ-
વાયિ કારણથી બિન્ન જે કારણ તે નિમિત્ત
કારણ કહેવાય છે. જેમ, કાંદેશો, સાળ સાળવી
આદિક પટનાં નિમિત્ત કારણો છે. એટલે—
કાંદેશો, સાળ વગેરે પટનાં સમવાયિ કારણરૂપ
તંતુઓથી તથા અસમવાયિ કારણરૂપ તંતુ
સંયોગથી બિન્ન છે, અને પટરૂપ કાર્યના
કારણ પણ છે, માટે તે કાંદેશો વગેરે પટનાં
નિમિત્ત કારણ કહેવાય છે. તેમજ દંડ
ચક્રાદિક પણ ઘટનાં સમવાયિ કારણ રૂપ
કપાલોથી તથા અસમવાયિ કારણરૂપ કપાલ

સંયોગથી બિન્ન છે તથા તે ઘટરૂપ કાર્યનાં
કારણ પણ છે, માટે તે દંડચક્રાદિક ઘટના
નિમિત્ત કારણ કહેવાય છે. એજ પ્રમાણે દેશ,
કાળ, અદષ્ટ, ઈશ્વર, પ્રાગભાવ, આદિક નિમિત્ત
કારણો વિષે પણ એ ઉક્ત લક્ષણ સમજવું.
(સમવાયિ, અસમવાયિ અને નિમિત્તરૂપ ત્રણ
કારણો દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મરૂપ ભાવકાર્યનાં
હોય છે.) પ્રધ્વસાભાવ રૂપ અભાવ કાર્યનું તે
એક નિમિત્ત કારણજ હોય છે.

કાર્યાતુકૂલ્યવ્યાપારસ્ત્વારણમ્ । કાર્યની
ઉત્પત્તિને અનુકૂલ જે વ્યાપાર, તે વ્યાપાર-
વાળા કારણને નિમિત્ત કારણ કહે છે.

૩. જે કારણ કાર્યમાં મળેલું ન હોવા
છતાં જેના વિના કાર્ય નિષ્પન્ન થઈ શકે
નહિ તે નિમિત્ત કારણ જેમ, કુંભાર, ચાક,
દાંડો, વગેરે ધડનાં નિમિત્ત કારણો છે, કેમકે
તેમના વિના ધડો નિષ્પન્ન થઈ શકતો નથી.

૪. દ્વાતિરિકકાર્યજનકત્વમ્ । પોતાનાથી
બિન્ન એવા કાર્યનું જે જનક હોય તે
નિમિત્ત કારણ. જેમ કુંભાર આદિકથી બિન
એવા ઘટાદિક કાર્યનું કુંભાર આદિ જનક છે,
માટે કુંભાર આદિ નિમિત્ત કારણ.

૫. કાર્યોત્પત્તિમાયકારણં નિમિત્તકારણમ્ ।
કાર્યની ઉત્પત્તિ માત્રનું જે કારણ હોય
(તેના હિપાદાન વગેરેનું જે કારણ ન હોય)
તે નિમિત્ત કારણ.

નિયમઃ—(પતંજલિને મતે) શૌચ,
સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રશુધાન
એ પ્રાંચ પ્રતોને નિયમ કહે છે.

૨. શૌચાદિસમ્પાદનં નિયમઃ । શૌચ વગેરેને
આચરવાં તે નિયમ.

૩. શૌચાદિન્યતમત્ત્વં નિયમઃ । શૌચ વગેરે
પાંચમાંથી ગમે તે એકને પણ નિયમ કહે છે.

૪. કાયવાક્ષાયત્વે સતિ યોગાત્તવિશેષત્વં
નિયમઃ । શરીર તથા વાણીથી સાધ્ય હોઈને
જે યોગનું અંગવિશેષ હોય તે નિયમ.

૫. જન્મહેતુકામ્યધર્માન્નિરૂપ્ય મોક્ષહેતૌ
નિષ્કામયર્મે નિયમતીતિ નિયમઃ । જન્મના હેતુ-
પૂત કામ્ય ધર્મથી પાછા વાળીને મોક્ષના
હેતુરૂપ નિષ્કામ ધર્મમાં મનુષ્યનું જે નિયમન
કરે છે તે નિયમ કહેવાય છે.

નિયમફલતિ—નિયમનાં ફળ યોગ-
શાસ્ત્રમાં કહ્યાં છેઃ જેમ—પોતાના અંગની
વ્યુત્પત્તિ અને બીજાઓ સાથે સંસર્ગમાં ન
આવવું તે શીયનું ફળ છે; સતોપથી સર્વોત્તમ
સુખલાભ થાય છે; સ્વાધ્યાયથી ઇષ્ટદેવતાનો
સંપ્રયોગ થાય છે; ઈત્યાદિ.

નિયમવિધિઃ—પક્ષેડગ્રાસત્વ પ્રાપ્તે વિધિ-
નિયમવિધિઃ । પક્ષ વિષે અપ્રાપ્ત જે અર્થ છે,
તે અર્થનો પ્રાપ્ત જે વિધિ તે નિયમ વિધિ
કહેવાય છે. જેમ—“ત્રીર્હીનવહન્તિ” છાલાં
દૂર કરવા માટે ડાંગરને સાંભેલાવતી ખાડે.”
આ નિયમ વિધિ છે. ડાંગરનાં છાલાં દૂર
કરવાના—નખે ફેંદીને, ભરડીને, ખાંડીને,—
એવા અનેક ઉપાયો છે. તેમાં યરકતી
પુરૂષ ત્યારે સાંભેલાથી ખાંડવાનું પડ્યું મૂકીને
ભરડવા વગેરે બીજા ઉપાયથી છાલા દૂર
કરવાનો આરંભ કરે છે ત્યારે તે પક્ષમાં
સાંભેલાથી ખાંડવાનું અપ્રાપ્ત કહેવાય છે. એ
રીતે એક પક્ષમાં અપ્રાપ્ત થયેલા મુસલાવહનન
(સાંભેલાથી ખાંડવું તે) નું ઉક્ત વિધિએ
વિધાન કર્યું છે; અર્થાત્ અપ્રાપ્ત અંશને પૂરણ
કર્યો છે માટે એ નિયમવિધિ કહેવાય છે.

૨. નાનાસાધનસાધ્યક્રિયાયામેક્સાધનપ્રાપ્તા-
વપ્રાપ્તપરાસાધનસ્ય પ્રાપ્તૈવિધિર્નિયમવિધિઃ । જૂદાં
જૂદાં સાધનથી સાધ્ય થાય એવી ક્રિયામાં
ગમે તે એક સાધનથી પ્રાપ્તિ થતાં નહિ પ્રાપ્ત
એવા બીજા સાધનને પ્રાપ્ત કરી આપવાનો
વિધિ તે નિયમ વિધિ.

૩. પક્ષેડગ્રાસત્વ પ્રાપ્ત્વત્વમ્ । એક પક્ષમાં
જે પ્રાપ્ત ન હોય તેને પ્રાપ્ત કરી આપનાર,
મતલબ કે એક કાર્યને માટે અનેક પ્રકાર
હોય તેમાંથી એક પ્રકારનો નિયમ કરી
આપનાર વિધિ તે નિયમવિધિ.

નિરતુયોજ્યાનુયોગઃ—નિમ્નદ્રસ્થાનરહિતે
નિમ્નદ્રસ્થાનોદ્ભાવનં નિરતુયોજ્યાનુયોગઃ । નિમ્નદ્ર-
સ્થાનથી રહિત પ્રતિવાદી વિષે જે નિમ્નદ્ર-
સ્થાનનું કથન છે તેનું નામ નિરતુયોજ્યાનુ-
યોગ છે.

નિરર્થકમ્—અવાચકઃ શબ્દપ્રયોગો નિરર્થકમ્ ।
જે શબ્દ કોઈ પણ અર્થનો વાચક ન હોય
તે શબ્દને અવાચક કહે છે. એવા અવાચક
શબ્દનો જે પ્રયોગ તેને નિરર્થક કહે છે.
જેમ—“શન્દનિત્યઃ જવગદ્ગદશત્વાત્” એમાં
‘જવગદ્ગદ’ એ શબ્દ કોઈ પણ અર્થનો
વાચક નથી, માટે એ અવાચક શબ્દપ્રયોગને
નિરર્થક કહે છે. [એ એક નિમ્નદ્રસ્થાન છે.]
નિરાકાહશ્ચ—શન્દવૈષેષોપયોગ્યપેક્ષાશન્યતા ।
શબ્દનો ભોધ થવાને ઉપયોગી અપેક્ષાથી
રહિતપણું તે.

નિરુક્તમ્—પદાનામવ્યવર્થનિર્વચનપ્રતિપા-
દકમ્ । પદોના અવયવાર્થના વ્યાખ્યાનનું
પ્રતિપાદક. શાસ્ત્ર તે નિરુક્ત.

૧. વૈદિકપદાનાં પર્યાયવ્યુત્પત્તિપ્રતિપાદકં
શાસ્ત્રમ્ । વૈદિક પદોના પર્યાય અને વ્યુત્પત્તિ
આદિને પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્ર તે નિરુક્ત.

૨. શબ્દસ્ય સર્વાવયાનુગમેન પ્રસિદ્ધાર્થદર્શન-
ત્તરે વૃત્તિઃ । શબ્દના અર્થ અવયવોના અર્થને
અનુસરીને તેના (શબ્દના) પ્રસિદ્ધ અર્થથી
ભિન્ન અર્થમાં જે વૃત્તિ તે નિરુક્તિ. જેમ
‘સોમ’ શબ્દનો અર્થ ‘ઉમા સહિત મહાદેવ’
એમ કરવો તે નિરુક્તાર્થ કહેવાય.

નિરુપાધિકઞ્ચ—જે ભ્રમ અધિશાનના
શાનથી દૂર થાય છે તે નિરુપાધિક ભ્રમ
કહેવાય છે. સોપાધિક ભ્રમની પેઠે એ પણ
બાજી અને આંતર એવા બે પ્રકારનો છે—

(૧) આહનિરુપાધિક ભ્રમ—જેમ
છીંપમાં રૂપ દેખાવું; આકાશમાં નીલતા
દેખાવી; ઇં.

(૨) આંતરનિરુપાધિક ~
શ્રદ્ધા છું; હં આજણ છું; ઇં.

નિરુદ્ધલક્ષણા—અનાદિતાત્પર્યવિષયીમૂતાર્થ-
નિષ્ઠલક્ષણા નિરુદ્ધલક્ષણા । અનાદિ તાત્પર્યના
વિષયીમૂતાર્થ વિષે રહેલી જે લક્ષણા, તે
નિરુદ્ધ લક્ષણા કહેવાય છે. જેમ—“નીલો ઘટઃ”
આ વાક્યમાં નીલ પદની નીલગુણવિશિષ્ટ
અર્થ વિષે નિરુદ્ધ લક્ષણા કહેવાય છે. એ
નિરુદ્ધ લક્ષણા પ્રાયઃ ‘શક્તિ’ના જેવીજ છે.

નિરૂપણમ્—લક્ષણપ્રમાણસ્વરૂપમિધાનમ્ ।
પદાર્થનું લક્ષણ, પ્રમાણ અને સ્વરૂપનું કથન
તે નિરૂપણ.

૨. તત્ત્વજ્ઞાનુકૂલશબ્દપ્રયોગો નિરૂપણમ્ ।
તત્ત્વજ્ઞાનને અનુકૂળ એવા શબ્દોનો પ્રયોગ તે
નિરૂપણ કહેવાય છે.

નિરૂપણીયનિષ્ઠસંગતિઃ—અનન્તરામિધાન-
પ્રયોજકજિજ્ઞાસાજનકજ્ઞાનવિષયસ્મરણાનુકૂલસમ્બન્ધઃ ।
હવે પછી (અવ્યવહારિત કાળમાં) જે વસ્તુ
કહેવાની છે, તેની પ્રયોજક જે જિજ્ઞાસા, તે
જિજ્ઞાસાનો જનક જે જ્ઞાનનો વિષય તે વિષ-
યના સ્મરણને અનુકૂળ એવા જે સંબંધ તે
નિરૂપણીયનિષ્ઠ સંગતિ કહેવાય.

નિરોધઃ—ઇન્દ્રિયાણાં વિષયેભ્યો નિપ્રહ્ણમ્ ।
ઉદ્રિયોને વિષયોથી અટકાવવી તે નિરોધ
કહેવાય છે.

નિર્જરઃ (જૈન મતે)—પુણ્ય અને અપુણ્ય
નામનાં સર્વ કર્મોનું નાશ કરનાર જે તત્ત્વ-
શિલારોહણાદિક તપ છે તેને ‘નિર્જર’
પદાર્થ કહે છે.

નિર્ણયપદાર્થઃ—પ્રમાણના ફળરૂપ જે
નિશ્ચયાર્થક જ્ઞાન તે નિર્ણય.

૨. અનુમૂતાર્થકથનૈર્નિર્ણય । અનુભવ કરેલા
અર્થનું કથન તે નિર્ણય.

૩. યથાર્થાનુભવપર્યાયા પ્રમાણિતઃ । યથાર્થ
અનુભવના પર્યાયરૂપ જે પ્રમાણજન્ય જ્ઞાન
તે નિર્ણય.

૪. નિઘ્રમગ્રાહિણિતદભાવાગ્રાહિણિ જ્ઞાનૈર્નિર્ણયઃ ।
નિઘ્રમ રૂપ પદાર્થમાં તેમ તેના અભાવરૂપ
પદાર્થમાં—અનેમાં—રહેલું જે જ્ઞાન તે નિર્ણય
કહેવાય.

નિર્દેશઃ—નિર્દિશ્યતેઽભિધીયતેઽનનેતિ નિર્દેશઃ ।
શબ્દવડે અમુક પદાર્થનું નામ કથન કરવું
તે નિર્દેશ.

નિર્વાહૈક્યસંગતિઃ—અવ્યવહારકપ્રયોજ્યત્વં
નિર્વાહૈક્યસંગતિઃ । એક પ્રયોજકવડે જે
પ્રયોજ્યપણું છે, તેનું નામ નિર્વાહૈક્યસંગતિ
છે. અર્થાત્ જ્યાં એકજ કારણવડે બે ત્રણ
ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં આ નિર્વાહૈક્યસંગતિ
કહેવાય છે. જેમ અત્યક્ષ પ્રમાણના નિરૂપણ
પછી પરામર્શ અને અનુભૂતિ બન્નેના નિરૂ-
પણમા નિર્વાહૈક્યસંગતિ છે.

નિર્વિકલ્પકમ્—સંસર્ગાનિવગાદિજ્ઞાનમ્ ।
સંસર્ગરૂપ સંબંધને વિષય નહિ કરનાર જ્ઞાન
તે નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન. જેમ—‘તે આ દેવદત્ત
છે’ એમાં દેવદત્ત અને તે એ એનો સંસર્ગ-
રૂપ સંબંધ નથી (અર્થાત્ તે બે એકજ
પદાર્થ છે.) માટે એવું એકજ વસ્તુરૂપ જ્ઞાન
તે નિર્વિકલ્પક કહેવાય.

૨. નિર્ગતો વિકલ્પા વિશેષ્યવિશેષણતાસમ્યગ્ચો-
ચસ્માત્તત્ । વિકલ્પ એટલે વિશેષ્ય વિશેષણતા
સંબંધ. તે સંબંધ જ્યાં ન હોય તે નિર્વિકલ્પક.

નિર્વિકલ્પ (જ્ઞાનમ્)—પ્રકારતાઽનિરૂ-
પકં જ્ઞાન નિર્વિકલ્પમ્ । જે જ્ઞાન વિષયનિષ્ઠ
પ્રકારતાનું નિરૂપક નથી હોતું તે જ્ઞાન નિર્વિ-
કલ્પક કહેવાય છે. અને જે જ્ઞાન વિષયનિષ્ઠ
પ્રકારતાનું નિરૂપક હોય છે તે સવિકલ્પ
કહેવાય છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—‘આ
ઘટ છે’ ધર્માદિ જે સવિકલ્પ જ્ઞાન છે, તે
સવિકલ્પ જ્ઞાનની વિષયતા ઘટ વિષે, ઘટત્વ
જાતિ વિષે, તથા ઘટઘટત્વના સમવાય વિષે,
એમ ત્રણ વિષે રહે છે. તેમાં ઘટમાં વિશે-
ષ્યતા નામે વિષયતા રહે છે; ઘટત્વ જાતિ-
વિષે પ્રકારતા નામની વિષયતા રહે છે; તથા
ઘટ અને ઘટત્વના સમવાયમાં સંસર્ગતા નામની
વિષયતા રહે છે. વળી જે જે જ્ઞાનની જે
જે વિષયતા હોય છે, તે તે વિષયતા
તે તે જ્ઞાન વડે નિરૂપિતજ હોય છે.

અર્થાત્ તે તે વિષયતાનું તે તે જ્ઞાન નિરૂપક હોય છે; માટે ‘આ ધટ’ ધટાદિ સવિકલ્પ જ્ઞાનમાં પ્રકારતાનું નિરૂપકપણું, તથા વિશેષ્યતાનું નિરૂપકપણું, તથા સંસર્ગતાનું નિરૂપકપણું સંભવે છે. માટે એ સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનાં પ્રકારતાનિરૂપકજ્ઞાનત્વ, વિશેષ્યતાનિરૂપકજ્ઞાનત્વ, તથા સંસર્ગતાનિરૂપકજ્ઞાનત્વ, એ ત્રણ લક્ષણો સંભવે છે.

અને ‘ધટ’ તથા ‘ધટત્વ’ એવા નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ વિશેષ્યે તો ઉપર કહેલી ત્રણ પ્રકારની વિષયતામાંથી એક પણ વિષયતા હોતી હોતી નથી; પણ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનની ધટાદિકા વિશેષ્યે એક યોથી વિષયતા અંગીકાર કરવામાં આવી છે. માટે એ નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન ઉપર કહેલી પ્રકારતાખ્ય વિષયતાનું તથા વિશેષ્યતાખ્ય વિષયતાનું, તથા સંસર્ગતાખ્ય વિષયતાનું નિરૂપક હોતું નથી, અને તેથી એ નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષનાં પ્રકારતાખ્યઅનિરૂપકજ્ઞાનત્વ, તથા વિશેષ્યતાઅનિરૂપકજ્ઞાનત્વ, તથા સંસર્ગતાઅનિરૂપકજ્ઞાનત્વ, એવાં ત્રણ લક્ષણ સંભવે છે.

જો કે એ નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન પણ ધટ, ધટત્વ, અને સમવાય, એ ત્રણેને વિષય કરે છે, તથાપિ એ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન ધટને વિશેષ્યતા રૂપે વિષય કરતું નથી; ધટત્વને પ્રકારતારૂપે વિષય કરતું નથી; અને સમવાય સંસર્ગતારૂપે વિષય કરતું નથી. પણ એ નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન કેવળ ધટ, ધટત્વ અને સમવાયના સ્વરૂપ માત્રનેજ વિષય કરે છે. આ કારણથીજ ધટાદિકામાં નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષની પૂર્વોક્ત ત્રણ વિષયતાથી ભિન્ન એક યોથી વિષયતા અંગીકાર કરવામાં આવી છે.

નિર્વિકલ્પસમાધિ:—અસંપન્નાતસમાધિ:—જ્ઞાતજ્ઞાનહેયવિકલ્પાનવભાસપુર:સરમાત્મનિ ચિત્ત-સમાધાનમ્ । જ્ઞાતા, જ્ઞાન, જ્ઞેય, એવો ત્રિપુટીરૂપ વિકલ્પ ન ભાસતાં આત્મામાંજ જે ચિત્તનું સ્થાપન થઈ રહેલું તે નિર્વિકલ્પ સમાધિ. એનેજ અસંપન્નાત સમાધિ કહે છે; તેમ નિર્વિજસમાધિ પણ કહે છે.

નિર્વિજસમાધિ:—નિર્ગત ક્લેશકર્માદિધીર્ઞયત્રેતિ નિર્વિજસમાધિ: । જે સમાધિમાં ક્લેશ-કર્માદિ ધીજ નાશ પામ્યું છે તે સમાધિ નિર્વિજ સમાધિ કહેવાય છે. (નિર્વિકલ્પસમાધિ: શબ્દ જુઓ.)

નિવૃત્તિ:—દ્વેષજન્યા દ્વેષાવિષયગુણો નિવૃત્તિ: । દ્વેષ વડે જન્ય અને દ્વેષને વિષય નહિ કરનારો એવો જે ગુણ તે નિવૃત્તિ.

૨. પ્રત્યુપાધિવિનાશકો યત્ન: । પ્રવૃત્તિરૂપ ઉપાધિને નાશ કરનારો યત્ન તે નિવૃત્તિ.

૩. દૂર થવાપણું; નાશ પામવાપણું; જતું રહેવાપણું.

નિશ્ચય:—સંશયવિરોધિજ્ઞાનં નિશ્ચય: । સંશયથી વિરોધી જે જ્ઞાન તે નિશ્ચય કહેવાય છે.

૨. તદભાવાપ્રકારત્વે સતિ તત્પ્રકારકં જ્ઞાનમ્ । ક્ષેપ પદાર્થના અભાવના પ્રકારનું જ્ઞાન ન હોઇને તે પદાર્થનું જે જ્ઞાન તે નિશ્ચય.

નિઃશ્રેયસમ્—આત્મતિક દુઃખ નિવૃત્તિરૂપ મુખ્ય પ્રયોજન; કલ્યાણ; મોક્ષ; મોક્ષશાસ્ત્રનું પરમપ્રયોજન, અપવર્ગ મુક્તિ, બંધનિવૃત્તિ.

નિષિદ્ધકર્મ—ત્રુતિ, રમૃતિ અને શાસ્ત્ર જે કર્મ કરવાનો નિષેધ કર્યો છે તે કર્મ: જેમ—બ્રહ્મહત્યા, સુરપાન, વગેરે.

૨. પ્રત્યવાયજનકં કર્મ । પાપ ઉત્પન્ન કરે એવું કર્મ તે નિષિદ્ધ કર્મ.

નિષેધ:—પુરુષનિવર્તકં વાક્યમ્ । પુરુષને નિવૃત્તિ કરનારું વચન.

૨. અનિષ્ટસાધનતાત્રોષકવેદાદિવાક્યમ્ । અનુક કર્મ અનિષ્ટનું સાધન છે, એમ બોધ કરનારું વેદશાસ્ત્ર વગેરેનું વચન, તે નિષેધ.

નિષેધમુક્ષપ્રતીતિ:—અભાવવાચક નકાર વડે યુક્ત પ્રતીતિને નિષેધમુખપ્રતીતિ કહે છે. જેમ—‘આ ધડો નથી, આ ધડો નથી,’ ‘એમ’ નિષેધ કરવાથી ‘આ ધડાથી ભિન્ન પદાર્થ છે,’ એવી જે પ્રતીતિ થાય છે તે.

નિષ્કર્ષ:—સારાંશ; તાત્પર્ય; જેથી કાંઈકું કે તારથી કાંઈકું તત્ત્વ.

નિષ્કામકર્મત્વમ્—કર્તૃત્વાભિમાનફલેચ્છા-
ભાવત્વે સત્યન્ટર્યામીશ્વરચરણેકસમર્પિતત્વમ્ । કર્તા-
પણાનું અભિમાન અને ફળની ઇચ્છા ન
હોઇને અંતર્યામી ઇશ્વરના ચરણમાં કર્મનું
અર્પણ કરવાપણું.

૨. નિર્ગતઃ કામોઽભિલાષો વચ્ચ ચત્ર વા ।
જે કર્મનો અથવા જે કર્મમાંથી અભિલાષ
જતો રહ્યો છે તે નિષ્કામકર્મ કહેવાય.

નિષ્પરિગ્રહ.—કન્યાપાદુકાપતિરેકદ્રવ્યાન-
જ્ઞીવારઃ । કન્યા અને પાવડીઓ સિવાય બીજા
દ્રવ્યનો અંગીકાર ન કરવો તે નિષ્પરિગ્રહ
કહેવાય.

નિઃસ્વરૂપત્વમ્—અપ્રતિપન્નેષાધિકરત્વે સત્તિ
સ્વરૂપેણ નિષેધપ્રતિયોગિત્વમ્ । કોઇપણ ઉપાધિ
પ્રાપ્ત ન થયેલી હોઇને સ્વરૂપથી નિષેધના
પ્રતિયોગી હોવાપણું. અર્થાત્ અસ્તિત્વરૂપે
હોઇને જે નિરુપાધિક હોય તે અહ્યતન્ય.

નૈમિત્તિકકર્મ—કૃતધિનિમિત્તાકૃતં કર્મ ।
કોઇ એક નિમિત્ત પ્રાપ્ત થવાથી જે કર્મ
કરવામાં આવે તે. જેમ-પુત્રની ઇચ્છાના
નિમિત્તથી પુત્રેષ્ઠિયાગ, એ નૈમિત્તિક કર્મ છે.

નૈમિત્તિકપ્રલય—મન્યન્તરપ્રલયઃ—
સર્વકાર્યદ્રવ્યખંસઃ । સધળાં કાર્યદ્રવ્યનો નાશ
થવો તે.

૨. એકસ્મિન્મન્વાદાવપગતઽપરાધિપત્યાન્તરાલ-
કાલઃ । એક મનુ આદિક ગયા પછી બીજા
મનુનો અમલ થાય, તે વચ્ચાં જે કાળ રહે
છે તે નૈમિત્તિક પ્રલય. એનેજ મન્વન્તર પ્રલય
પણ કહે છે,

૩. કાર્યપ્રક્રમણે દિવસાવસાનનિમિત્તકસ્ત્રૈલેસ્ય-
માત્રપ્રલયઃ । કાર્ય અહા (અહાદેવ) નો દિવસ

પૂરો થાય અને રાત પડે તેથી કરીને જે
ત્રણ લોકનોજ માત્ર લય થાય છે તે નૈમિત્તિક
પ્રલય કહેવાય છે.

નૈમિત્તિકવ્રત્તચારી—યાવઙ્ગીવં ગૃહીતવ્રત્ત-
ચર્યવનઃ । જીવતા મુખી જેણે અહ્યચારી રહે-
વાનું વ્રત લીધું હોય તે

નોદનારવ્યસંયોગઃ—સ્પર્શવદ્રવ્યસંયોગ
નોદનારવ્યસંયોગઃ । સ્પર્શવાળા દ્રવ્યનો બીજા
મૂર્ત દ્રવ્ય સાથે સંયોગ તે નોદનાખ્યસંયોગ
એ નોદનાખ્યસંયોગ શબ્દનો જનક હોતો
નથી પણ મૂર્ત દ્રવ્યમાં ક્રિયા માત્રનોજ જનક
થાય છે, જેમ-પાણી ભરાઈ રહેવાથી કાદવ-
વાળી થયેલી જમીન ઉપર પગ મૂકવાથી શબ્દ
થતો નથી, પણ સ્પર્શવાળા પગનો તે ભૂમિ-
પ્રદેશ સાથે સંયોગ થાય છે તે નોદનાખ્ય-
સંયોગ છે.

ન્યાયઃ—પ્રતિજ્ઞાદિવાક્યપચ્ચન્નસમુદાયો ન્યાય ।
(૧) પ્રતિજ્ઞા, (૨) હેતુ, (૩) ઉદાહરણ, (૪)
ઉપનય, અને (૫) નિગમન, એ પાંચ વાક્યોના
સમુદાયને ન્યાય કહે છે.

૨. લેક્ષણપ્રસિદ્ધદષ્ટાન્તે ન્યાયઃ । લોકાભા
અને શાસ્ત્રમાં જે પ્રસિદ્ધ દષ્ટાન્ત હોય છે
તેને ન્યાય કહે છે

૩. પ્રમાણાનુસારહક્તર્કો ન્યાયઃ । પ્રમાણને
ઉપકારક તર્ક તે ન્યાય.

૪. પ્રમાણૈરર્થપરીક્ષણ ન્યાયઃ । પ્રમાણોવાડે
અર્થની પરીક્ષા કરવી તે ન્યાય.

ન્યૂનમ્—ચત્કિચિદ્વચનશત્ર્યાવયવાભિધાનં
ન્યૂનમ્ । પ્રતિજ્ઞાદિ પાંચ અવયવો યત્કિચિત્
પ્રતિજ્ઞાદિરપ અવયવથી યન્ય (રહિત) અવ-
યવોનું જે કથન છે, તેનું નામ ન્યૂન છે.
(આ એક નિગ્રહસ્થાન છે.)